

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**MOLLA HÜSREV'İN MİR'ÂTÜ'L-USÛL'Ü İLE ZEKİYYÜDDİN
ŞA'BÂN'IN USÛLÜ'L-FİKH'İNİN ŞER'Î DELİLLER
BAĞLAMINDA KARŞILAŞTIRILMASI**

Hazırlayan

Hatice Esra CAN

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Doç. Dr. Hilal ÖZAY

TOKAT – 2021

ÖNSÖZ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Fıkıhın kaynakları ve temelleri anlamına gelen fıkıh usûlü, şer'î hükümlerin kaynaklarını, delillerini ve bu delillerden hüküm çıkarma yollarını inceleyen bir bilim dalıdır. Bu ilim olmadan İslam hukukunun kaynaklarını doğru anlamak ve bunlardan güvenilir hükümler çıkarmak mümkün değildir. Fakihin kaynak ve yöntem bilgisi mahiyetinde olan bu ilim İslam ilimleri içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Hukuk ilminin ilk defa müslüman âlimler tarafından oluşturulduğu ve geliştirildiği, özgün bir ilim olduğu pek çok araştırmacının tespitiyle sabittir. Dinin temel kaynaklarının doğru bir şekilde, Şârî'nin kastettiği mana ve hedeflere uygun olarak hayata aktarılması süreci tarih boyunca müslümanların önemli meselelerinden birisi olmuştur. Öteden beri İslam âlimleri bu ilme dair pek çok eser kaleme almışlardır. Böylelikle bu ilmin bugünkü nesillere intikali sağlanmıştır.

Bu çalışma ile fıkıh usûlü alanında klasik ve çağdaş dönemlerde yazılmış olan iki eserin şer'î delilleri konu alan bölümleri üslup, yöntem ve içerik açısından karşılaştırılmıştır. Bu suretle her iki dönemin özelliklerinin eserlerdeki tezahürünü ve geçmişten günümüze kadar devam eden bu süreçteki birikimi ortaya çıkarabilmek ve günümüz şartlarına cevap verebilecek eserler meydana getirme noktasında ihtiyaca katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Klasik dönem fıkıh usûlü eseri olarak Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuş, kendisinden sonraki fıkıh usûlü eserlerine ışık tutmuş Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vüsûl* adlı eseri seçilmiştir. Bu eser klasik fıkıh usûlünün derinliğini ve özelliklerini yansıtan önemli eserlerdendir. Modern dönemi temsilen ise bu dönemin etkili fıkıh usûlü metinlerinden olan, halen günümüz eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulan ve usûl ile ilgili yapılan çalışmalarda çokça atıf yapılan Zekiyyüddîn Şa'bân'a ait *Usûlü'l-fikhi'l İslamî* adlı eser tercih edilmiştir. Çağdaş (modern) dönem fıkıh usûlü eserleri ile XX. yüzyılın başından başlayarak günümüze kadar özellikle üniversitelerde ve akademik çevrelerde yazılmış eserler kastedilmektedir. Çağdaş veya modern dönem tanımlaması her alanda olduğu gibi eğitim ve ilim alanında da Batı etkisiyle ortaya çıkan ve İslam'ın klasik mirasına dayansa da belirli farklılıkların yoğunlaştığı döneme işaret etmektedir.

Müellifler ve eserleri hakkında literatür tarama yöntemi ile bilgiler toplanmış, bunların analiz ve sentezi yapılmıştır. Daha sonra her iki eserin şer‘î deliller kısmı okunarak analiz yapıldıktan sonra içerik, üslup ve yöntem açısından mukayese edilmiştir.

Giriş ve iki bölümden oluşan tezin giriş kısmında araştırmanın konusu, sınırları, amacı, önemi, yöntemi ve kaynaklarına yer verilmiştir. Birinci bölümde Molla Hüsrev ve Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın hayatlarına, ilmi kişiliklerine dair bilgiler ve teze konu olan eserlerin içerikleri ve özellikleri ele alınmıştır. İkinci bölümde her iki eserin şer‘î deliller konusu çerçevesinde konuları ele alış tarzları ve örneklerinin karşılaştırılmasıyla üslup ve yöntemleri tespit edilmiştir. Tezin hazırlanması sürecinde güven ve desteklerini her daim üzerimde hissettiğim değerli danışman hocam Doç. Dr. Hilal ÖZAY’a teşekkürlerimi sunuyorum.

Hatice Esra CAN
TOKAT 2021

ÖZET

Bu tezde fıkıh usulü alanında yazılmış olan biri klasik diğeri modern iki eserin şer‘î deliller özelinde üslup, yöntem, içerik ve özellikleri açısından karşılaştırması yapılmıştır. Eserlerden birisi klasik fıkıh usûlünün özelliklerini ve derinliğini yansıtan, Molla Hüsrev tarafından yazılmış olan “Mir’âtü’l-usûl” adlı eserdir. Diğeri XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren farklı ve modern tarzda kaleme alınan eserlerden biri olan, Zekiyyüddîn Şa‘bân tarafından kaleme alınan “Usûlü’l-fıkh” adlı metindir. Bu eserler dönemlerinin eğitim kurumlarında uzun süre okutulmuş ve okutulmakta olan kendilerinden önceki zengin müktesebatı özetlemiş önemli eserlerdir. Araştırma ve incelenme neticesinde eserlerin kendi dönemlerinin genel özelliklerini taşıdığı, Mir’âtü’l-usûl’ün Hanefî imamlarının görüşlerini esas alan “fukaha yöntemi” ile kaleme alındığı ve belli yönlerden de memzûc metodun özelliklerini yansıttığı tespit edilmiştir. Usûlü’l-fıkh’ın ise bütün mezheplerin görüşlerine yer vererek ve aralarında tercihte bulunarak mezhepsel kaygı taşımadan, güncel ve anlaşılır bir üslupla kaleme alındığı görülmüştür. Yüksek lisans tezi kapsamını aşmamak düşüncesiyle her iki eserin sadece şer‘î delillerle ilgili bölümleri ele alınmıştır. Şer‘î delilleri Molla Hüsrev Kitap, Sünnet, icma ve kıyas şeklinde dört, Zekiyyüddîn Şa‘bân Kitap, Sünnet, icma, kıyas, mesâlih-i mürsele, istihsan, örf, sedd-i zerâi‘, şer‘u men kablenâ, sahâbî kavli ve istishâb şeklinde onbir başlık altında ele almıştır. Her iki eserin de konuları pek çok yönden ortak birbirine paralel olmakla birlikte farklılıklarının da olduğu tespit edilmiştir. Eserlerde kullanılan örneklerin zengin olduğu ve birçok konuda aynı örneklerin kullanıldığı da dikkat çekmiştir.

Anahtar kelimeler: Fıkıh usûlü, Molla Hüsrev, Zekiyyüddîn Şa‘bân, Mir’âtü’l-usûl, Usûlü’l-fıkh, şer‘î deliller.

ABSTRACT

In the thesis, two works, as it is one classical and one modern, written in the field of fiqh are compared in terms of style, method, content, and features. One of the works is “Mir’âtü’l-usûl”, written by Molla Hüsrev, reflecting the feature and depth of classic fiqh, and the other one is “Usûlu’l-fıkh”, by Zekiyyüddîn Şaban, which is one of works that different and modern style as from first half of 20th century. These works are significant works introduced in the educational institutions of their time for a long time and summarized the rich acquis before them.

As a result of the research and examination, it is determined that the works have general characteristics of their period and the Mir’âtü’l-usûl was written with the "fuqaha method" based on the views of Hanafi imams and reflects the characteristics of the memzûc method in certain aspects. It is observed that Usûlü’l-fıkh was written in an up-to-date and comprehensible style, without any sectarian concerns, by giving place to the views of all sects and making a choice among them. With the idea of not exceeding the scope of the master's thesis, only the parts of both works related to religious evidence were discussed.

As Molla Hüsrev discussed evidence of Sharia in four title as book, sunnah, ijma and qiyas, Zekiyyüddîn Şa‘bân discussed evidence of Sharia in eleven title as book, sunnah, ijma, qiyas, mesalh-i mürsele, iqsan, custom, sedd-i zerai, shar‘u men kablana, sahabi kavli, and istishap. Although the subjects of both works are in many ways parallel to each other, it is determined that there are differences. It also draws attention that plenty of examples used are became rich and the same examples were used in many subjects.

Keywords: Usûlü’l-fıkh, Molla Hüsrev, Zekiyyüddîn Şa‘bân, Mir’âtü’l-usûl, Religious Evidences

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ: ARAŞTIRMANIN KONUSU, SINIRLARI, AMACI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	1
BÖLÜM 1: MÜELLİFLERİN HAYATI, ESERLERİNİN İÇERİK VE ÖZELLİKLERİ.....	5
1.1. MÜELLİFLERİNİN HAYATLARI VE ESERLERİ	5
1.1.1. Molla Hüsrev'in Hayatı ve Eserleri	5
1.1.2. Zekiyyüddîn Şa'bân'ın Hayatı ve Eserleri	10
1.2. ESERLERİN İÇERİKLERİ VE ÖZELLİKLERİ.....	12
1.2.1. ESERLERİN İÇERİKLERİ	12
1.2.1.1. Mir'âtü'l-usûl'ün İçeriği.....	12
1.2.1.2. Usûlü'l-fıkh'ın İçeriği.....	16
1.2.2. ESERLERİN ÖZELLİKLERİ.....	20
1.2.2.1. Mir'âtü'l-usûl'ün Özellikleri	20
1.2.2.2. Usûlü'l-fıkh'ın Özellikleri	23
BÖLÜM 2: MİRÂT'ÜL-USÛL VE USÛLÜ'L-FIKH'IN ÜSLUP VE YÖNTEMLERİNİN	
KARŞILAŞTIRILMASI	25
2.1. MİR'ÂTÜ'L-USÛL'ÜN ÜSLUP VE YÖNTEMİ	25
2.1.1. Birinci Rükün: Kitap	25
2.1.1.1. Kitap'a Özel Konular.....	25
2.1.1.2. Kitap ile Sünnet Arasındaki Ortak Konular.....	27
2.1.1.2.1. Lafızlar.....	27
2.1.1.2.2. Beyan	30
2.1.2. İkinci Rükün: Sünnet.....	32
2.1.2.1. Kavli Sünnet	35
2.1.2.1.1. Birinci Bahis: Hadisin Hz. Peygambere İsnadının Keyfiyeti	35
2.1.2.1.2. İkinci Bahis: Ravinin Şartları	37
2.1.2.1.3. Üçüncü Bahis: Ravinin Hali	37
2.1.2.1.4. Dördüncü Bahis: İnkıta-i Hadis	39
2.1.2.1.5. Beşinci Bahis: Ta'n.....	40

2.1.2.1.6. Altıncı Bahis: Haberin Mahalli.....	42
2.1.2.1.7. Yedinci Bahis: Haber.....	44
2.1.2.2. Fiili Sünnet.....	46
2.1.2.3. Takriri Sünnet.....	46
2.1.2.4. Teznib (Ek Bölüm).....	47
2.1.3. Üçüncü Rükün: İcma.....	48
2.1.3.1. İcmanın Tarifi.....	48
2.1.3.2. İcmanın Rükünü.....	49
2.1.3.3. İcmanın Ehli.....	49
2.1.3.4. İcmanın Şartı.....	50
2.1.3.5. İcmanın Hükmü.....	51
2.1.4. Dördüncü Rükün: Kıyas.....	52
2.1.4.1. Kıyasın Tarifi.....	52
2.1.4.2. Kıyasın Hüccet Oluşu.....	52
2.1.4.3. Kıyasın Şartları.....	53
2.1.4.4. Kıyasın Rükünleri.....	54
2.1.4.5. Kıyasın Hükmü.....	58
2.1.4.6. İstihsan.....	59
2.1.4.7. Kıyası Def' Yolları (İtiraz Yolları).....	60
2.1.5. Teznib (Ek Bölüm).....	61
2.1.5.1. İstishâb.....	61
2.1.5.2. İstidlâl bi Ademi'l-Medârik.....	62
2.1.5.3. Taklit.....	62
2.1.5.4. Muaraza ve Tercih.....	62
2.1.5.5. Tezyîl.....	64
2.2. USÛLÜ'L-FİKH'İN ÜSLUP VE YÖNTEMİ.....	64
2.2.1. Birinci Bölüm: Şer'î Deliller.....	65
2.2.1.1. Kitap.....	67
2.2.1.1.1. Kitap'ın Tarifi.....	67
2.2.1.1.2. Kitap'ın Özellikleri.....	67
2.2.1.1.3. Mütevatir Olmayan Kıraatın Kaynak Olarak Kabul Edilip Edilmeyeceği Hususunda İmamların İhtilafı.....	68
2.2.1.1.4. Kur'an'ın Nüzûlü, Tedvini ve Cem'i.....	70
2.2.1.1.5. Kur'an-ı Kerim'in Tadrîcen İndirilmesinin Hikmeti.....	70
2.2.1.1.6. Kur'an-ı Kerim'in Cem' Edilmesi.....	70
2.2.1.1.7. Kitap'ın Kaynak Değeri ve Kaynaklar Arasındaki Yeri.....	70
2.2.1.1.8. Kitap'ın Hükümlere Delaleti.....	71
2.2.1.1.9. Kitap'ın Hükümleri Açıklayışı.....	71
2.2.1.2. Sünnet.....	73
2.2.1.2.1. Sünnet'in Tarifi.....	73
2.2.1.2.2. Sünnet'in Çeşitleri.....	73

2.2.1.2.3. Sübût ve Delalet Açısından Kitap ile Sünnet Arasında Bir Mukayese.....	81
2.2.1.2.4. Sünnet'in Kaynak Değeri.....	82
2.2.1.2.5. Sahabenin Âhad Sünnetle İlgili Takip Ettikleri Metotlar	84
2.2.1.2.6. Mezhep İmamlarının Âhad Haberlerle Ameldeki Metotları.....	87
2.2.1.2.7. Sünnet'in Kitap'a Göre Yeri.....	92
2.2.1.2.8. Hz. Peygamber'in Fiilleri ve Çeşitleri	97
2.2.1.3. İcma	101
2.2.1.3.1. İcmanın Tarifi	101
2.2.1.3.2. İcmanın Şartları.....	101
2.2.1.3.3. İcmanın Çeşitleri.....	103
2.2.1.3.4. İcmanın Kaynak Değeri	104
2.2.1.3.5. İcmanın Gerçekleşmesinin Mümkün Olup Olmadığı	107
2.2.1.3.6. İcmanın Senedi	110
2.2.1.3.7. İcma İçin Senet Olabilecek Deliller.....	110
2.2.1.4. Kıyas	115
2.2.1.4.1. Kıyasın Tarifi ve Kıyasa Dair Örnekler.....	115
2.2.1.4.2. Kıyasın Hüccet Değeri.....	116
2.2.1.4.3. Kıyasın Rükünleri	122
2.2.1.4.4. Kıyasın Şartları	123
2.2.1.4.5. İlet	130
2.2.1.4.6. Usûl Bilginlerinin Kıyas Yaparken Hükümlerin Neye Göre Ta'lil Edilebileceğine Dair Görüşleri.....	132
2.2.1.4.7. Usûlcülerin Kıyasta Ta'lilin Neye Göre Yapılamayacağına Dair Görüşlerinin Tartışılması	134
2.2.1.4.8. Kıyasın İleti Konusundaki Görüşü	138
2.2.1.4.9. İlet İle İlgili Şartlar	138
2.2.1.4.10. İleti Belirleme Metodları	141
2.2.1.4.11. Münasip Vafın Kısımları.....	146
2.2.1.4.12. Münasip Vafı Araştırmanın Önemi.....	148
2.2.1.4.13. Tahricü'l- Menât.....	148
2.2.1.4.14. Tenkîhu'l- Menât	148
2.2.1.4.15. Tahkîku'l-Menât	149
2.2.1.5. Mesâlih-i Mürsele	151
2.2.1.5.1. Mesâlih-i Mürselenin Tanımı	152
2.2.1.5.2. Mesâlih-i Mürselenin Hüccet Olup Olmadığı	152
2.2.1.5.3. Mesâlih-i Mürsele ile Hüküm Vermenin Şartları	153
2.2.1.5.4. Mesâlih-i Mürseleyi Hüccet Kabul Edenlerin Delilleri.....	154
2.2.1.5.5. Mesâlih-i Mürseleyi Hüccet Kabul Etmeyenlerin Delilleri	156
2.2.1.5.6. Mesâlih-i Mürselenin Önemi	157
2.2.1.5.7. Mesâlih-i Mürselenin Kıyas İle Karşılaştırılması.....	158
2.2.1.6. İstihsan	160
2.2.1.6.1. Kıyas Kelimesinin Terim Anlamı.....	160
2.2.1.6.2. Asıl Kelimesinin Kullanıldığı Anlamlar	161

2.2.1.6.3. Bilginlerin İstihsan Konusunda İhtilafa Düşmelerinin Gerçek Nedeni.....	162
2.2.1.6.4. İstihsanın Tarifi.....	163
2.2.1.6.5. İstihsanın Çeşitleri	163
2.2.1.6.6. İstihsanın Hüccet Değeri.....	170
2.2.1.6.7. İstihsan ve Masâlih-i Mürsele Arasındaki Fark.....	171
2.2.1.7. Örf.....	172
2.2.1.7.1. Örfün Tanımı	172
2.2.1.7.2. Örfün Kaynak Değeri.....	173
2.2.1.7.3. Örfün Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi.....	174
2.2.1.8. Sedd-i Zerâi‘	176
2.2.1.8.1. Sedd-i Zerâi‘nin Anlamı	176
2.2.1.8.2. Sedd-i Zerâi‘nin Hüccet Değeri.....	178
2.2.1.8.3. Sedd-i Zerâi‘ ve Mesâlih-i Mürsele.....	179
2.2.2.8.4. Sedd-i Zerâi‘nin Önemi	180
2.2.1.9. Şer‘u Men Kablenâ	181
2.2.1.9.1. Şer‘u Men Kablenâ’nın Anlamı.....	181
2.2.1.9.2. Şer‘u Men Kablenâ İçinde Sayılacak Hükümlerin Kısımları	181
2.2.1.9.3. Şer‘u Men Kablenâ’nın Kitap ve Sünnet Kapsamında Değerlendirilmesi Gereği	182
2.2.1.10. Sahabî Kavli.....	183
2.2.1.10.1. Sahabî’nin Anlamı	183
2.2.1.10.2. Sahabî Kavlinin Hüccet Olup Olmayışı Konusunda Usûlcülerin Görüşleri.....	184
2.2.1.10.3. Tercihe Değer Olan Görüş.....	185
2.2.1.11. İstishâb	187
2.2.1.11.1. İstishâbın Tarifi.....	187
2.2.1.11.2. İstishâbın Çeşitleri	187
SONUÇ VE ÖNERİLER	191
KAYNAKÇA.....	197
ÖZGEÇMİŞ	202

KISALTMALAR

b.	Bin
Bkz.	Bakınız
b.y.	Basım Yeri Yok
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi
ed.	Editör
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
H.z.	Hazreti
m.	Milâdî
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm Tarihi
S.	Sayı
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme eden
Y.	Yıl

GİRİŞ: ARAŞTIRMANIN KONUSU, SINIRLARI, AMACI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Araştırmanın konusu klasik dönem ve çağdaş döneme ait iki fıkıh usûlü eserinin şer‘î delillerle ilgili bölümlerinin karşılaştırmasıdır. Karşılaştırmaya esas olan eserlerin ilki klasik dönemin temel özelliklerini yansıtmaları açısından Molla Hüsrev’e ait olan Mir’âtü’l-usûl fî şerhi Mirkâtî’l-vüsûl adlı eserdir. Bu eser aslında Mirkâtü’l-vüsûl ilâ ‘ilmi’l-usûl adlı eserin şerhidir. Mirkât’ın çok kısa ve öz bir eser olup şerhi ile anlaşılabilirdiği gerçeği göz önünde bulundurularak bu eserle özdeşleşmiş olan şerhi Mir’ât esas alınmıştır. Bu esere yönelik çalışmalar genel olarak Mirkât üzerine yapılmış ve Mir’ât’ten de faydalanılmıştır. Hem şerhe dikkat çekmek hem de daha kapsamlı olması hasebiyle karşılaştırmada Mir’ât’ın esas alınması uygun görülmüştür. Diğer eser ise çağdaş dönemi temsilen Zekiyyüddîn Şa‘bân tarafından kaleme alınan Usûlü’l-fıkıh adlı eserdir. Her iki eser de dönemlerindeki eğitim kurumlarında okutulmak üzere tercih edilmiş ve müellifleri tarafından fıkıh usûlü konularını anlaşılır kılma amacı taşımıştır. Karşılaştırmanın her iki eserin şer‘î deliller bölümleri ile sınırlandırılması uygun bulunmuştur. Çünkü fıkıh usûlü konuları hem kapsamlı hem de içerik açısından zengin olduğu için her bir bölüm kendi içerisinde ayrı bir çalışma konusu oluşturmaktadır. Yine klasik döneme ait olan eserin şer‘î deliller bölümü eserin yaklaşık dörtte üçünü kapsamaktadır. Bu konu içerisinde yer alan lafızlar bahsi modern dönemde şer‘î delillerden ayrı müstakil bir bölüm olarak ele alınmıştır. Bu nedenle hem yaşadığımız döneme ait olması hem de daha sistematik ve anlaşılır olmasından hareketle karşılaştırmada ana konuların belirlenmesinde çağdaş fıkıh usûlü eseri olan Usûlü’l-fıkıh tercih edilmiştir. Bu eserde şer‘î deliller dâhilinde değerlendirilmediğinden, lafızlar konusuna yer verilmemiştir. Çünkü lafızlar konusu da başka bir çalışmaya konu olabilecek nitelikte müstakil ve hacimli bir konu olma özelliği taşımaktadır.

Araştırma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, sınırları, amacı ve yöntemiyle alakalı konuya hazırlayıcı bilgiler yer almaktadır. Birinci bölüm; eserlerin müelliflerinin hayatları ve ilmi yönlerini konu alan bilgiler sunmakta ve eserlerin içerik ve özelliklerini açıklamaktadır. İkinci bölüm; eserlerin

konuları ve örnekleri üzerinden üslup ve yöntemlerini ortaya koyarak eserleri karşılaştırmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Şer‘î hükümlerin kaynaklardan çıkarılması bir ehliyetle sahip olmayı yani müctehid olmayı gerektirir. Müctehidin de bunu yapabilmesi için takip edeceği, uymak zorunda olduğu bazı kural ve ölçülerin bulunması şarttır. İşte tüm bunları fıkıh usûlü ilmi sağlar. Aslında İslam hukukunu anlayabilmek için bu hukukun dayanmış olduğu bu metodolojiyi müctehidler kadar dini ilimlerle uğraşan herkesin bilmesi gerekir. Çünkü müctehidler ictihad ederken, diğerleri de ortaya çıkan hükümleri anlayabilmek ve sıhhatini değerlendirebilmek için bu ilimden faydalanmak durumundadır. Bu nedenle bu ilmi meydana getiren konuların herkes tarafından anlaşılabilir bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Bu ilmin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle klasik döneme ait olan Molla Hüsrev’in Mir’âtü’l-usûl adlı eseri ile çağdaş dönemin etkili fıkıh usûlü metinlerinden olan Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın Usûlü’l-fıkh adlı eserinin şer‘î deliller bölümleri mukayese edilerek fıkıh usûlüne dair konuların sıralanışı, işleniş şekli ve dili, örnekleri açıklanmak suretiyle geçmişle günümüz eserleri arasında nasıl bir üslup ve yöntem farklılığının bulunduğu, konuların nasıl ele alındığı ortaya konulmuştur. Böylelikle geçmişten bugüne fıkıh usûlü alanında nasıl bir gelişme kaydedildiği, bu ilmin anlaşılabilirliği noktasında hangi katkıların sağlandığı, şayet varsa eksikler ve ihtiyaçlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Tezin ilk bölümünde eserlerin yazarlarının hayatları ve ilmi yönleri ile eserlerin içerik ve özellikleri hakkında genel bir bilgilendirme yapılmıştır. Molla Hüsrev hakkındaki bilgilere literatür tarama yöntemi kullanılarak ansiklopedi, tez, kitap, makale gibi bilimsel çalışmalardan ulaşılmıştır. Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın hayatı hakkında yazılı kaynaklarda bilgiye rastlanmadığı için hakkında araştırma yapmış bir öğretim üyesi ile görüşme yapılmış ve ilgili dipnotta ayrıntılı bilgi verilmiştir. Eserlerin özellikleri hakkında bilgiler eserlerin tetkik edilmesiyle elde edilmiştir. Konular her bir eserin kendi tasnifine göre incelenmiş ve aynı şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Daha sonra eserler üzerine yapılmış çalışmalara başvurulmuş ve onlardan yararlanılmıştır. Tezin ikinci bölümünde eserlerin her birinin kendi başlıkları altında üslup ve yöntemleri üzerinde

durulmuş, ikisinin mukayesesi ve değerlendirmesi daha çok Usûlü'l-fikh eserinin başlıkları sonunda yapılmıştır. Ayrıca sonuç kısmında da eserlerin ayrıntılı değerlendirme ve mukayesesine yer verilmiştir.

Zekiyyüddîn Şa'bân tarafından kaleme alınmış olan Usûlü'l-fikh adlı eser “İslam Hukuk İlminin Esasları” ismiyle İbrahim Kâfi Dönmez tarafından dilimize anlaşılır bir şekilde tercüme edilmiş, yer yer mütercimnin kendi açıklamalarının da yer aldığı, üniversitelerde ders kitabı olarak okutulan kaynak eser olma özelliğini kazanmıştır. Bu tercüme esere atıf yapılırken asıl kaynakla karışmaması için dipnotta İbrahim Kâfi Dönmez'in ismi müellif olarak yazılmıştır. Klasik döneme ait olan eserin henüz günümüz Türkçesiyle yapılmış tercümesi mevcut değildir. Yapılan tercüme Mirkât üzerine yapılmış, Mir'ât'ten istifade edilmiş ve Mirkât olarak isimlendirilmiştir. Tercümelerden birisi Haydar Sadıkoğlu'na aittir. Bu tercüme eserde dilin ağırlığı bâriz bir şekilde hissedilmekte ve zaman zaman eserin aslında mevcut olmayan bilgilere yer verildiği görülmektedir. Yakın zamanda çıkan Davut İltaş'a ait tercüme eser ihtiyaca cevap verecek nitelikte olup konulara Mir'ât'ten alıntılar yaparak dipnotta açıklık getirilmiş, eserin aslı korunarak Mirkât ve Mir'ât farkı yansıtılmıştır. Asıl eser ile karışmaması için bu tercüme atıf yapılırken mütercim Davut İltaş müellif olarak dipnotta yazılmıştır. Mir'ât üzerine Hasan Özket'in, “Molla Hüsrev ve Mir'âtü'l-usûl Adlı Eserinin Kaynakları” isimli yüksek lisans tezi dışında doktora veya yüksek lisans seviyesinde herhangi bir çalışma tespit edilmemiştir. Mirkât üzerine ise Mir'ât'tan faydalanan Seyit Badır tarafından “Molla Hüsrev ve Mirkâtü'l-Vusûl Adlı Eserindeki Yöntem” isimli bir yüksek lisans tezi yapılmıştır. Ayrıca Ferhat Koca'nın Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde Mir'âtü'l-usûl başlıklı maddesi mevcuttur.

Üslup ve yöntem bölümlerinde ilgili konulara açıklık getirmek adına Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin “İcma”, “Kıyas”, “İllet”, “Beyan”, “Fıkıh Usûlü” gibi maddelerine müracaat edilmiştir. Molla Hüsrev'in hayatıyla ilgili Ferhat Koca tarafından yazılmış olan Molla Hüsrev adlı eserden ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin Molla Hüsrev maddesinden faydalanılmıştır. Buradaki bilgiler doğrultusunda asıl kaynaklara gidilmiştir. Faydalanan kaynaklar kaynakça bölümünde ayrıntılı şekilde yazılmıştır.

Konuların birbiri ile irtibatı ve kapsamının daha iyi anlaşılması için eserlerin başlıklarının numaralandırılması enstitünün istediği gibi modern usûle göre yapılmıştır. Beş dereceye kadar rakamlarla daha sonrası harflerle yapılmıştır. İçindekiler kısmında beşinci dereceye kadarı gösterilmiştir.

BÖLÜM 1: MÜELLİFLERİN HAYATI, ESERLERİNİN İÇERİK VE ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde her iki eserin müelliflerinin hayatları, ilmi yönleri, kaleme aldıkları diğer eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca her iki eserin içerikleri ve genel özellikleri ele alınmıştır.

1.1. MÜELLİFLERİNİN HAYATLARI VE ESERLERİ

1.1.1. Molla Hüsrev'in Hayatı ve Eserleri

Asıl adı Muhammed (Mehmed) b. Ferâmuz b. Ali Muhyiddin Hüsrevî'dir.¹ Molla Hüsrev ismiyle meşhur olmuştur. Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber ölüm tarihi kaynaklarda 885/1480 olarak geçmektedir. Bu bilgi doğrultusunda IX/XV. asır fıkıh âlimleri arasında yerini almıştır.² Doğum yeri hakkında farklı bilgilere rastlanmakla beraber³ babasının zaviyesinin yer aldığı Sivas ilinin Çırçır Beldesine bağlı Yıldızeli ilçesine bağlı Karkın köyünde doğduğu bilgisi kuvvet kazanmaktadır.⁴ Hakkında yazılan bazı eserlerde babasının ihtida etmiş bir Fransız asilzadesi olduğu veya Rum asıllı olduğuna dair bilgiler⁵ yanlış anlaşılmalardan sonucunda ortaya çıkmış ve kaynaklarca gerçeği yansıtmadığı tespit edilmiştir.⁶ Aslen Amasya-Tokat-Sivas

¹ İsamuddin Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi Taşköprizade Ahmed Efendi - Taşköprülüzade Ahmet Efendi (ö.969/1561), *eş-Şekâiku'n-numaniyye fi ulemâid-devleti'l Osmâniyye*, Muhammet Hekimoğlu (haz.), Derya Örs (ed.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 134, İstanbul, 2019, s. 200; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 252.

² Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, s. 203.

³ Bursalı Mehmet Tahir Efendi (ö.1925), *Osmanlı Müellifleri*, A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (haz.), Meral Yayınevi, İstanbul, 1972, I, 339. (Bu eserde Molla Hüsrev'in Tokatlı olduğu zikredilmektedir).

⁴ Ferhat Koca, *Molla Hüsrev*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008, s. 38; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 203.

⁵ Bkz. Mehmet Emin Gerger, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, Gerger Yayınları, İstanbul, 2013, s. 59; Serhat Başar, *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2017, 241; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s. 6.

⁶ Ferhat Koca bu bilginin tarihi gerçeklere aykırı olduğunu, pek çok kaynakta dedesinin adının "Ali" olarak sabit olduğunu, böyle bir kişinin de babasının yabancı ve sonradan ihtida etmiş birisi olamayacağını delillendirerek geniş bir şekilde açıklamıştır. Ayrıca Molla Hüsrev'in biyografisini veren Taşköprülüzade tarafından babasının "Ümerâ-i Ferâsiha" dan "Rûmiyyu'l-asl" Ferâmuruz şeklinde kaydedildiğine, bu ifadenin eseri tercüme eden Mecdî tarafından yanlış anlaşılacak şekilde "Ümerâ-i Françe" şeklinde tercüme edilerek buna Ferâmuruz'un mühtedi olduğu bilgisi eklendiğine, Hoca Sadettin Efendi tarafından da "Rumiyyu'l-asl" terkinin Rum asıllı olarak yorumlandığına dikkat çekmiştir. Taşköprülüzade'nin ifadesi aslında babasının o zamanlar Rum vilayeti şeklinde anılan Sivas-Tokat bölgesinde bulunan ve Türkmen boylarından olan Varsak kabilesi beylerinden olduğunu

bölgesinde bulunan ve bir Türkmen boyu olan Varsak Kabilesinden olduğu anlaşılmaktadır.⁷ Babasının vefatıyla yaşı küçük olduğu için eniştesi Hüsrev Bey'in himayesine girmiştir. Bu nedenle başlangıçta kendisine “Hüsrev kayını” denilmiş daha sonra Hüsrev lakabını almıştır.⁸

Molla Hüsrev'in yaşadığı dönem I. Mehmet Çelebi 816-824 (1413-1421), II. Murat 824-885 (1421-1451) ve Fatih Sultan Mehmet 855-885 (1451-1481)'in hâkim olduğu dönemleri kapsamaktadır. I. Mehmet ve II. Murat dönemleri Osmanlı Devleti açısından istikrarın hâkim olduğu, merkeziyetçi politikanın öne çıktığı dönemler olmuştur. Bu dönemlerde, bir takım taht mücadelelerine sahne olan ve çalkantılı bir dönem geçiren Osmanlı Devleti, kurumlarını oluşturarak tekrar devlet bütünlüğünü elde etmiştir. Bunda başta ulema sınıfı olmak üzere devletin mevcut kurumlarının sağlamlığı ve bu kurumların merkezi devletin canlanmasına katkısı etkili olmuştur.⁹ Çünkü ulema, şeriatin uygulanmasının, bir ulu'l-emrin yani emir sahibi bir siyasi otoritenin varlığını gerektirmesi nedeniyle, siyasi gücün sağlamlaştırılması doğrultusunda gerekli olan kanunları İslam Devletinin zaruri bir kurumu olarak kabul etmiştir.¹⁰ II. Murat ile devam eden bu merkeziyetçilik en müşahhas şeklini Fatih Sultan Mehmet döneminde almıştır. Onun en büyük yardımcıları ise, ilmiye sınıfının mümessilleri olmuştur. Güçlü hükümdar modelini inşa eden ve bunu da başarıyla temsil eden Fatih Sultan Mehmet ile fıkıh alanında otorite olan Molla Hüsrev'in siyasi ve hukuki tecrübeleri bir taraftan devleti güçlendirmiş, diğer taraftan siyasete hukuki bir meşruiyet kazandırmıştır.¹¹ Bu nedenle Molla Hüsrev'in ilmi anlamda kendisini ortaya koyduğu, eserleri ve yetiştirdiği öğrenciler açısından en verimli olduğu devir Fatih Sultan Mehmet devridir. Osmanlı imparatorluğunun yükselme dönemi olan bu dönemde tıp, astronomi, hendese, mantık coğrafya gibi bilim dalları kadar dini ilimlerde de önemli gelişmeler yaşanmış, ilme ve ulema sınıfına verilen değer artarak kendisini göstermiştir. Fatih Sultan Mehmet

göstermektedir. Bkz. Ferhat Koca, *Molla Hüsrev*, s. 31-35; Ferhat Koca, “Molla Hüsrev”, *DİA*, XXX, 252.

⁷ Ferhat Koca, “Molla Hüsrev”, *DİA*, XXX, 252.

⁸ Taşköprizade, *eş-Şekâik*, s. 200.

⁹ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 5, 6.

¹⁰ Halil İncalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Kitap, 11. Baskı, İstanbul, 2020, s. 59.

¹¹ Ahmet Demir, “Osmanlı Resmi Düşüncesinin Gelişiminde Siyaset ve Hukuk Birlikteliği: Fatih Sultan Mehmet ve Molla Hüsrev Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 3 (Aralık, 2019): s. 153-172.

tarafından kurulan Sahn-ı Seman medreselerinde “ulum-i âliye” denilen Kur’an ilimleri; tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, kelim ve Arap dili üzerine dersler okutulmuştur. Bu yapısıyla Semaniye medreseleri ilahiyat, İslam hukuku ve Arap edebiyatının tahsil edildiği bir “fakülte” niteliğinde olmuştur.¹² Kesin delil bulunmamakla birlikte zaman zaman Fatih Sultan Mehmet’in medreselerin ders programlarını Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu(ö.879/1474) ile ulemadan olan Veziriâzam Mahmud Paşa’ya (ö.878/1474) yaptırdığı ileri sürülmektedir.¹³ II. Murat ve Fatih dönemlerinin hatırı sayılır âlimlerinden olan ve fıkıh ilminde temayüz eden Molla Hüsrev bazı kaynaklarda Osmanlı Devletinin üçüncü şeyhülislamı olarak anılmaktadır.¹⁴ Bu görevi üstlenmeden önce Edirne’de Şah Melek Medresesi ve Çelebi medreselerinde müderrislik yapmıştır. Kazaskerlik ve Edirne kadılığından sonra Hızır Bey’in vefatıyla (ö.863/1459) İstanbul kadılığına getirilmiştir. Ayrıca Üsküdar ve Galata kadılıkları da kendisine bırakılmıştır. Ayasofya Medresesi müderrisi olmuştur.¹⁵ Molla Hüsrev’in tedris, kazâ ve iftâ gibi çok önemli görevlere getirilmesi Fatih’in kendisine vermiş olduğu değer ve önemin bir göstergesidir. Böyle önemli bir âlim tarafından yazılan eserlerin de teorik olarak dönemin düşünce sistemini etkilediği ve katkıda bulunduğu bir gerçektir.¹⁶ Daha sonra Molla Hüsrev, Fatih Sultan Mehmet ile yaşadığı bir kırgınlık neticesinde İstanbul’u terkederek Bursa’ya gitmiş Emir Sultan’a yakın bir yerde arsa satın alarak kendi adıyla anılan medresesini yaptırmıştır. Fatih Sultan Mehmet tarafından tekrar İstanbul’a davet edilmiş ve bir müddet sonra da şeyhülislamlık görevine getirilmiştir. Molla Hüsrev vefatına kadar bu görevi yerine getirmiştir.

Molla Hüsrev, Edirne’de Teftâzânî’nin (ö.792/1390) talebelerinden Burhanüddin Haydar el-Herevî’den (ö.829/1426), Molla Fenârî’nin (ö.834/1431) talebelerinden Molla Yegân’dan (ö.865/1461 civarı) ve Şeyh Hamza’dan (ö.861/1457) öğrenim görmüştür.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1988, s. 33.

¹³ Fahri Unan, “Sahn-ı Seman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 533.

¹⁴ Ferhat Koca, *Molla Hüsrev*, s. 27; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 6. (Ferhat Koca bu bilgiye yer vermekle beraber Molla Hüsrev’in Osmanlılarda fetva makamını temsil eden kaçınıcı şeyhülislam olduğu hususunun tartışmalı olduğunu, Osmanlılarda müftülük ya da şeyhülislamlığın resmen ne zaman tesis edildiğinin tarihçiler tarafından tartışmalı bir konu olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Ferhat Koca, *Molla Hüsrev*, s. 53).

¹⁵ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 203.

¹⁶ Ahmet Demir, “Osmanlı Resmi Düşüncesinin Gelişiminde Siyaset ve Hukuk Birlikteliği: Fatih Sultan Mehmet ve Molla Hüsrev Örneği”, s. 153.

Bursa’da Molla Fenârî’nin oğlu olan Bursa Kadısı Yusuf Bâlî’den (ö.840/1436-37) icazet almıştır.¹⁷ Mir’âtü’l-usûl’de ders aldığı bu hocaları sebebiyle ele aldığı konular açısından Taftâzânî ve Molla Fenârî’nin etkisi oldukça bariz bir şekilde görülmektedir.¹⁸

Fenârî Hasan Çelebi (ö.891/1486), Hasan b. Abdussamed es-Samsûnî (ö.891/1486), Ahizade Yusuf b. Cüneyd et-Tokadî (ö.905/1500), Zenbilli Ali Cemalî Efendi (ö.932/1526), Muhyiddin Mehmed b. Mağnisa (ö.888/1483) ve Mehmed Şah Fenârî (ö.839/1435?) gibi pek çok âlim yetiştiren Molla Hüsrev¹⁹ eğitim, öğretim, fetva ve yargı faaliyetleri içerisinde bir hayat sürmüş ve hicri 885 yılı Şaban ayında (miladi Ekim 1480) bir Cuma günü İstanbul’da vefat etmiştir.²⁰ Cenazesi Bursa’ya götürülmüş ve kendi yaptırdığı medresenin avlusuna defnedilmiştir.²¹

Fatih Sultan Mehmet’in aynı zamanda hocası olan ve “zamanımın Ebû Hanifesi” olarak nitelendirdiği²² Molla Hüsrev *Mirkât* ve *Mir’ât* dışında fıkıh, tefsir, kelâm, mantık, Arap dili ve edebiyatı alanlarında pek çok eser kaleme almıştır. Çoğu yazma olan bu eserlerin başlıcaları şunlardır:

Dürerü’l-hükkâm: Müellifin kadılık ve kazarkeslik görevleri sırasında edinmiş olduğu tecrübeleri doğrultusunda yazmış olduğu fıkıh konularını içeren *Gureru’l ahkâm* adlı muhtasar eserine yazmış olduğu şerhtir. (I-II, İstanbul 1310, 1317, 1319, 1329; Kahire 1294, 1297).

Şerhu Usûli’l-Pezdevî: Molla Hüsrev’in *Mirkât* adlı eserine de kaynaklık eden Pezdevî’nin (ö.482/1089) fıkıh usûlüne dair yazmış olduğu şerhtir. (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1141).

¹⁷ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 203.

¹⁸ Seyit Badır, *Molla Hüsrev ve Mirkâtü’l-vusûl Adlı Eserindeki Yöntemi*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2013, s. 19.

¹⁹ Ferhat Koca, “Molla Hüsrev”, *DİA*, XXX, 253; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 204.

²⁰ İsamuddin Ebu’l Hayr Ahmed Efendi Taşköprizade Ahmed Efendi (ö.968/1561, *Hadâiku’ş-şekâik=Tercüme-i Şekaik-i numaniyye*, Mehmed Mecdî Efendi (trc.), Dâru’t-Tıbbâti’l-Âmire, İstanbul, 1269, s. 139.

²¹ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 203.

²² Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 203; Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989, s. 295.

Haşîye ale't-Telvîh: Sadruşşeria'nın (ö.747/1346) *et-Tavdîh* adlı eserine Teftâzânî tarafından yazılan *et-Telvîh* adlı hâşîye üzerine yazmış olduğu eseridir. (I-II, İstanbul 1284; I-II, Mısır 1322).

Hâşîye alâ Hâşiyeti'l-Muhtasar: İbnü'l Hâcib'in(ö.646/1249) fıkıh usûlü eseri olan *Muhtasaru'l müntehâ* adlı eserine Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (ö.816/1413) yazmış olduğu haşiyenin mukaddimesi üzerine yazdığı eseridir. (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 471; Hamidiye, nr. 424; Damad İbrahim Paşa, nr. 229, 453).

Hâşîye alâ Envâri't-tenzîl: Beyzâvî'nin (ö.685/1286) tefsiri üzerine Bakara suresinin 142. ayetine kadar yazmış olduğu hâşiyedir. Sonrasında Muhammed b. Abdülmelik tarafından Bakara suresi tamamlanmıştır. (Süleymaniye Ktp. Yenicami, nr. 131/3; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 114,115; Köprülü Ktp. Mehmed Âsim Bey, nr. 17; Nuruosmaniye Ktp. nr. 72, 146, 487).

Hâşîye ale'l-Mutavvel: Teftâzânî'nin *el-Mutavvel* adlı eseri üzerine kaleme almıştır. (Millet Ktp. Feyzullah Efendi, nr. 1791 1792; Nuruosmaniye Ktp. nr. 4411; Koca Râgıb Paşa Ktp. nr. 1232, 1233).

Risâle fi'l-velâ (Risâletü'l-velâ) : Molla Hüsrev'in kölelik hukukunu konu alan önemli eseridir. Üzerine Hızır Şah Menteşevî, Molla Gürânî, Kemalpaşazâde ve Ganizâde Mehmet Nâdirî tarafından reddiyeler yazılmış, müellif özellikle Molla Gürânî'nin reddiyesine bir risâle yazarak cevap vermiştir. (Süleymaniye Ktp. Süleymaniye, nr. 1051, Şehid Ali Paşa, nr. 2755, 2795/4; Nuruosmaniye Ktp. nr. 596, 1563/2).

Esâsü'l-iktibâs Tercümesi: Nâsîruddîn Tûsî'nin Farsça olan mantık eserine yapmış olduğu Arapça tercümedir. Bu tercüme Fatih Sultan Mehmet'e takdim edilmiştir. (İstanbul Üniversitesi Ktp. AY, nr. 13).

Molla Hüsrev'in bu eserleri dışında çeşitli kütüphanelerde kayıtlı başka eser ve risalelerinin yazma nüshaları da mevcuttur.²³ Bir de ölümünün ardından defnedilinceye kadar yapılmasını istediği işlemleri konu alan Türkçe olarak yazmış olduğu *Vasiyetnâme*

²³ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 204, 205, Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *DİA*, XXX, 253; Seyit Badır, *Molla Hüsrev ve Mirkâtü'l-vusûl Adlı Eserindeki Yöntemi*, 20, 21.

(Süleymaniye Ktp. Lâleli, nr. 905/2, Pertev Paşa nr. 621/16; Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi, nr. 3248) adında çalışması vardır.²⁴

1.1.2. Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın Hayatı ve Eserleri

Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın hayatı ile ilgili yazılı kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır.²⁵ Yazar hakkında elde edilen bilgiler Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ertuğrul Boynukalın’ın Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın öğrencisi olan Kuveyt eski milletvekili ve Kuveyt Üniversitesinde Tefsir Hocası olan Fahad Alkhannah ile görüşmelerinden elde edilmiştir.

Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın öğrencileri onun ilmine, edebine, ahlakına, sabrına ve hoşgörüsüne şahit olmuşlar, onun eserlerini ve ilmi değerini takdir ederek iltifat dolu sözler söylemişlerdir. Onun ilmi kişiliği hakkında öğrencisi Fahad Alkhannah şunları söylemiştir:

“Açıldığından beri Kuveyt Üniversitesi Şeriat Fakültesinde Fıkıh ve Usûl bölüm başkanlığı yapmış, emekli olana kadar da devam etmiştir. Şeriat Fakültesi açılmadan önce de Hukuk Fakültesi Şeriat Bölümünün kadrosunda yer almıştır. O, öğrencisi olduğumuz en iyi hocalardan birisidir. Kendisi usûl konusunda ilim denizlerinden bir denizdi, Hanefî fıkıhı konusunda ileri gelenlerdendi ve kaynak alınabilecek bir merci idi. Fıkıh ve usûl konusunda eğitim gördüğüm en hayırlı insanlardandı. Sadece öğretimde değil eğitim ve güzel ahlak konusunda da öyleydi. Güzel bir ahlaka sahipti. Yaşının büyüklüğüne ve mevkiine rağmen öğrencilerine hep şefkatli ve merhametli davranırdı. Kendisi Kuveyt’te vefat etmiş ve iş sözleşmesi bitene kadar bölüm başkanlığı görevine devam etmiştir.”

Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın tespit edilen eserleri şunlardır:

Müzekkeretü fi usûli’l-fıkhi li’l-Hanefiyye (Hanefî Fıkıh Usûlünde Muhtıra), Zekiyyüddîn Şa‘bân (Yazar) Enis Übâde (Ortak Yazar), Muhammed Hasan Fâyid (Ortak Yazar), el Taalif Yayıncılık, Kahire, 1379/1960, 208 s.

Ahkâmu’l-vasiyyeti ve’l-mirasi ve’l- vakfi fi’ş-şerîati’l-İslamiyye (İslam Şeriatinde Vasiyet, Miras ve Vakıf Hükümleri) (Kuveyt Mahkemelerinde Neler Yapıldığını Dikkate Alarak), Ahmet Elgandoor (Ortak Yazar), Zekiyyüddîn Şa‘bân (Yazar), el-Felah Neşriyat, Kuveyt, 1410/1989, 851 s.

²⁴ Ferhat Koca, “Molla Hüsrev”, *DİA*, XXX, 253.

²⁵ Ertuğrul Boynukalın, “Zekiyyüddîn Şa‘bân”, Görüşmecî: Hatice Esra Can, 25 Haziran 2020.

Ahkâmü'l-üsrati fi'l-İslam (İslam'da Aile Hükümleri) -(Kuveyt Mahkemelerinde Uygulananları Dikkate Alarak), Zekiyyüddîn Şa'bân, 19-? 262 s. Konular: Müslümanların Şahsi Halleri, İslam'da Aile, Şer'î Hükümler.

Nazariyyeti's-şurûti'l-mukterineti bi'l-akdi fi's-şerîati ve'l-kânûn (Şeriat ve Kanunda Sözleşmeye Bağlı Şartlar Teorisi), Zekiyyüddîn Şa'bân (Yazar), Dâr el-Nahda el-Arabiyye, Kahire, 1388/1968, 199 s.

el-Ahkâmü's-şer'iiyeti li'l-ahvâli's-şahsiyye (Şahsi Hallerde Şer'î Hükümler), Zekiyyüddîn Şa'bân, 2. Baskı, Libya Üniversitesi Yayınları, 1971, 807 s.

ez-Zevâcü ve't-talâku fi'l-İslam (İslam'da Evlenme ve Boşanma), Dâr el-Kavmiyye Yayınları, Kahire, 1383/1964, 120 s, İslam Şeriatının Tanımı Serisi.

el-Ahkâmü's-şer'iiyeti li'l-ahvâli's-şahsiyye (Şahsi Hallerde Şer'î Hükümler), Zekiyyüddîn Şa'bân, 5. Baskı, Bingazi Üniversitesi Yayınları, Bingazi, 1409/1989, 735 s.

Buhûsu fi mesâdiri's-şerîati'n nazariyyeti-4 (Şeriatın Teorik Kaynaklarında Araştırmalar 4), Zekiyyüddîn Şa'bân, Makale, 6 s.

Delâletü'l Kitâbi ve's-Sünneti ale'l ahkâmi's-şer'iiyeti (Kitap ve Sünnet'in Şer'î Hükümlere Delâleti), Zekiyyüddîn Şa'bân (Yazar), Ayn-ı Şems Üniversitesi Yayınları, Kahire, 1380/1961, 105 s.

Müzekkeretü fi usûli'l-fıkhi li'l- Hanefiyyeti (Hanefî Fıkıh Usûlünde Muhtıra), Zekiyyüddîn Şa'bân, Enis Übâde, Muhammed Hasan Fayid, University Book Center (Üniversite Kitap Merkezi), Kahire, 1399/1979, 167 s.

Mürûnetü'l fıkhi'l-İslâmiyyi ve ibtâli da'vâ cumûdihî (İslam Fıkının Esnekliği ve Cümûd İddiasının İptali)/Zekiyyüddîn Şa'bân, Makale.

Müzekkeretü fi usûli'l fıkhi li'l-Hanefiyye (Hanefî Fıkıh Usûlünde Muhtıra), Zekiyyüddîn Şaban, Muhammed Hasan Fayid, Muhammed Enis Übade, Alhasan Print, Kahire, 1399/1979, 221 s.

El-Hakku fi's-şerîati'l-İslamiyye (İslam Şeriatinde Hukuk: İslam Fıkında Yeni Bir Kitap), Zekiyyüddîn Şaban'ın sunumu ve yorumu ile, (Ortak Yazar) Muhammed Tamûm/ İslam Şeriatinde Hukuk, Kayıt Türü: Makale.

İslam Şeriatî-Araştırmalar- Makaleler ve Konferanslar 3, Şeriatin Teorik Kaynaklarında Araştırmalar, Zekiyyüddîn Şa'bân.

İslam Şeriatî-Araştırmalar- Makaleler ve Konferanslar 4, Şeriatin Teorik Kaynaklarında Araştırmalar, Zekiyyüddîn Şa'bân.

İslam Şeriatî-Araştırmalar- Makaleler ve Konferanslar 5, Şeriatin Teorik Kaynaklarında Araştırmalar, Zekiyyüddîn Şa'bân.

İslam Şeriatî-Araştırmalar- Makaleler ve Konferanslar 6, Şeriatin Teorik Kaynaklarında Araştırmalar, Zekiyyüddîn Şa'bân.

Mesâlih-i Mürsele (Fıkıh Usûlü)- Makaleler ve Konferanslar 8, Zekiyyüddîn Şa'bân.

Mesâlih-i Mürsele (Fıkıh Usûlü)- Makaleler ve Konferanslar 9, Mesalih-i Mürsele, Zekiyyüddîn Şa'bân.

İslam Şeriatî-Araştırmalar-Makaleler ve Konferanslar 10, Şeriatin Teorik Kaynaklarında Araştırmalar, Zekiyyüddîn Şa'bân.

İslam Şeriatî-Araştırmalar-Makaleler ve Konferanslar 11, Şeriatin Teorik Kaynaklarında Araştırmalar, Zekiyyüddîn Şa'bân.

İslam Şeriatî-Araştırmalar-Makaleler ve Konferanslar 12, İstishâb: İslam Şeriatinin Kaynakları, Zekiyyüddîn Şa'bân.

İstishâb (Fıkıh Usûlü)- Makaleler ve Konferanslar 13, Mesâlih-i Mürsele: Tanımı, Zekiyyüddîn Şa'bân.

1.2. ESERLERİN İÇERİKLERİ VE ÖZELLİKLERİ

1.2.1. ESERLERİN İÇERİKLERİ

1.2.1.1. Mir'âtü'l-usûl'ün İçeriği

Molla Hüsrev eserinin mukaddimesine “âdemoğullarını akl-ı selim ile mükerrem kılan Allah’a hamd” ile başlar ve kendisine hamdolunan Cenab-ı Allah’ın insanları doğru yola ulaştırdığı, onlara ahkâmı meşru kılıp bu ahkâmı istinbat etmeye onlardan bazılarını

muvaıffak kıldığını, böylece cehennem azabından kurtulmuş, günahlardan arınmak suretiyle de cenneti hak etmiş olacaklarını beyan eder. Allah'ın varlığına ve birliğine halis ve samimi bir kalple şehadet ettiğini ifade ettikten sonra Şuarâ Suresi 88-89. ayetlerle halis bir kalbin Allah katındaki önemine vurgu yaparak hamdele kısmını nihayetlendirir.²⁶ Salvele kısmında “*Allah katından Kitab-ı Kerim ile teyid edilen*” olarak vasıılandırdığı Peygamber Efendimiz'e salât ve selamdan sonra âline ve sünnette açıklanamayan şer'î hükümleri icmalarıyla tamamlayan ashâbına da selam eder.²⁷ Klasik dönem müellifleri eserlerine genellikle önce besmele ile başlamışlar ardından isim veya fiil cümlesi şeklinde hamd ile devam etmişler ve sonrasında Hz. Peygamber ve ailesine, ashâbına salât getirmişlerdir. Müellif ise bu geleneğin dışına çıkarak hamd ve salât getirmeyi hal cümlesi şeklinde yaparak besmele ile birleştirmiştir. Bunun nedeni olarak da Ebû Avâne (ö.316/929) ve İbn Hibban'ın (ö.354/965) tahrir ettiği besmele ile başlamayan her önemli işin bereketsiz olduğunu ifade eden rivayetle Ebû Dâvûd (ö.275/889) ve Nesâî'nin (ö.303/915) tahrir ettiği hamd ile başlamayan her sözün bereketsiz olduğunu ifade eden rivayet arasını uzlaştırmak olduğunu açıklamıştır.²⁸ Besmele, hamdele ve salveleden sonra sahabenin ictihadlarının kuyudan ilk çıkarılan kaynak suyu gibi saf ve berrak bir fikhî kaynak olduğunu, ashâb-ı kiramın avını avlayan bir avcı gibi şer'î delillerden hükümler çıkardığını söyleyerek ictihad etmenin yeni bir su kuyusu açmak, av avlamak gibi meşakkatli bir iş olduğuna sanatsal bir vurgu yapmaktadır. Ardından fıkıh ve fıkıh usûlü ilminin mahiyeti, konuları ve önemine yer vermiştir. Bu ilim sayesinde cennete ve Allah'ın rızasına ulaşılabilceğini söylemiş, yine ahkâm-ı şer'îyyenin delillerinin ve inceliklerinin bu ilim sayesinde bilinebileceğine işaret etmiştir.²⁹ Molla Hüsrev'in fıkıh usûlü ilminin mahiyeti ve önemine eserinin giriş kısmında yer vermesi dikkate değer bir konudur. Çünkü klasik dönem Hanefî usûl eserlerinde usûlün mahiyeti ve konuları gibi hususlar yer almamaktadır. Bununla birlikte Semerkandî (ö.539/1144) ve Üsmendî (ö.552/1157 ?) gibi müellifler eserlerinin başında bu konulara değinmişlerdir. Mütেকellimîn usûlcüleri ve Zeydîler de bu konulara

²⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vüsûl*, Dersaadet: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1321/1903, s. 2.

²⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 2.

²⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 4.

²⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 2.

eserlerinin girişinde yer vermişlerdir.³⁰ Molla Hüsrev usûl ilmi hakkında birçok muteber kitabın yazıldığını bunların en meşhurlarının ve önemlilerinin İmam Fâhrü'l-İslâm Ali bin Muhammed el-Pezdevî'nin eseri olan *Usûl-i Pezdevi* olduğunu beyan eder. Bu eserden başka bir eser yazılabilir mi diye bir soru sorulsa cevabın “evet” olabileceğini söyleyerek; bir kimsenin İmam'ın kelimasını fazlalıklardan arındırmak, daha anlaşılır kılmak, fikirlerine muttali olmak, meramını açıklamak suretiyle tereddütleri gidermek, meseleyi tahkik etmek kastıyla hasetçilerin hoşuna gitmese de yeni bir eser meydana getirmeye çalışmasının caiz olabileceğini açıklar.³¹ Böylece yeni bir fıkıh usûlü yazmaktaki amacını ortaya koymuştur. Bir beyit ile de ilme olan sevdasını, ilim adına yaptığı çalışmaları, “mecelle” olarak işaret ettiği “Mirkat”ı nasıl ve niçin kaleme aldığını, muhtevasını ve niçin şerh ettiğini edebi bir dille izah etmiştir.³² Molla Hüsrev kendi deyimiyle, Mirkât'ı yazmış ancak dönemindeki bazı kişilerin haset etmesi nedeniyle bir kenara bırakmış, daha sonrasında bu metnin üzerinden örtüyü kaldırıp insanların arasına çıkarması konusunda bir ilham almış ve yeniden eserini yazmaya ve şerhetmeye başlamıştır.³³ Mukaddimede kullanılan bu şiirsel üslup, hamd ve senâ ederken dahi fıkıh ve fıkıh usûlü ilimlerinin önemine işaret eden teşbih ve istiâreleri Molla Hüsrev'in bu ilimler kadar şiir ve edebiyata da vâkıf ve bu hususta ne denli mahir olduğunun bir göstergesidir. Molla Hüsrev'in bu veciz dili eserine de yansımış bazen kısa ifadelerle çok şey anlatmış, derin bir anlatım üslubu kullanmıştır.

Molla Hüsrev yine sanatsal bir üslupla yeniden hamdele ve salvele ile şerhine giriş yapmış, bunu yaparken de edille-i erbaadan Kitap, Sünnet ve icmayı açıkça belirtirken kıyası da işaret etmiştir.³⁴ Ardından bu mecellenin fıkıh usûlünün en önemli meselelerine şamil olduğunu, ma'kul ve menkul delilleri kapsadığını ifade eder. Burada kıyası aklî; Kitap, Sünnet ve icmayı nakli delil olarak kastetmiştir.³⁵ Müellife göre mecellenin nazımının sağlam ve düzgün olması onu tenkih etmeye ve kısaltmaya meydan vermez. Yine bu kısımda mecelleye “Mirkatü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl” ismini verdiğini de

³⁰ Fatih Yücel, *Usul Yazım Yöntemi Açısından Hicrî VIII-X. Asra Ait Zeydî ve Hanevî Literatürü*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, cilt 11, sayı 22, 2013, s. 318.

³¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 2, 3.

³² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 3, 4.

³³ Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l- vüsûl (Fıkıh Usûlü İzahlı Mirkatü'l-Vüsul Tercümesi)*, Davut İltâş (trc.), Muallim Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 20.

³⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 5.

³⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 6.

açıklamıştır.³⁶ Ayrıca bu bölümde Molla Hüsrev eserinin özelliklerini belirtirken, kullandığı edebi üslupla yararlandığı yirmi sekiz usûl ve fûrû kitabının isimlerine işaret etmiştir. Müellif bu eserleri sözlük anlamlarına yer vermek suretiyle zikretmiştir. Bunlar eserde Takvîm, Mîzân, Burhân, Mahsûl, İhkâm, Muğni, Tenkîh, Tebyîn, Menâr, Tavzîh, Minhâc, Keşfü'l esrâr, Takrîr, Tahkîk olarak ondört usûl eserine işaret etmektedir. Fûrû eserleri ise Dürer, Bihâr, Nâfî, Müstesfâ, Hakâik, Tehzîb, Gâye, İnâye, Kifâye, Kenz, Hidâye, Vikâye, Bidâye, Nihâye kelimeleriyle belirtilmiştir.³⁷

Bir mukaddime ile iki maksattan (bölüm) oluşan eserin mukaddime kısmında fıkıh usûlü ve fikhın tanımları yapılmış, fikhın İmam-ı Âzam ve İmam Şâfî tarafından yapılan tariflerine yer verilmiştir. Ardından fıkıh usûlü ilminin konusu, amacı ve faydaları açıklanmıştır. Şer'î delillere ayrılan birinci bölüm (maksat) dört ana başlık (rükün) altında ele alınmış, sırasıyla Kitap, Sünnet, icma ve kıyasa yer verilmiştir. Eserin kaynakçada yer alan 1321 tarihli baskısında 207. sayfaya kadar Kitap konusu işlenmiştir. 226. sayfaya kadar Sünnet, 234. sayfaya kadar icma, 275. sayfaya kadar da kıyas konusu ele alınmıştır. Kitap ve Sünnet arasında ortak olan konulara Kitap başlığı (rükün) altında geniş yer verilmiştir. Önceki dinlere ait hükümlerin ve sahabî kavlinin hüccet oluşuna dair bilgiler Sünnet başlığının sonunda, istihsan konusu kıyas başlığı altında ve istishâb delili bu başlığın sonunda fasit deliller adı altında yer almıştır. Bu tezde eserin bu kısmı yani şer'î deliller ele alınmaktadır.

Sayfa 275'ten 356. sayfaya kadar yer tutan ikinci bölüm hükümlerle ilgili olup sırasıyla hüküm, hâkim, mahkûm bih ve ehliyet konusunun ayrıntılı bir şekilde işlendiği mahkûm aleyh konularının yer aldığı dört ana başlıktan (rükün) oluşmaktadır. 276 dan 304 e kadar hüküm konusu, 304'ten 312'ye kadar hâkim, 312'den 318'e kadar mahkûm bih, 318'den 356'ya kadar mahkûm aleyh konuları işlenmiştir. Burada sayfalara yer vermek suretiyle kitap hakkında bir ön bilgi oluşması amaçlanmıştır. Çünkü 356 sayfalık bu kitabın 275 sayfası şer'î delillere ayrılmıştır. Böylece şer'î deliler kitabın üçte ikisinden fazla kısmını oluşturmaktadır. Hatime bölümünde ictihad konusuna yer verilmiş, tanımı, şartları, müctehidde bulunması gereken özellikler anlatılmış, ictihadda hata ve isabet konusu mezhepler çerçevesinde tartışılmıştır.

³⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 6.

³⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 7. Eserlerin isimleri ve yazarları hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Özket, *Molla Hüsrev ve Mir'âtü'l-usûl Adlı Eserinin Kaynakları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992.

1.2.1.2. *Usûlü'l-fıkıh'ın İçeriği*

Zekiyüddîn Şa'bân eserine bir önsözle başlamıştır. Önsözü hamd ve salât ile başlatırken Allah'ın hakikatin ve doğrunun yolunu gösterici olmasına atıfta bulunmuş, Hz. Peygamber'in peygamberlerin sonuncusu oluşunu öne çıkarmıştır.³⁸ Bu şekilde aslında başlamış olduğu ilmin önemine işaret etmiş bu ilimde hata yapmamak ve doğru bilgiyi ortaya çıkarmak için Allah'ın yardımına duyduğu ihtiyacı dile getirmiştir.

Usûlü'l-fıkıh ilminin fayda ve önem açısından en önde gelen ilimlerden olduğunu; bu ilim sayesinde fıkıhın kaynaklarının anlaşıldığını, müctehid imamların bu kaynaklardan hangi metotları takip ederek fikhî hükümlere ulaştıklarının yine bu ilim sayesinde bilinebileceğini ifade etmiştir.³⁹

Zekiyüddîn Şa'bân bu ilmin öneminden dolayı birçok eser kaleme alındığını ancak bu eserlerin herkes tarafından anlaşılmasında sıkıntılar olduğunu, bu kitaplara yönelenlerin temel kaygılarının o kitabın üslubunu anlamak ve ifadelerini çözmek olduğunu açıklamış, bu sebeple de okuyucunun ilmin esası ve özünden çok lafızlarla uğraşmak zorunda kaldığına dikkat çekmiştir. Yazarın ifadesiyle bu eserler ancak bu konuda uzmanlaşmış ya da az çok uğraşmış kişilerin anlayabileceği nitelikte eserlerdir. Çünkü bu konuda eser yazan müelliflerin bazıları okuyucuyu asıl konuya yönelmekten alıkoyacak ölçüde cedel ve lâfzî tartışmalara yer vermiş, bazıları da bilmece gibi anlaşılması mümkün olmayan sözler haline getirecek düzeyde kısa ifadeler kullanmışlardır. Bunun neticesinde de müellifin maksadına açıklık getirmek üzere kapalı ifadeleri izah eden “şerhler”, bu şerhler için “hâşiyeler”, hâşiyeler için de “takrîrât” ve “ta'likât” yapılması ihtiyacı doğmuştur. Dolayısıyla böyle bir esere başvuruların temel kaygısı, ifadeleri çözmek ve üslubunu anlamak olmuş, okuyucu ilmin özünden ziyade lafızlarla meşgul olmak zorunda kalmıştır.⁴⁰ Böylelikle bu kitabı yazmasındaki temel gayenin de fıkıh usûlüne dair kolay ve anlaşılır bir eser kaleme alma ihtiyacının kendisini göstermesi olduğunu ortaya koymuştur.

Eser bir giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazar, fıkıh usûlünün tarifi, fakih ve usûlcünün faaliyet alanlarını ve aralarındaki işlevsel farkı

³⁸ Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, Metâbiu Dâri'l-Kütüb, Beyrut, 1390/1971, s. 5.

³⁹ Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkıh*, s. 5.

⁴⁰ Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkıh*, s. 6.

örneklerle açıklamış, usûl ilminin gayesi hakkında bilgi vermiştir. Ardından fıkıh ilminin doğuşu ve geçirdiği evreler, bu süreçte ortaya çıkan Müttekellimîn ve Hanefiyye metotları ve bu metotlara göre yazılmış eserlere dair bilgilere yer vermiştir. Kitabın birinci ana bölümünde “Şer‘î Hükümlerin Delilleri”, ikinci ana bölümünde “Şer‘î Delillerden Çıkarılan Hükümler”, üçüncü ana bölümünde “Kaynaklardan Hüküm Çıkarma (İstinbat) Metotları” ve dördüncü ana bölümünde ise “İctihad ve Taklit” başlıkları altında konular işlenmiştir. Şer‘î delilleri tezin içeriğinde de yer aldığı gibi sırasıyla Kitap, Sünnet, icma, kıyas, mesâlih-i mürsele, istihsan, örf, sedd-i zerâi‘, şer‘u men kablenâ, sahabî kavli ve istishâb olarak onbir başlıkta incelemiştir. Sedd-i zerâi‘ konusu eserin kaynakçada da yer alan ilk baskılarında mevcut değildir. Eseri tercüme eden İbrahim Kâfi Dönmez yine kaynakçada yer alan 1990 yılında neşredilen ilk tercümesinde de bu konuya yer vermemiştir. Eserin bazı eklemeler ve değişikliklerle 1983 yılında Kahire’de yeni bir baskısının yapıldığını tespit ederek tercümesine eklemiş ve bu konuyu Kahire baskısından alıntıladığını belirtmiştir.⁴¹ İkinci bölümü oluşturan hükümler konusu, hüküm ve kısımları, hâkim, hükme konu olan fiiller (el-mahkûm fih) ve hükme muhatap olan mükellef (el-mahkûm aleyh) olmak üzere dört başlıkta incelenmiştir. Hâkim konusu da ilk baskılarda yer almayıp eserin Kahire baskısında yer almaktadır. Üçüncü bölüm kaynaklardan hüküm çıkarma metotları (istinbât metotları) ile ilgili olup; lafızlar, hükümlerin gayeleri (makâsıd), delillerin teâruzu ve nesih konuları dört başlıkta ele alınmıştır. Dördüncü ve son bölümde icthad ve taklid konusu tartışılmıştır. Kitabın Kitabın sistematigi üzerinde Gazzâlî’nin (ö.505/1111) etkisi olduğu düşünülebilir. Çünkü bazı müellifler usûl tertibini oluştururken usûlün konularından birisini (ki bu özellikle deliller veya hükümler olmuştur) merkeze yerleştirip diğerlerini onun etrafında değerlendirmek şeklinde oluşturmuşlardır. Gazzâlî de fıkıh ve usûl faaliyetinin sonucu olarak elde edilen semere olan şer‘î hükmü ve bu “semere” nin türevlerini merkeze alarak fıkıh usûlünün konularını bir mukaddimeden sonra fıkıh usûlünün konularını dört ana bölüm şeklinde sıralamıştır. Semerenin elde edileceği kaynaklar (şer‘î deliller), elde edilen semere (hükümler), semere elde etme şekli (istinbat metodları) ve semereyi elde edecek kimse (müctehid). Bu taksim usûl konularının tasnif edilmesinde belirli bir seviye ve olgunluğu göstermekle beraber çeşitli nedenlerle sonraki usûlcülerce devam

⁴¹ Bkz. Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkhi’l-İslâmî (İslam Hukuk İlminin Esasları)*, İbrahim Kâfi Dönmez (trc.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.202.

ettirilememiş olsa da ana hatlarıyla günümüz eserlerinde genellikle benimsendiği görülmektedir.⁴² İçerik olarak farklılıklar arzetsede de (örneğin Gazzalî şer'î delilleri kıyası dışarıda bırakarak Kitap, Sünnet ve icma olmak üzere üçle sınırlandırmış kıyası hüküm elde etmede kullanılan metotlardan kabul etmiştir)⁴³ konuların anahatlarıyla tasnifi bu eserde de aynı şekildedir.

Eseri dilimize kazandıran Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez eseri tercüme etmesindeki gayenin eserin yazarının amacıyla aynı doğrultuda olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Prof. Dr. Zekiyyüddîn Şa'bân klasik fıkıh usûlü kitaplarının dil ve yöntem açısından taşıdığı zorlukları göz önünde bulundurarak fıkıh usûlüne dair konuları anlaşılır bir üslupla ve örnekler üzerinden açıklamayı amaç edindiğini eserinde bildirmiştir.⁴⁴

İçerik olarak değerlendirildiğinde her iki eserin de sistematığı oluşturulurken geçmişten etkilendikleri ve genel anlamda dönemlerinin tasnif anlayışını yansıttıkları görülmüştür. Klasik dönem eseri bir mukaddime, iki maksat (bölüm) ve bir hâtime (son bölüm) olarak düzenlenmişken, modern dönem eserinde bir giriş (mukaddime) ve dört bölüm mevcuttur. Her iki eserde de Şer'î deliller ilk bölümde yer almıştır. Modern dönem eserinde istinbat metotları olarak müstakil bir bölüm içerisinde sunulan lafızlar, teâruz, makâsıd ve nesih konularından lafızlar, beyan ve nesih, klasik dönem eserinde şer'î deliller bölümünde, Kitap konusu içerisinde, Kitap ve sünnet arasındaki müşterek bahisler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Teâruz ve tercih konusu şer'î delillerin sonunda fasit delillerden sonra ele alınmış, makâsıd konusuna ise ayrı bir konu olarak yaklaşılmamış, diğer konuların içerisine serpiştirilmiştir. Mir'âtü'l-usûl'de şer'î deliller dörtle sınırlandırılmış, diğer deliller bunların kapsamında değerlendirilmiştir. Usûlü'l-fıkh'ta ise onbir tane şer'î delil sıralanmıştır.

İkinci bölümde her iki eserde de hüküm konusu ele alınmış, hüküm, hâkim, mahkûm bih ve mahkûm aleyh olarak dört başlık altında incelenmiştir. İki eserin son bölümünde icthad konusu ele alınmış, klasik dönem eserinde sadece icthadın mahiyeti, şartları, icthadda hata ve isabet konuları tartışılırken, modern dönem eserinde bunlara ek

⁴² İbrahim Kâfi Dönmez, *Fıkıh Usûlü İncelemeleri*, Tuncay Başoğlu (ed.), TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2014, s. 60, 61; Bkz. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, Şirketü'l Medineti'l Münevvere, Medine, 2008, I, 18, 19

⁴³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 19.

⁴⁴ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 17.

olarak taklit konusu da tartışılmıştır. Zekiyyüddîn Şa‘bân taklidin caiz olup olmadığı ile ilgili görüşlere yer vermiş, müctehid olmayan kimsenin müctehid imamlardan birisini taklit etmesinin gerektiğine dair görüşün tercih edilmesi gereken görüş olduğuna işaret etmiştir. Molla Hüsrev’in fasit deliller olarak zikrettiği “taklit” delili ile kastı müctehid olmayan kimsenin (âmmî) müctehidi taklit etmesi değildir. Çünkü buradaki taklit bir delile dayanmaktadır. Fasit delil olarak zikrettiği taklit ise kendisine tabi olmanın vacip olduğuna dair bir delil bulunmaksızın sırf sözünde doğru olduğuna inanarak başkasına tabi olmak demektir.⁴⁵

Eserin son konusu ictihad edemeyen bir kimsenin belirli bir mezhebe bağlı kalmasının zorunlu olmadığı hükmü üzerine bina edilmiştir. Aslında bu bakış açısı genel manada kitabın üslubu üzerinde kendisini göstermektedir. Eserde tüm konularda mezhepler üstü bir anlayış hâkim olmuştur. İlk dönem usûl eserlerinin genelinde, ait olduğu mezhebin fîrû‘u meseleleri çözümlerken dayanmış olduğu delilleri ve takip ettiği yöntemleri açıklayarak mezhep içi tutarlılığı ortaya koyma anlamında “mezhebî karakter” baskın bir şekilde dikkat çekmektedir. Molla Hüsrev’in eserindeki üslubu Hanefî usûl anlayışı üzerine kurulmuştur. XX. Yüzyılın başlarından itibaren ise bazı yönleri ile klasik anlayıştan uzaklaşan farklı bir fıkıh usûlü yazım tarzının benimsendiği görülmektedir. Muhammed el-Hudârî’nin (ö. 1346/1927) öncülüğünü yaptığı bu yazım tarzına sahip eserlerin ortak özellikleri klasik dönem eserlerinde mevcut olan bol terimli ağır üslubu anlaşılır bir hale getirmek, fıkıh usûlü konularında farklı usûl ekollerinin anlayışlarını ve kabullerini bir araya getirerek bunları kaynaştırmak, büyük tartışmalara girmeden usûl ilmine dair temel konuları genel bir çerçeve çizerek sunmak olmuştur.⁴⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân tarafından kaleme alınan bu metin zikredilen özelliklerin tamamını ihtiva etmektedir. XX. Yüzyılda İslam dünyasının çeşitli eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulan bu eserlerin katkısı İslami ilimlere ve klasik metinlere vakıf olmayan aydınların İslam hukuk felsefesi ve metodolojisi hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamak olmuştur.⁴⁷ Ayrıca şer‘î deliller özelinde üslubunu ve yöntemini ortaya koymaya

⁴⁵ Molla Hüsrev, *Mir‘âtü’l-usûl*, s. 266; Davut İltaş, *İzahlı Mirkatü’l-Vusul Tercümesi*, s. 283.

⁴⁶ Asım Cüneyd Köksal ve İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 206.

⁴⁷ Asım Cüneyd Köksal ve İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *DİA*, XXXXII, 206.

çalıştığımız her iki eser sistematik olarak farklı olsa da düşünce tarzı olarak birbiriyle örtüşmektedir.

1.2.2. ESERLERİN ÖZELLİKLERİ

1.2.2.1. *Mir'âtü'l-usûl'ün Özellikleri*

XV. Asır Osmanlı âlimlerinden ve klasik fıkıh usulü anlayışının en önemli temsilcilerinden olan Molla Hüsrev'in fıkıh usûlü ilmine dair ilk yazdığı eser *Mirkâtü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*⁴⁸ dür. “Usûl ilmine ulaşmanın merdiveni” anlamına gelen bu eser muhtasar bir şekilde kaleme alınmıştır. Muhtasarda bir eserin kısaltılması temel düşüncedir. Muhtasarlar, çeşitli dönemlerde ilgi görmüş hacimli kitapların kullanımı sırasında ortaya çıkan zorlukların yaşandığı bir devreden sonra bu zorlukları giderici özetlerin meydana getirilmesi ihtiyacından doğmuştur. İslam te'lif geleneğinde ihtisarlarla şerh ve hâşiyeler, ilim ve kültür tarihinde metinler etrafında nesilden nesile süregelen ilmî faaliyet ve tartışmaların ortaya konması bakımından önemlidir.⁴⁹ *Mirkâtü'l-vüsûl*, Hanefî usûlüne göre yazılmış önemli muhtasar metinlerden birisi olma özelliğine sahiptir. Molla Hüsrev bu eserini oluştururken Fahrulislam Pezdevî'nin *Usûlü'l-Pezdevî* adlı eserini esas almıştır.⁵⁰ Ancak eserin anlaşılmasında ortaya çıkan güçlükler müellifi eseri şerhetmeye sevketmiştir. Bu şerh *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtü'l-vüsûl*⁵¹ olarak isimlendirilmiştir.⁵² “Usûl ilminin aynası” anlamına gelen bu şerh Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuş,⁵³ defalarca basılmış (İstanbul, 1217, 1262, 1272, 1273, 1282, 1296, 1304, 1310, 1321, Kahire, 1289)⁵⁴ ve kendisinden sonraki fıkıh usûlü eserlerine de ışık tutmuştur.

Mir'âtü'l-usûl gerek konuların tasnifi gerekse usûl anlayışı açısından Hanefî usûlüne (fukaha metodu) göre telif edilmiş bir eserdir. Ancak eserde örneğin emir-nehiy konusu içerisinde Allah'ın fiilleri, hüsün-kubuh, kudret konularını işlemek gibi zaman zaman kelâmî tartışmalara da yer verilmiştir. Ayrıca fûrûdan hareket ederek usûl

⁴⁸ İsmail Paşa el-Bağdadi, *Hedyyetü'l-arifîn esmaü'l-müellifîn ve asârü'l-musannifîn*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1955, II, 211.

⁴⁹ İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 57-59.

⁵⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 2.

⁵¹ İsmail Paşa, *Hedyyetü'l-arifîn*, II, 211.

⁵² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 4.

⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 22.

⁵⁴ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 204.

kurallarını tespit etmek yerine usul kurallarını tûmden gelim metoduyla fûrûa tatbik etmiştir. Bu yönleriyle de mütekellimûn yöntemiyle yazılmış eserlere benzemektedir. Her iki yöntemi barındırdığından dolayı memzûc metotla yazılmış eserler arasına dâhil edilebilir. Molla Hüsrev'in ictihad konusunu sona alması da memzûc yöntemi dikkate almasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.⁵⁵ Konular genellikle Hanefî ve Şâfiî mezhebinin ihtilafı üzerinden soru sorulmak ve cevaplandırılmak suretiyle işlenmiş, Hanefî mezhebi tarafından kabul edilen görüşle nihayetlendirilmiştir. Her usûl kuralını fer'î bir örnekle açıklama yoluna gidilmiştir. İmam Şâfiî'nin muhalefeti yanında Hanefî mezhebinin kendi içerisindeki ihtilafa (Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer'in muhalefeti) da yer verilmiş, ihtilaf sözkonusu olan konularda Ebu Hanife'nin görüşü esas alınmıştır.

Molla Hüsrev İslam hukukunun kaynakları olan şer'î delilleri dört ile sınırlandırmış, önceki dinlerin hükümlerini Kitap ve Sünnet çerçevesinde, sahabî kavlini Sünnet içerisinde, örfü de icma kapsamında değerlendirmiştir. İstishâb ve taharri gibi delillerin de bu dört delilden biriyle amel etmek olduğunu ifade etmiştir. Delilleri Hanefî mezhebine göre fasit kabul edilen ve fasit kabul edilmeyen deliller olarak bir ayrıma tabi tutmuştur. Molla Hüsrev eserinde Hanefî mezhebine göre fasit kabul edilen istishâb, delilin yokluğu ile istidlâl ve taklit delillerine de ek bir bilgi mahiyetinde (teznîb) yer vermiştir. Molla Hüsrev eserinde asıl konularla ilgili olan tali konuları “teznîb” ve “tezyîl” başlıkları altında ele almıştır.

Eser veciz, sade ve anlaşılır bir Arapça ile yazılmış ve hazırlanırken birçok usul ve fûrû eserinden yararlanılmıştır. Molla Hüsrev Mir'atü'l-usûl'ün özelliklerini belirtirken yararlandığı bu yirmisekiz usûl ve fûrû kitabının ismine atıfta bulunduğu edebi bir üslup kullanmıştır.⁵⁶ Eserlerden yararlanması sadece derleme tarzında değil aynı zamanda görüşler arasında tercih veya eleştiri ya da farklı görüş belirtme şeklinde olmuştur.

Kaynaklarının zenginliği ve sahip olduğu sistemli yapısıyla Mir'at; fıkıh usûlü eserleri arasında çok önemli bir yere sahip olmuştur. Kendinden sonraki fıkıh usûlü

⁵⁵ Fatih Yücel, *Usul Yazım Yöntemi Açısından Hicrî VIII-X. Asra Ait Zeydî ve Hanefî Literatürü*, s. 319.

⁵⁶ Bu eserlere kitabın mukaddime kısmında yer verilmiştir. Bkz: Molla Hüsrev, *Mir'atü'l-usûl*, s. 4-6; Bu eserler ve faydalandığı diğer eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Özket, *Molla Hüsrev ve Mir'atü'l-usûl Adlı Eserinin Kaynakları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992.

eserlerine kaynaklık etmesi yönüyle de fıkıh usûlü açısından son derece önemli bir eserdir. Nitekim son dönem usulcülerinden Büyük Haydar Efendi (ö.1321/1903) ve Seyyid Bey (ö.1343/1925) eserlerini Molla Hüsrev'in sistematığı ve usul anlayışı üzerine oluşturmuşlardır.⁵⁷ Molla Hüsrev eserinde konuları ele alırken önce kendi görüşünü beyan etmiş sonrasında özellikle Şâfiî mezhebini esas alarak karşıt görüşlere ve delillerine yer vermek suretiyle tartışmıştır. Bu tartışmalarda zaman zaman soru cevap metodunu kullanmış, naklî delillerden daha çok aklî delillere yer vermiştir.

Mir'âtü'l-usûl üzerine Mustafa el-Konevî (ö.1098/1687), Eyyûbizâde Mustafa (ö.1119/1707), Mehmed Tarsûsî (ö.1145/1732), Mehmed İzmirî (ö.1165/1751), Ebû Saîd Hafîdû'n-Nisârî (ö.1188/1774), Abdurrezzak Antakî (ö.1279/1862), Mustafa Vidinî (ö.1271/1854) tarafından haşiyeler yazılmıştır. Mir'ât, Ahmed Hamdullah b. İsmail Hâmid Ankaravî (ö.1317/1899) tarafından da ihtisar edilmiştir. Eserin metni olan Mirkâtü'l-vusûl Gelibolulu Osman b. Mustafa (ö.1136/1723) tarafından "Teshîlü Mirkâtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl" ismiyle Osmanlıca olarak dilimize çevrilmiştir.⁵⁸

Mirkât üzerine günümüz Türkçesiyle yapılmış şu çalışmalar tespit edilmiştir. Birincisi; Haydar Sadıkoğlu tarafından *Fıkıh Usûlü: Mirkâtü'l-Vusûl Tercümesi ve Şerhi* adıyla ikinci baskısı 2014 yılında yapılmış olan tercümedir. Bu çalışma Mir'ât'ten faydalanılarak yapılmış mefhumî bir tercüme olmakla beraber dilinin ağırlığı dikkat çekmektedir. Zaman zaman metinde olmayan ekleme ve eksiltmelere rastlanmaktadır. Mirkât'ın asıl metni müellif tarafından yazılmış ve edisyon kritiği yapılmamıştır. Bu nedenle metinde de bazı hatalar sözkonusudur. İkincisi; Prof. Dr. Halit Ünal tarafından yapılmış olan Mirkât tercümesidir. Bu çalışma Avrupa İslam Araştırmaları dergisinde parça parça yayımlanmış olmakla beraber eserin tamamına ulaşılamamıştır. Üç parçasına ulaşılabilen eser "hurûfu'l-meânî" konusunda son bulmuştur. Bu metinde de Mir'ât'ten faydalanılarak dipnot usûlüyle bilgiler sunulmuştur. Üçüncüsü; en yeni ve kapsamlı bir çalışma olan Doç Dr. Davut İltaş'a ait olan tercümedir. Bu çalışma dil açısından anlaşılır olmasının yanında konuların işleniş şekli itibariyle de ihtiyaca cevap verebilecek türden bir tercüme olmuştur. Bu eserde de Mirkât metni esas alınmış dipnot kısımlarında Mir'ât'ten açıklamalar yapılmıştır. Mütercim Mirkât ve Mir'ât'te kullanılan dil ve

⁵⁷ Bkz. Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, M. Çevik-K. Meral (nşr.), Meral Yayınları, İstanbul; Muhammed Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü*, Hasan Karayığit (trc.), Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010.

⁵⁸ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s. 204; Ferhat Koca, *Molla Hüsrev*, s. 60, 61.

üslubun ağır, konularının zor olmasını dikkate alarak çevirmeye karar verdiğini, fıkıh usûlünü kısa bir metin üzerinden takip etmek isteyenler ve fıkıh usûlü derslerinde yardımcı olabileceği düşüncesiyle Mirkât'in Mir'ât'ten ayrı basılması gerektiğini düşünerek bu eseri hazırladığını kitabının önsözünde ifade etmiştir. Mir'ât'in çevirisini yapmayı planladığını da bu kısımda dile getirmiştir.⁵⁹ Dördüncüsü de; Seyit Badır tarafından “Molla Hüsrev ve Mirkâtü'l-Vüsûl Adlı Eserindeki Yöntem” isimli yüksek lisans tezidir.

Mir'at üzerine yapılmış Türkçe Hasan Özket'in, “Molla Hüsrev ve Mir'âtü'l-usûl Adlı Eserinin Kaynakları” isimli yüksek lisans tezi dışında tez, kitap veya makale bulunmamaktadır. Karşılaştırması yapılan diğer eser Usûlü'l-fikh hakkında da İbrahim Kâfi Dönmez'in tercümesi dışında bir çalışma tespit edilmemiştir.

1.2.2.2. *Usûlü'l-fikh'in Özellikleri*

Eser yakın zamanlara kadar birçok üniversitede İslam hukuku alanında çalışmalarda bulunmuş Prof. Dr. Zekiyyüddîn Şa'bân tarafından Arapça olarak kaleme alınmıştır. Yazar bu eseri Aynu's-Şems Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlamış ve ilk baskısı 1957-58'de yayımlanmıştır.⁶⁰ Bu eser Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez tarafından akıcı ve anlaşılır bir üslûpla dilimize kazandırılmıştır. Mütercimim ifadesiyle eserin dilimize çevrilmesinde dikkate alınan özelliği; fıkıh usûlüne dair konuların klasik fıkıh usûlü eserlerinin taşıdığı zorluklar gözetilerek ana hatlarıyla, örnek yönünden zengin ve kolay bir anlatımla sunulması olmuştur.⁶¹ Ülkemizde uzun yıllardan beri İlahiyat Fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmakta olan eser Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez tarafından notlar eklenerek genişletilmiş ve pek çok kez basımı gerçekleşmiştir. Konular ana başlık altında küçük konu başlıklarıyla madde madde ele alınmış, zaman zaman soru-cevap tekniği kullanılmıştır. Yazar konular üzerindeki farklı görüşlere ve delillere yer vermiş ardından kendi görüşünü ve neden bu görüşte olduğunu

⁵⁹ Halit Ünal'ın çalışması için bkz. Halit Ünal, “Mirkâtü'l-Usul”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, Y. 2, S. 3 (Mayıs 2009): s. 27-49; Halit Ünal, “Mirkâtül Vusûl ilâ 'ilmi'l-Usûl-II”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, Y. 3, S. 1 (Mayıs 2020): 88-110; Halit Ünal, “Mirkâtül Vusûl ilâ 'ilmi'l-Usûl-III”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, Y. 4, S. 1 (Mayıs 2011).

⁶⁰ Murteza Bedir, “Kelamcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülahazalar”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 29, (2013): s. 72.

⁶¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî (İslam Hukuk İlminin Esasları)*, İbrahim Kâfi Dönmez (trc.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990, s. 17.

izah etmiştir. Bunu da daha çok dört mezhep üzerinden gerçekleştirmiş, sonuca ulaşırken naklî delillerden daha çok aklî delilleri kullanmıştır. Usûl bilgilerini işlerken neden-sonuç ilişkisine göre değerlendirmeler yapmış ve mevcut bilgilerin örneklerle pratik sonuçlarına yer vermiştir.

Zekıyyüddîn Şa'bân'ın delilleri işleyişi bilginlerin hüccet olarak kabul edip etmemeleri noktasından olmuş, delilleri, üzerinde ittifak edilen ve ihtilaf edilen deliller şeklinde bir ayrıma tabi tutmuştur. Buna göre üzerinde ittifak edilen deliller Kitap, Sünnet, icma ve kıyas, ihtilaf konusu olan deliller ise mesalih-i mürsele, istihsan, örf, sedd-i zerâi', şer'u men kablenâ, sahâbî kavli ve istishâbdır.

BÖLÜM 2: MİRÂT'ÜL-USÛL VE USÛLÜ'L-FİKH'İN ÜSLUP VE YÖNTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

İki eserin üslup ve yöntem olarak karşılaştırmasını yaparken önce *Mir'âtü'l usûl'ün* sonra *Usûlü'l-fikh*'ın konularına ve örneklerine yer verilmek suretiyle aralarındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmuştur. Konular *Usûlü'l fikh* merkezli olarak işlenmiştir.

2.1. MİR'ÂTÜ'L-USÛL'ÜN ÜSLUP VE YÖNTEMİ

Eser bir mukaddime iki maksat ve bir hatimedden oluşmaktadır. Tezde bu kısımlardan eserin üçte ikisini kapsayan birinci maksat ele alınmış ve üzerinde çalışılmıştır. Birinci maksatta deliller konusu işlenmiştir. Deliller de Kitap, Sünnet, icma ve kıyas şeklinde dört rükün olarak alt başlıklara ayrılmıştır.

2.1.1. Birinci Rükün: Kitap

Molla Hüsrev Kitap konusunu Kitap'a özel konular ve Kitap ile Sünnet arasındaki ortak konular (mebâhis-i müştereke) olmak üzere iki kısımda incelemiştir.

2.1.1.1. Kitap'a Özel Konular

Şer'î delillerin birincisi olan Kitap'ı Molla Hüsrev, “*Resûlümüz'e Allah tarafından indirilen ve onun tarafından da tevatüren nakledilen nazımdır*” şeklinde tarif etmiş, özellikle tevatür üzerinde durmuş ve Resûlullah Efendimiz tarafından tevatüren naklolunmayan şeyin Kur'an olmadığını vurgulamıştır.⁶² Burada tevatürün keyfiyetinde fukahanın ihtilafına yer vermiştir ki; bazılarına göre lafzın hem özünde (cevher) hem de suretinde (hey'et) tevatür şartken bazılarına göre ise yalnız özünde tevatür şarttır, suretinde tevatür şart değildir. Molla Hüsrev'e göre bu husustaki tercih edilen görüş, lafzın özünün Kur'an'dan olması nedeniyle özünde tevatürün şart olduğu, sureti ise Kur'an'dan olmadığı için tevatürün şart olmadığı şeklindedir.⁶³ Lafzın özünden kasıt mushafın hattındaki değişikliktir ki kıraat ilmine konu olan değişiklikler (Mâlik-Melik kelimelerinde olduğu gibi)dir. Hey'eti yani suretindeki değişiklik ise hattında olmayıp okunuştan kaynaklanan (imale, tefhîm gibi) değişikliklerdir.⁶⁴

⁶² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 17.

⁶³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 17.

⁶⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 17.

Müellif, meşhur ve âhad yol ile gelmiş şâz kıraatlerle hüküm konusunda ise; Hz.Peygamber'den nakledilmiş olanların Kur'an'dan olmasında tevatürün şart olduğunu, şâzların meşhurlarıyla amel caiz olmakla birlikte bunlara Kur'an hükmü verilemeyeceğini ifade etmiştir.⁶⁵ Yani tevatür yoluyla nakledilmiş olmanın nakledilenin Kur'an olmasında şart olması demek, Kur'an için söz konusu olan inkâr edenin küfürle itham edilmesi, namazda okunmasının caiz olması, abdestsiz olanın dokunmasının, cünüp olanın okumasının caiz olmaması, kat'î delil oluşu gibi hükümlerin ahâd yolla ya da meşhur yolla nakledilmiş hiçbir şâz kıraate verilemeyeceği anlamına gelir. Ancak şâz kıraatlerin meşhur olanıyla amel etmenin caiz olduğunu belirtmiştir.⁶⁶ Kur'an-ı Kerim'deki şâz kıraatlerin meşhur ve gayr-ı meşhur kısımlarına ayrıldığından hareketle gayr-ı meşhur şâz kıraatlerin bütün imamlarca muteber kabul edilmediğini bunlarla hiçbir şer'î hükmün sabit olmadığını açıklamıştır. Meşhur şâz kıraatlerin ise İmam Mâlik ve İmam Şâfi'ye göre yine hiçbir şer'î hükümde muteber olmadığını, Hanefî imamlarına göre ise ancak ibadet ve muamelat konularında muteber olduklarını belirtmiştir. Çünkü bunlar Kur'an'dan sayılmasalar da hadis-i şerif olarak kabul edildiklerinden zanni meselelerde bunlarla amel edilebilir.⁶⁷ Meşhur, gayr-ı meşhur şâz kıraat ayrımına yine bu eserde yer verilmektedir. Bu konuya "besmele" konusundaki tartışma üzerinden açıklık getirmiştir. Molla Hüsrev konulara açıklık getirirken sadece meseleyi konuyla ilişkilendirmemiş mezhep imamlarının görüşlerini ve usûl konusundaki yaklaşımlarının ameli fıkha yansımalarını bu mesele üzerinden ortaya koymuştur. Bu yönüyle eser bazen fıkhi tartışmaların yer aldığı bir fetva kitabı görünümü kazanmıştır.

Molla Hüsrev'in Kur'an-ı Kerim'in edille-i şeriyyenin birincisi olduğunu ifade ederken "Kur'an-ı Azimü's-Şan'ın rükünleri nazm ile manadan ibarettir. Bunun muciz nazmı da, manası da vahy-i ilahiye müsteniddir. Bütün bu lafızlar ve manaları vahy-i ilahidir. Bunlardan başka hiçbir ibare Kur'an hükmünü ihraz edemez"⁶⁸ şeklindeki hükmüne binaen besmele konusu tartışmaya açılmıştır.⁶⁹ Çünkü şâz kıraatler tevatüren sabit olmadıkları için Kur'an hükmünde değillerdir ve namazlarda okunmazlar. Bu konuda İmam Şâfi' surelerin evvelinde bulunan besmeleleri ayet kabul etmiştir. Fakat

⁶⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 17.

⁶⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 17.

⁶⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 18.

⁶⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 18; Molla Hüsrev, *Fıkıh Usûlü: Mirkatü'l-Vüsûl Tercümesi ve Şerhi*, Haydar Sadıkoğlu (trc.), Özgü Yayınları, İstanbul, 2014, s. 66.

⁶⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 18, 19.

Tevbe suresinin başında besmele yoktur. İmam Mâlik ise besmelenin yalnız Neml suresinde bir ayetin cüz'ü olduğu hakkında tevatür olup surelerin başındaki besmelelerin Kur'an olmasında tevatür bulunmadığından besmeleleri Kur'an'dan saymamıştır. İlk dönem Hanefî alimleri sure başlarındaki besmelenin Kur'an'dan olmadığına ve yalnız Neml suresindeki besmelenin⁷⁰ bir ayetin cüz'ü olduğuna hükmetmişken sonrakiler sure başlarındaki besmeleleri Kur'an'dan bir ayet kabul etmişlerdir. Özellikle surelerin arasını ayırmak için nazil olduklarını vurgulayarak bu besmelelerin Kur'an'ın yazıldığı hat ile yazılması ve Selef-i Salihin'in bu konuda bir inkârının mevcut olmayışını buna delil getirmişlerdir.⁷¹ Buradan da şüphenin varlığından hareketle her ne kadar sure başlarındaki besmelenin Kur'an'dan olduğuna hükmedilse de yalnız besmeleyle namazın caiz olamayacağı, ancak bu şüphenin onun Kur'an olduğu gerçeğini de değiştiremeyeceği sonucuna ulaşmışlardır. Molla Hüsrev de bu görüşü tercih etmiştir.

Molla Hüsrev burada yine mezhepler arasındaki ihtilaflı bir konu üzerinden mütevatir-şâz kıraat konularına açıklık getirmiştir. Hatta meselenin usûl ve fur'û boyutunu da aşarak bu konudaki kuvvetli ihtilafın tarafeyn olarak nitelendirdiği Şâfiî ve Mâlikî arasında birbirlerini tekfir etmelerine mani olduğuna⁷² değinerek farklı bir boyutta meseleyi değerlendirmiştir.

2.1.1.2. Kitap ile Sünnet Arasındaki Ortak Konular

Müellif Kitap ve Sünnet arasındaki müşterek konuları iki bölümde açıklamıştır. Birinci bölüm lafızlarla ilgili konulardan oluşmaktadır. İkinci bölümde ise beyan konusunu işlemiştir. Mukayesede esas alınan diğer eser bu konuları başka bir bölümde ele aldığı ve mukayese yapılamayacağı için bu tezde bu konuların ayrıntısına girilmemiştir.

2.1.1.2.1. Lafızlar

Molla Hüsrev'in Kitap için yapmış olduğu "*mana üzerine delalet eden nazmın ismidir*"⁷³ tarifi Kitap'ın manası için nazmın anlaşılmasının gereğini ihtiva eder mahiyettedir. Ömer Nasuhi Bilmen de dini hükümlerin anlaşılabilmesi için Kur'an-ı

⁷⁰ en-Neml 27/30.

⁷¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 18.

⁷² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 19.

⁷³ Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, Matbaa-i el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevi, İstanbul, 1291/1874, s. 3; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 19.

Kerim'in nazmına, Sünnetin lafız ve ibarelerine ihtiyaç duyulduğunu açıklamakta, lafızlarla ilgili dil kurallarına ve bu alandaki ilimlere vâkıf olmanın gerekliliğine işaret etmektedir.⁷⁴ Müellifin ifadesiyle “*nazmın marifeti ahkâma raci olur.*”⁷⁵ Hükümlerin ancak nazmın bilinebilmesiyle mümkün olduğunu bildiren bu ifadedeki derinlik hükümlere ulaşmada nihai yolun Kur'an-ı Kerim'in muhtevasının çok iyi tahlil edilmesi ve bu tahlilin de gelişigüzel olmayıp kapsamlı bir dil bilgisini gerektirdiğidir. Molla Hüsrev veciz ifadelerle birçok şeyi anlatmış bu da fıkıh usûlünün sistematüğini oluşturma noktasında sonrakilere ışık tutacak etkili bir yaklaşım olmuştur. Sonraki pek çok usûl eserinde de lafızların delaletleri müstakil bir yer tutmuştur. Müellif hükümlerin bilinebilmesine yönelik olarak manaya delalet eden nazmın kısımlarını (lafızları) dört kısımda incelemiştir.

Birincisi; lafızlar manaya vaz' olunuşları açısından *hâs, âmm, müşterek ve cem-i münekker* olarak kısımlara ayrılırlar.⁷⁶ Debûsî'den (ö.430/1039) başlayarak Pezdevî, Serahsî (ö.483/1090) ve sonraki Hanefî usulcülere göre lafzın manaya vaz' olunuşu açısından taksimi hâss, âmm, müşterek ve müevvel şeklinde olmuştur. İlk kez Sadruşşerîa tarafından müevvel yerine cem-i münekker konmuştur. Sadece lafızlar açısından değil, genel anlamda, Debûsî, Serahsî ve Pezdevî çizgisinde gelişip olgunlaşan mutekaddimûn Hanefî usûlünü müteahhirûn dönemi ilim anlayışına uygun biçimde, akıl ve felsefe ile temellendirerek yeniden ortaya koyan Sadruşşerîa olmuştur. Molla Hüsrev bu konuda Sadruşşerîa'yı takip etmiş ancak müevvel yerine cem-i münekkeri koyma hususunda ondan ayrılmıştır. Sadruşşerîa'ya göre lafzın müevvel olarak taksimi vaz' olunuşu açısından olmayıp müctehidin re'yi açısındandır.⁷⁷ Müellife göre ise müevvel her ne kadar vaz' olunuş açısından yapılan taksime ait bir lafız olsa da bağımsız olmayıp müşterekin bir kısmı olduğundan bu taksime dâhil edilmemiş bunun yerine cem-i münekker tercih edilmiştir.

İkincisi; lafızlar vaz' olundukları manaya açık bir şekilde delalet etmeleri açısından *zâhir, nass, müfesser, muhkem*, kapalı bir şekilde delalet etmeleri sebebiyle ise

⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, I, 46.

⁷⁵ Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, s. 3; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 20.

⁷⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 20, 21.

⁷⁷ Sadruşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî, *et-Tavzîh fî halli gâvâmi'zî't-Tenkih*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996, I, 57; Davut İltaş, *İzahlı Mirkâtü'l vüsûl Tercümesi*, s. 37.

hafl, müşkil, mücmel, müteşâbih kısımlarına ayrılmıştır.⁷⁸ Üçüncüsü; lafızlar kullanılmış oldukları manada açık ya da kapalı oluşlarına göre *hakikat, mecaz, sarîh, kinâye* kısımlarına bölünmüştür.⁷⁹ Dördüncüsü; lafızların ne gibi manalara delaletleri ve ne gibi amaçlarla söylendiğine lafzı işitenlerin vukûfları açısından bakıldığında *dâl bi'l-ibâre, dâl bi'l-işâre, dâl bi'd-delâle ve dâl bi'l-iktizâ* kısımlarına ayrılmıştır.⁸⁰ Bu maddede yer alan lafızların anlaşılmasında “işitenlerin vukûfları açısından” şeklinde getirilen kayıt aslında delalet kavramına açıklık getirmiştir. Delaletin ne olduğuna bu ayrıntı üzerinden tanım getirilmesi konuyu daha anlaşılır kılmıştır.

Müellif bu kısımlandırmadan sonra zikredilen yirmi çeşit lafzın hepsine şâmil olan dört şeyin varolduğunu söyleyerek bunları; bu kısımların sözlük anlamlarını, manalarını, teâruz halinde sıralanışlarını ve hükümlerini bilmek olarak sıralamıştır.⁸¹ Aslında bu ekleme ilk olarak Fahrul’l-İslâm Pezdevî tarafından oluşturulmuş sonraki usûlcüler ve Molla Hüsrev tarafından devam ettirilmiştir.⁸² Lafızlar bahsi gerek nassların anlaşılmasında, gerek yorumlanmasında ihtiyaç hissedilen kuralları barındırmasından ötürü fukaha ve mütekellimûn metodunun hâkim olduğu fıkıh usûlü literatüründe önemli bir yer tutmuştur. Hanefî usûlüne dair eserlerde lafızları ilk tasnif eden usûl âlimi Debûsî olmuştur. Serahsî tarafından da devam ettirilen bu taksimi Pezdevî biraz daha genişleterek şer’î deliller içerisinde ilk sırada yer alan “Kitap” bahsi içerisinde incelemiştir. Aynı zamanda daha önce müstakil başlıklar altında ele alınan bazı konuları lafızların taksimine dâhil etmiştir. Ayrıca Pezdevî, ayrıntıya girmeden lafız taksimlerini tanım düzeyinde işlemiş, bu konuda bir tasavvur oluşturduktan sonra her bir kısmı hükümleri, kısımları açısından değerlendirerek konuyu iki aşamada incelemiştir. “Emir-nehîy” konusunu “hâss” lafzın kısımları arasında zikrederek bu konu ile lafızların taksimi arasındaki bağı güçlendirmiştir. Kendisinden önce büyük ölçüde taksimi tamamlanmış olan lafızları yeniden düzenleyerek sistemli ve bütüncül bir şekilde ortaya koymak suretiyle son şeklini veren Pezdevî’nin bu taksimi Molla Hüsrev ve sonraki usûl bilginleri tarafından kabul

⁷⁸ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 21.

⁷⁹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 21, 22.

⁸⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 22.

⁸¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 22.

⁸² Ebû’l-Hasen Ebû’l-Usr Fahrü’l-İslâm Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *el-Usûl*, Abdullah Mahmud Umer (nşr.), Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, I, 46.

görmüş ve ayrıntı düzeyinde kendini gösteren bazı farklılıklarla beraber günümüze kadar korunarak taşınmıştır.⁸³

Kitap delilinin tahlilinde yer verilen lafızların işaret ettiği manalarla ilgili kısımlandırma ve bu kısımlandırma üzerine kurulan kaideler Usûlü'l-fıkh'ta ve çağdaş fıkıh usûlü eserlerinde istinbat metotları başlığı altında müstakil bir bölüm olarak çalışılmıştır. Zekiyyüddîn Şa'bân da lafızların aynı şekilde dörtlü taksimine yer vermiş, Molla Hüsrev'den farklı olarak vaz'olundukları mana bakımından lafızları hâss, âmm ve müşterekle sınırlı tutmuş, müevvel veya cem-i münekkere yer vermemiştir.

2.1.1.2.2. Beyan

Kitap ile Sünnet arasındaki ortak konuların bir diğeri beyan konusudur.⁸⁴ Usûlcülerin farklı anlamlar yüklediği beyan kavramı bazılarına göre “maksadın açıklanması”, bazılarına göre “araştırılan sonuca doğru bir biçimde ulaştıran delil”, bazılarına göre ise “delilden elde edilen bilgi”dir. İmam Şâfiî ve Hanefî usûlcülerin çoğunluğu “maksadın açıklanması” anlamını esas almışlardır.⁸⁵ Molla Hüsrev de beyanı bu doğrultuda “daha önce geçen söz veya fiilden sonra kastedileni yine bu söz ve fiille ilgisi olan bir fiil veya sözle açıklamaktır”⁸⁶ şeklinde tanımlamıştır. Müellif beyanın söz, fiil veya sükût şeklinde olabileceğini ifade etmiş fiille beyanın olamayacağını iddia edenleri delilleriyle reddetmiştir.⁸⁷ Fukaha metoduyla yazılan diğer fıkıh usûlü eserlerinde olduğu gibi beyanı beş kısma ayırmıştır.⁸⁸ Bu konuda da Pezdevî'nin taksimini esas almıştır.⁸⁹ Debûsî ve Serahsî neshi dışarda bırakarak beyanı dörde ayırmıştır.⁹⁰ Buna göre beyan şu kısımlara ayrılmıştır: Birincisi; beyan-ı takrîr, sözü mecaz veya tahsis ihtimalini ortadan kaldıracak bir şeyle te'kid etmektir.⁹¹ İkincisi; beyan-ı tefsir, kendisinde kapalılık bulunan bir sözü (müşterek, müşkil, mücmel ve hafî'yi) açıklamaktır.⁹² Üçüncüsü; beyan-ı tağyir, başta söylenen söz ile kastedilen

⁸³ Osman Güman, “Hanefî Fıkıh Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 17, S. 33 (2012/2): s. 103-105.

⁸⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 182.

⁸⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, “Beyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 23.

⁸⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 183.

⁸⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 183, 184.

⁸⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 184.

⁸⁹ Pezdevî, *el-Usûl*, III, 159.

⁹⁰ Davut İltaş, *İzahlı Mirkâtü'l-Vüsûl Tercümesi*, s. 182.

⁹¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 184.

⁹² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 185.

manayı açıklamak suretiyle başta söylenen sözün gerektirdiği anlamı değiştirmektedir. Müellif beyan-ı tağyir olan şeyleri tahsis, istisna, şart, sıfat, gaye, bedel-i ba'z gibi şeyler olarak açıklamıştır.⁹³ Dördüncüsü; beyan-ı zaruret, açıklama amacıyla konulmamış olan bir şeyle yapılan beyan türüdür.⁹⁴ Beşincisi; beyan-ı tebdil; nesh demektir.

Molla Hüsrev nesh konusunu neshin tarifi, imkânı, mahalli, şartı, nâsih ve mensûh konu başlıkları altında incelemek gerektiğini ifade etmiş ve nesh konusuna geniş yer vermiştir. Müellif neshi “*sonradan gelen şer‘î bir delilin, önceden gelen şer‘î bir hükmün aksine delalet etmesidir*” şeklinde tarif etmiştir.⁹⁵

Molla Hüsrev neshin imkân ve vukûu başlığı altında İseviyye’nin dışındaki Yahudi fırkalarının düşüncelerinin tersine neshin aklen ve naklen caiz olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶ Müellifin ifadesiyle Ebu Müslim’in (ö. 322/934) aksine nesh vuku bulmuştur. Ebu Müslim aslında sözünün zâhirinden anlaşılanı kastetmemiştir. Çünkü böyle bir sözün bir müslüman tarafından söylenmesi düşünülemezken Ebu Müslim’den sâdır olduğu nasıl düşünülebilir.⁹⁷ İseviyye fırkası Ebu İsa İshak b. Yakup el-İsfehani’ye nispetle bu ismi almıştır. Bunlar neshin aklen ve naklen mümkün olduğunu, Hz. Peygamber’in peygamberliğini kabul etmekle birlikte kendi şeriatlerinin neshedilmediğini iddia etmişlerdir.⁹⁸ Ebu Müslim’in neyi kastettiği ile ilgili olarak Molla Hüsrev’in getirmiş olduğu yorum ise önceki şeriatin sonraki şeriat gelene kadarki vakit ile sınırlı olduğudur. Bu durumda sonradan gelen nâsih hükmünde olamaz.⁹⁹ Molla Hüsrev neshin imkânına ve vukûunun caiz oluşuna, karşıt düşünceler üzerinden izah getirmiş neden mümkün ve caiz olduğuna dair deliller göstermemiştir.

Molla Hüsrev neshin mahalli (konusu) başlığında herhangi bir vakit ile kayıtlanmamış, ebedi olduğu hakkında bilgi verilmemiş şer‘î fer‘î hükmün neshin mahalli olduğunu ifade etmiştir. Bunun dışındaki hükümlerin neshedilmesinde ihtilaf olduğunu belirtmiş neshe konu olan hükümleri örnekler üzerinden açıklamıştır.¹⁰⁰

⁹³ Molla Hüsrev, *Mir‘âtü’l-usûl*, s. 185.

⁹⁴ Molla Hüsrev, *Mir‘âtü’l-usûl*, s. 196.

⁹⁵ Molla Hüsrev, *Mir‘âtü’l-usûl*, s. 198.

⁹⁶ Molla Hüsrev, *Mir‘âtü’l-usûl*, s. 198, 199.

⁹⁷ Molla Hüsrev, *Mir‘âtü’l-usûl*, s. 199.

⁹⁸ Davut İlaş, *İzahlı Mirkâtü’l Vüsûl Tercümesi*, s. 197.

⁹⁹ Davut İlaş, *İzahlı Mirkâtü’l Vüsûl Tercümesi*, s. 197.

¹⁰⁰ Molla Hüsrev, *Mir‘âtü’l-usûl*, s. 199, 200.

Müellif neshin şartının mükellefin emredildiği fiili yapmak için kalben inanmaya imkân bulacağı kadar zamanın geçmesi olduğunu ifade etmiştir. Emredilen fiili yapmaya imkân bulunmasının şart olmadığını belirtmiştir.¹⁰¹

Molla Hüsrev Kitap ile Sünnet arasında neshin mutlak surette cereyan ettiğini yani Kitap'ın Kitap ile Sünnet'in Sünnet ile neshinin mümkün olduğu gibi Kitap'ın da Sünnet ile, Sünnet'in de Kitap ile neshedilebileceğini, bunun caiz olduğunu ifade etmiştir. İmam Şâfiî'nin Kitap'ın Sünnetle, Sünnet'in de Kitap ile neshini kabul etmediğini belirtmiştir.¹⁰² İcma ve kıyasın ise hiçbir şeyi neshedemeyeceğini ve hiçbir şeyle de neshedilemeyeceğini açıklamıştır. Ayrıca nâsihin mensûhtan bazen hüküm itibariyle daha ağır olabileceğini ileri sürmüştür.¹⁰³ Mütevatir olanın âhad ile neshedilemeyeceğini, ancak meşhur ile neshedilebileceğini belirtmiştir.

Molla Hüsrev Kitap'ta neshedilenin tilavet ve hüküm olduğunu ifade ederek bunların ya ikisinin birlikte mensuh olduğunu ya da ikisinden birinin mensuh olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴ Ya da neshedilenin hükmün bir vasfı olduğunu belirtmiştir. Nassın üzerine şart ve cüz eklenmesini buna örnek göstermiş ve İmam Şâfiî'nin bu ziyadeyi nesh değil pekiştirme olarak değerlendirdiğini izah etmiştir. Yine İmam Şâfiî'nin aksine mütevatir ve meşhur nassın üzerine haber-i vâhid ve kıyas ile ekleme yapılamayacağını ileri sürmüş¹⁰⁵ ve konuya örneklerle açıklık getirmiştir.¹⁰⁶

Zekiyyüddîn Şa'bân, nesih konusunu üçüncü bölüm içerisinde delillerin teâruzu şeklinde ayrı bir başlık altında ele almıştır. Molla Hüsrev'in işlediği konulara ilave olarak olarak neshin hikmeti ve nesih ile tahsis arasındaki fark ve neshi bilme yolları konularına alt başlık olarak yer vermiştir.

2.1.2. İkinci Rükün: Sünnet

Molla Hüsrev eserinde şer'î hükümleri elde etmede ikinci delil olarak Sünnet'i işlemektedir. Müellif Sünnet konusunu ele alırken önce Sünnet'e mahsus konular olarak Sünnet, hadis ve vahiy kavramlarına açıklık getirmiştir. Daha sonra sözle ilgili bahisler başlığı altında kavli sünnet, Hz. Peygamber'in fiilleri ve takrirleri olmak üzere üç fasılda

¹⁰¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 200.

¹⁰² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 201.

¹⁰³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 202.

¹⁰⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 203.

¹⁰⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 204.

¹⁰⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 205, 207.

konuyu ele almıştır. Kavli sünnetle ilgili konuları da aşağıda zikredileceği üzere yedi bahis şeklinde madde madde açıklamıştır.

İkinci rükün başlığıyla yer verdiği Sünnet’i “*Nebi (s.a.v.)’ den sadır olan şey -ki bu söz hadise mahsustur, fiil ve takrirdir*” olarak tanımlamış ve bunu Nebi (s.a.v.)’e nisbet edilen söz fiil ve takrir olarak açıklamıştır.¹⁰⁷ Hz. Peygamber’e nisbet edilen sözün “hadis” olduğunu, hadisin de ancak kavli sünnet olarak anlaşılabilirliğini ifade etmiştir.¹⁰⁸ Resûlullah’ın işlemiş olduğu fiillerin fiilî sünneti oluşturduğunu ifade ederek fiilî sünnete açıklık getirmiştir. Takriri sünneti ise Resulullah’ın ümmetinden sâdır olan söz ve fiilleri red ve inkâr etmemesi, karşısında sükût etmesi şeklinde tarif etmiştir.¹⁰⁹

Molla Hüsrev, Sünnet’i oluşturan Hz. Peygamber’in söz ve fiillerinin kaynağının “vahiy” olduğunu vurgulayarak vahiy konusu hakkında bilgi vermiştir. Buna göre Hz. Peygamber açısından vahiy iki çeşittir. Birincisi; vahy-i zâhir’dir. Bu da üç kısma ayrılır.

a. Hz. Peygamber’in Yüce Allah tarafından vahyi getirmekle emrolunan Cebrail (a.s.)’den bizzat işiterek aldıkları vahiydir ki Kur’an-ı Kerim’in nüzûlü bu şekildedir.

b. Hz. Peygamber’e yine Cebrail (a.s.) vasıtasıyla fakat sözleri olmadan yalnız meleğin işareti ile ulaştırılan vahiylerdir ki “hadis-i kudsi” denilenler vahyin bu çeşidinden sayılırlar.

c. Allah tarafından melek aracı olmadan ilham yoluyla Hz. Peygamber’in kalbine indirilen vahiydir.

Molla Hüsrev vahy-i zâhir kapsamına giren bu vahiylerin İslam ümmeti için bir delil olduğunu, bunlara uymanın ümmet üzerine vacip olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca burada ilhama muhatap olan Allah’ın veli kullarının ilhamının ancak kendileri için bir delil olduğu, başkaları için delil olamayacağı hususuna da yer vermiştir ki bu bilgiyle sadece Allah Resûlü’nün mazhar olduğu ilhamın hem kendisi hem de ümmeti için bağlayıcı olduğu bunun dışındakilerin ümmet için bağlayıcılığı olmadığı sonucuna ulaşmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁷ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 207.

¹⁰⁸ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 207.

¹⁰⁹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 207.

¹¹⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 207

Hiz. Peygamber açısından ikinci vahiy çeşidi; vahy-i bütün'dır. Bu, Allah Res l 'nün nassın hükmü konusunda ictihad ve teemmül (derin düşünme) ile ulaştığı bilgidir. Müellife göre buradan Resûlullah'ın ictihad etmesinin caiz olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bazı Eş'ariler ile Mutezile'nin çoğunluğu Resûlullah için ictihadın söz konusu olamayacağını iddia etmişler ve bunun vahiy olduğunu kabul etmemişlerdir.¹¹¹

 mam-ı Mâlik,  mam-ı ş f , ehl-i hadisın geneli ve Hanefiler'den Ebu Yusuf gibi âlimler vahy-i b t nın Hiz. Peygamber için mutlak olarak caiz olduğunu beyan etmişlerdir. Fakat Hanefilerce kabul gören görüşe göre Resûlullah önce vahy-i z hiri beklemiş, bu vahiy gelmez veya gecikirse vahy-i bütün ile yani ictihad ile amel etmiştir.¹¹²

Müellif burada önemli bir hükme yer vermiştir. Öncelikle vahy-i zâhir beklenmiş, tıpkı sudan  midi kesilmeyen kimsenin teyemmüm yapamayacağı gibi vahiy belli bir süre gelmediğinde meseleler çözümsüz kalamayacağından ictihada geçilmiştir. Yani vahy-i zâhir ile vahy-i bütün bir araya geldiğinde vahy-i zâhir tercih edilmiştir. Çünkü vahy-i bütün ictihad olduğundan hataya ihtimal mevcuttur. Resûlullah hakkında hata caiz olmasa da vahy-i zâhir vahy-i b t na tercih edilmiştir.¹¹³

Burada müellif vahy-i z hirin önemini ve ictihadın vahy-i zâhir olmadığı zaman yapılabileceğini basit bir şekilde teyemmümle ilişkilendirmiş, benzetme yaparak açıklamıştır. Bu şekilde örneklerle konuları açıklaması Molla Hüsrev'in üslubunun bir parçasıdır.

Müellif Resûlullah ile diğer insanlar arasındaki ictihadın farkını da şu şekilde açıklamıştır.  ctihadda hata caiz olmakla beraber Resûlullah hakkında hata istimr r etmez, hemen Allah tarafından uyarılır ve doğru bilgiyle bilgilendirilir. Yani Resûlullah'ın bir konudaki ictihadı kat'  ve yak n bilgiyi barındırır. Eğer hata olsaydı istimr r etmezdi. Buradaki istimr r fiili onun sürekliliğine vurgu yapar. Yani muhakkak Allah tarafından yanlış bir ictihad düzeltilir, müdahale edilir demektir. Bu nedenle Resûlullah'ın ictihadına ümmetin muhalefet etmesi söz konusu olamaz, kesinlikle caiz değildir. Ancak başka

¹¹¹ Molla Hüsrev, *Mir' t 'l-usûl*, s. 207.

¹¹² Molla Hüsrev, *Mir' t 'l-usûl*, s. 208.

¹¹³ Molla Hüsrev, *Mir' t 'l-usûl*, s. 209.

ictihadlar için aynı şey söylenemez.¹¹⁴ Molla Hüsrev Sünnet'i kavli, fiili ve takriri şeklinde üçe ayırarak ele almıştır.

2.1.2.1. Kavli Sünnet

Kavli sünnetle ilgili konular; hadisin Hz. Peygamber'e isnadının keyfiyeti, ravinin şartları, ravinin hali, inkıta, ta'n, haberin mahalli (konusu), haber şeklinde yedi bahis altında izah edilmiştir.

2.1.2.1.1. Birinci Bahis: Hadisin Hz. Peygambere İsnadının Keyfiyeti

Molla Hüsrev eserinde kavli sünneti Resûlullah'tan sâdır olan haberler olarak tanımlamış¹¹⁵ ve kavli hadislerin Hz. Peygamber'e isnadının üç şekilde olacağını söylemiştir.¹¹⁶

Birincisi; ittisal-i kâmilidir. Bu, Resûlullah'a ittisalinde şüphe olmayan haberdur ve buna “haber-i mütevatir” denilir. Haber-i mütevatir ilk üç asırda yalan üzerine birleşmeleri aklen ve âdeten caiz olmayan ve cemaat derecesinde olan ravilerin verdiği haberdur. Bu ravilerin hepsinin verdikleri haber kesin bilgi ifade eder. Mütevatir haber kuvvetli olmalıdır ki işitenlerde zaruri bir şekilde kesinlik ifade etmelidir. Kuran-ı Kerim'in nakli, beş vakit namaz, namazların rekât ve secdelerinin sayısı, zekâtın miktarı bu türdendir. Mütevatir haber yakîn ifade ettiğinden inkâr edilmesi küfrü gerektirir.¹¹⁷

İkincisi; haber-i meşhurdur. Bu tür haberin Hz. Peygamber'e ulaşmasında (ittisal) surette yani görünürde bir şüphe söz konusudur. İlk asırda âhad gibi olup ikinci ve üçüncü asırda meşhur derecesinde olan habere denir.¹¹⁸ Yani ilk asırda haberi âhad iken ikinci ve üçüncü asırda yalan üzerine birleşmeleri düşüncülemeyen bir cemaatin haberdur.

Müellif meşhur sünnetin zan ifade ettiğini ancak bu zanda bir itmi'nan, kalbe güven ve rahatlık verecek bir nitelik olduğunu açıklamıştır.¹¹⁹ Burada müellif Hz. İbrahim'in inanmadığı için değil kalbinin mutmain olması için Allah'tan ölümleri nasıl

¹¹⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 209.

¹¹⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 209.

¹¹⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 210.

¹¹⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 209, 210.

¹¹⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 210.

¹¹⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 210.

dirilttiğini göstermesini istemesi hadisesine¹²⁰ atıfta bulunarak haber-i meşhurun hükmünde de bu türden bir itmi'nanın mevcut olduğunu örnek vererek açıklamıştır.

Meşhur hadis inkârı zan ifade ettiği için tekfiri gerektirmez. Ancak inkâr eden günahkâr olur. Meşhur hadis delil olarak da kullanılır.¹²¹

Üçüncüsü; âhad haberdur. Müellif âhad haberi çoğunluğun bir kişiden rivayet ettiği, meşhur ve tevatür derecesine ulaşmamış hadisler olarak tanımlamıştır. İttisalinde sureten ve manen şüphenin bulunduğu hadislerdir.¹²² Yani müellife göre ravi sayısı bütün asırlarda mütevatir ve meşhur hadis tanımlarındaki gibi değilse bu ravilerin rivayet ettiği hadise haber-i vâhid adı verilmiştir.

Haber-i vâhidin hükmüyle ilgili olarak şunları söylemiştir: Ravilerinde bazı şartların bulunması halinde rivayet edilen hadis zann-ı galip ifade edeceğinden kendisiyle amel etmek gerekir.¹²³ Ancak bu hadisler sadece ibadet ve muamelatla ilgili konularda geçerli olur. Bu hadisleri inkâr eden küfürle itham edilemez.

Bazı âlimlere göre ise haber-i vâhid ilim ifade etmediği için amel de ifade etmez. Çünkü amel için ilim lazımdır.¹²⁴ “Siz zandan başka bir şeye uymuyor musunuz?”¹²⁵ ayeti zanni şeylere uymanın iyi karşılanmadığını ifade etmektedir. Ancak müellif burada zanna uymanın doğru olmadığı durumların daha çok itikadî ve cezaî hükümlerde aranmasının daha uygun olacağına işaret etmektedir.

Bazılarına göre de haber-i vâhid, ameli gerektirdiği gibi ilmi de gerektirir. Haber-i vâhidin ameli gerektirdiği Kitap, Sünnet, icma ve aklen sabittir. Kitap’a göre Yüce Allah mü’minlerin hep birlikte savaşa katılmayıp bazılarının geride kalması ve ilimle meşgul olmalarını, savaştan döndükten sonra da onları uyarmalarını emretmektedir.¹²⁶ Bu ayet amel için ilmin gerektiğini göstermektedir. Müellif Sünnet’ten ve icmadan da deliller getirmiş aklen de böyle olması gerektiğini bildirmiştir. Böylelikle haberi vâhidin ameli gerektirdiği yönündeki kanaatini ispat etmiştir.¹²⁷

¹²⁰ el-Bakara, 2/260.

¹²¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 210.

¹²² Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 210.

¹²³ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 211.

¹²⁴ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 211.

¹²⁵ el-En’âm, 6/148.

¹²⁶ et-Tevbe, 9/122.

¹²⁷ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 211.

2.1.2.1.2. İkinci Bahis: Ravinin Şartları

Molla Hüsrev hadisi rivayet eden kişiyle ilgili şartları dört grupta incelemiştir. Birincisi; akl-ı kâmilidir. Bu, bâliğin aklıdır. Yani ravinin baliğ olması şarttır. Çocuğun, matuhun, mecnunun rivayeti geçerli değildir.¹²⁸ İkincisi; islamdır. Bu da kalp ile tasdik ve dil ile ikrar etmek demektir.¹²⁹ Üçüncüsü; zabttır. Müellife göre zabt hakk-ı semâ, fehm-i ma'nâ, hıfzu'l-lafız ve murâkabeden ibarettir. Yani ravi hadisi tam olarak işitmiş olmalı, manasını anlamalı, lafzını ezberlemeli, rivayet edeceği zamana kadar da ezberinde muhafaza etmelidir.¹³⁰

Müellif burada karşılaştırması yapılan diğer eserde yer almayan önemli bir ayrıma dikkat çekmiştir. Zabıt, zâhirî ve bâtinî olarak ikiye ayrılmıştır. Zabıtın şartı olan hadisin lafzen ezberlenerek muhafazasını zâhirî zabıt, sözün fıkıh manasını bilmeyi de bâtinî zabıt olarak tarif etmiş, zabıtın ancak fıkıh manasını bilmekle kemal derecesine ulaşabileceğine vurgu yapmıştır.¹³¹ Aslında böyle bir ayrımla sözle birlikte sözden kastedilen mananın da aktarılmasının önemine işaret edilmiştir.

Ravinin şartlarının dördüncüsü; adalettir. Adalet, ravinin dini ve sosyal hayatında istikamet üzere olmasıdır. Yani ravinin dini ve aklı şehvetine galip ve öncelikli olmalıdır. Bu da ancak büyük günahlardan kaçınmak, küçük günahlarda ısrarcı olmamakla, küçük düşürücü hallerden kaçınmakla mümkün olur. Mesela yolda yürürken birşeyler yemek içmek veya bevletmek, güvercinlerle oynamak, zelil insanlarla birarada bulunmak gibi şeylerden kaçınmalıdır. Böylelikle fasığın, mestûru'l-hâl olan yani durumu, hali hakkında bilgi olmayan kimsenin haberi kabul edilemez.¹³²

2.1.2.1.3. Üçüncü Bahis: Ravinin Hali

Molla Hüsrev burada hem ravinin hadis rivayetinde meşhur olup olmaması durumunu hem de fakih olup olmaması durumunu dikkate alarak bir değerlendirme yapmıştır. Şayet ravi hem hadis rivayetiyle meşhur hem de fakih bir kimse ise rivayeti kıyasa uygun olsun veya olmasın mutlak surette kabul olunur. Ancak meşhur olmakla birlikte fakih olmazsa rivayeti kıyasa uygun düşmediği takdirde kabul olunmaz.

¹²⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 212.

¹²⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 212.

¹³⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 212.

¹³¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 212.

¹³² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 213.

Molla Hüsrev eserinde hem rivayetle tanınmış hem de fakih olan Hulefâ-i Râşidîn, Abâdile (Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Amr), Zeyd b. Sabit, Muaz b. Cebel, Hz. Aişe gibi sahabîlerin isimlerine yer vermiş, bunların rivayet ettikleri hadislerin kıyasa uygun düşmesine bakılmaksızın kabul edileceğine ve kıyasa tercih edilerek gereğiyle amel edilmesine hükmetmiştir.¹³³ Bu kısım Hanefî mezhebinin hadis rivayetlerini kabul ederken aramış oldukları şartları yansıtmaktadır ki bu da fer'î meselelerdeki görüş ayrılıklarına yansımıştır.

Mütevâtir ve meşhur hadislerin kıyasa tercihi daha kesindir. Ravilerin haline yani ravinin fakih, tanınmış ve müctehid olmasına bakılmaz. Ancak haber-i vâhid ile amel edilebilmesi kıyasa uygun olup olmamasına değil hadisi rivayet eden ravinin hadis rivayetiyle tanınmış ve fakih olmasına bağlıdır.

Ebu Hüreyre ve Enes gibi meşhur olan ancak fakih olmayan sahabîlerin rivayet ettikleri hadislerin kıyasa uygun düşmemesi durumunda makbul olmadıklarına hükmetmiştir. Müellif bu hususu Ebu Hüreyre (ra.)'nin rivayet ettiği şu hadisle örneklemiştir.

*“Bir kimse bir koyun satın alsa, koyun çok süt veriyor zannedilsin diye memesi şişirilmiş olsa, o üç güne kadar muhayyerdur. Ya razı olur koyunu alırsın, veya koyunu kabul etmez, satana geri verir. Fakat koyunla birlikte satana bir ölçek de hurma verir.”*¹³⁴ İşte hadisin bu son kısmı kıyasa uygun olmadığı gibi Kitap, Sünnet ve icmaya da ters düşer. Ebu Hüreyre hadis rivayetinde meşhur olmakla beraber Hulefâ-i Râşidîn derecesinde fakih bir sahabî olmadığından onun bu hadisi kıyasa uygun olmadığı için reddedilmiştir.¹³⁵

Ravi eğer hadis rivayetinde tanınmış bir ravi değilse, ancak bir-iki hadis rivayet etmişse hadisin selefte zâhir oluşuna bakılır. Şayet zâhir ise bu hadis selef tarafından kabul görmüş veya sükût edilmişse yahut bazılarının kabulü, bazılarının reddiyle ihtilaf vâki olmuşsa ancak o raviden hadisi sika raviler nakletmişse ve kıyasa da uygunsa bu

¹³³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 213.

¹³⁴ Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, Dâru İbn-i Kesîr, Beyrut, 1423/2002, “Büyu”, 64; Ebû'l-Hüseyn Müslîm b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, Dâru't-Tayyibe, b.y. 1427/2006, “Büyu”, 11; “Musarrât, sütü bol gözüksün diye satımdan önce birkaç gün sağılmamış hayvan demektir. Musarrât hadisi diye bilinen bu hadiste tasriye yasaklanmış ve böyle bir hayvanı satın alan kimsenin sütü sağıp aldatıldığını farketmesi halinde hayvanı tutabileceği gibi isterse bir ölçek hurma ile birlikte satıcıya geri verebileceği ifade edilmiştir.” Bkz. Şükrü Özen, “Musarrât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 240, 241.

¹³⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 213.

rivayet kabul edilir, amel caiz olur. Ancak selef onu reddetmişse bu (meçhul-i rivayet) kişiden rivayet edilen hadis kabul edilmez.¹³⁶

Eğer hadis rivayetiyle tanınmamış ancak birkaç hadis rivayet etmiş bir kimsenin rivayeti selefte ortaya çıkmamış (gayr-ı zâhir) fakat bu ravi kurûn-i selâse (ilk üç asır) yaşamışsa ve rivayeti de sahih kıyasa uygunsa böyle bir hadis ile kurûn-i selâsede amel edilir. Ondandır amel etmek caiz olmaz. Mesela tabiinden veya tebe-i tabiinden bir zât sahabe zamanında ortaya çıkmamış bir hadisi rivayet etse bu rivayetle selef döneminde gayr-ı zâhir olan bu hadis kıyasa uygun olması koşuluyla kurûn-i selâsede amel İmam-ı Âzam'a göre caizdir ama vacip değildir. Böyle bir hadis üç asır geçtikten sonra amel caiz olmaz. İmameyn'in görüşü de budur.¹³⁷

2.1.2.1.4. Dördüncü Bahis: İnkıta-i Hadis

Molla Hüsrev hadisin Hz. Peygamber'e ittisalinde meydana gelen kopukluğun iki şekilde olduğunu ifade etmiştir. Birincisi; inkıta-i zâhirdir. Müellif bunu “irsal” olarak tanımlamıştır. Hem usûlcülere hem de muhaddislere göre tarifini vererek aradaki farka işaret etmek istemiştir. Usûlcülere göre irsal ravi ile kendisinden hadis rivayet edilen kimse arasındaki bağı terketmek iken muhaddislere göre irsal tabiinin kendisiyle Hz. Peygamber arasındaki bağı yani sahabeyi terketmesidir.¹³⁸ Müellif bu tariflerin ardından bu tür hadisleri muhaddislerin munkatı' ve mu'dal olarak adlandırdıklarını, usûlcülerin ise mürsel olarak adlandırdıklarını ifade etmiştir. Müellif mürsel hadisle amel edilebilir mi, hüküm çıkarmada delil kabul edilebilir mi sorusuna mürselleri dört kısma ayırarak cevap vermiştir.

1. Mürsel-i sahabî: Sahabenin hadisi Hz. Peygamber'den ilk işiten kişiyi atlayarak rivayet etmesi şeklinde olan sahabe mürselidir. İcma ile kabul edilir.

2. Mürsel-i karn-ı sâni ve sâlis: İkinci veya üçüncü asırdaki muhaddislerin kopuk senetle rivayet ettikleri bu hadisler Hanefî mezhebine göre kabul olunur. Şâfiî mezhebine göre kabul olunmaz. Hanefî ifadesi yerine “indenâ” ifadesini kullanmıştır.

3. Her asırda mürsel-i adl: Hanefî uleması arasında ihtilafıdır.

¹³⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 214.

¹³⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 214.

¹³⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 214, 215.

4. Min vechin mürsel, min vechin müsned: Bir yönüyle mürsel başka bir yönüyle müsned olan bu hadisler mürseli kabul edenlerce kabul edilmiş, mürseli kabul etmeyenlerce ise ihtilafa konu olmuştur.¹³⁹

İkincisi; inkıta-i bâtıdır. Hadisin senedindeki gizli kopukluktur. İki şekilde meydana gelebilir. Ya hadisi nakledende bir noksanlığın bulunmasından dolayı olur. Yani hadis müsned olduğu halde ravilerde aranan şartlardaki bir noksanlık nedeniyle munkatı' olur. Ya da hadis nakille ilgili şartlara tam olarak sahip olduğu halde kendisinden daha kuvvetli bir delile ters düşmesi sebebiyle munkatı' olur. Bu aykırılık (muaraza) sarâhaten olabileceği gibi delâleten de olabilir.¹⁴⁰

2.1.2.1.5. Beşinci Bahis: Ta'n

Molla Hüsrev bu bölümde hadise senet ve metin açısından yöneltilen eleştirileri ve yapılan bu eleştirilerin hadisin kabul ve reddiyle ilintili olduğunu ayrıntılarıyla ele almıştır. Müellif hadise yöneltilen ta'nın iki cihetten olabileceğini belirtmiştir. Şayet hadis bizzat merviyun anı yani kendisinden hadisin rivayet edildiği kimse tarafından olursa bu ta'n sözlü ve fiili olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. Bu da üçü sözlü itiraza dördü de fiili itiraza ait olmak üzere yedi maddede toplanmıştır.¹⁴¹ Hadisin sözlü olarak ta'n edilmesi üç şekilde olur.

Birincisi; kendisinden hadis rivayet edilen kişinin kendisine nisbet edilen bu rivayeti nefyetmesi, inkâr etmesi durumunda hadis ittifakla cerhedilmiş olur ki kendisiyle amel edilmez.¹⁴²

İkincisi; hadisin kendisinden rivayet edildiği kişi hadis kendisine sorulduğu zaman “bilemiyorum, hatırlamıyorum” gibi tereddüt içeren bir cevap verirse bu hadisle amel konusu ihtilaflıdır. Bazılarına göre cerhedilir, bazılarına göre ise cerh edilmez.¹⁴³ Mesela “velisinden izinsiz evlenen bir kadının nikâhı batıldır”¹⁴⁴ hadisini rivayet eden Zühri'ye hadisi rivayet edenin kendisi mi olduğu sorulduğunda hatırlamadığını beyan etmiştir. Ebu Yusuf bu tereddütten ötürü hadisi cerh etmiş ve kendisiyle amel

¹³⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 215.

¹⁴⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 216.

¹⁴¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 216.

¹⁴² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 217.

¹⁴³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 217.

¹⁴⁴ Buhârî, “Nikâh”, 16; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, Şuayb Arnâvûd (thk.), Dâru'r-Risaleti'l-Âlemi, Beyrut, 1430/2009, “Nikâh”, 19.

edilemeyeceğini ifade etmiştir. İmam Şâfiî, İmam Mâlik ise hadisi cerh etmemişler ve bu hadisle amel ederek nikâhta velinin izninin şart olduğu hükmünü ortaya koymuşlardır.¹⁴⁵ Bu örnek mezheplerin fikhî meselelerdeki görüşlerinde hadise yaklaşımın veya kabul şartlarının ne denli önemli ve etkili olduğunun somut bir örneğidir. Bu tür mezhebî örneklerin usûl kitaplarında fazlaca yer alması konunun anlaşılması açısından önemlidir. Bu anlamda bu eserdeki örneklerin zenginliği dikkat çekmektedir. Aynı zamanda usûl kurallarının fikhî meselelere yansımaları öne çıkarması, usûl konularının bu boyutla ele alınmasının gereğine de işaret etmesi açısından önemlidir.

Üçüncüsü; kendisinden hadis rivayet edilen ravi, manası açık olan hadis hakkında te’vilde bulunursa bu hadisle amel konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Örneğin ravi “müşriklerin hepsini katlediniz” şeklinde rivayet ettiği bir hadis hakkında “hayır ben böyle bir şey söylemedim, eman altında olanların, kadınların, çocukların dışındakileri katlediniz” dedim şeklinde bir açıklamaya girerse yapılan bu te’vilin kabulü hususunda ihtilaf vaki olur. İmam-ı Şâfiî bu te’vili reddederken bazıları kabul etmişlerdir.¹⁴⁶ Hadisin fiilen ta’n edilmesi de dört şekilde olur.

Birincisi; hadisin kendisinden rivayet edildiği ravi rivayet ettiği hadisin tam tersi ile amel ederse ve bu durum ravinin hadisi rivayetinden sonra vukû bulursa bu hadis mecruh olur. Yani ravi rivayet ettiği hadisi kabul etmiyor, onu inkâr ediyor demektir.¹⁴⁷ Mesela Hz. Aişe “Velisinden izinsiz evlenen kadının nikâhı batıldır” şeklindeki hadisi rivayet ettikten sonra bu hadisin zıddıyla amel ederek kardeşi Abdurrahman’ın kızını babasından izin almadan evlendirmiştir.

İkincisi; bu hadisin aksi ile amel etme durumu rivayetten önce olursa hadis cerhedilmiş olmaz.

Üçüncüsü; bir hadisin aksi ile amel etme durumunda tarih bilinmezse hadis yine mecruh olmaz. Çünkü bu durum bir şüphe dir. Hadisin hüccet olması ise yakîndir. Şüphe ile yakîn olan hadisin inkârı gerçekleşmez.

Dördüncüsü; ravinin hadis ile amel etmekten kaçınması aynı onun hükmünün aksi ile amel etmesi gibidir. Yani hadis cerhedilmiş olur.

¹⁴⁵ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 217.

¹⁴⁶ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 217.

¹⁴⁷ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 217.

Şayet hadis kendisinden rivayet edilen kişi (merviyun anı) tarafından değil de başkaları tarafından ta'n edilirse bu durumda ta'n eden, hadisin kendisinden gizli kalma (hafâ) ihtimali olmayan bir sahabî ise hadis cerhedilmiş olur.¹⁴⁸ Eğer hadisin kendisine ulaşmama, gizli kalma ihtimali olan bir sahabî ise ise ta'nı geçerli olmaz, hadis mecruh olmaz.¹⁴⁹ Örneğin Ebu Hüreyre, Hz. Ömer'den bir hadis naklediyor. Hz. Ebubekir de bu hadisi ta'n ediyor. Muhakkak ki Hz.Ebubekir'in Hz.Ömer'in bildiği birşeyi bilmeme ihtimali yoktur. Bu nedenle Hz. Ebubekir'in bu ta'nı hadisi mecruh kılar, o hadis ile amel edilemez.

Eğer hadisi ta'n eden hadis imamı ise ifadenin mübhem ve mücmel oluşu hadisin cerhedilmesine sebep teşkil etmez. Çünkü aslolan müslümanların ve özellikle ilk üç asırda yaşayanların "adl" sıfatını taşımalarıdır. Bu adl mübhem ve mücmel bir ta'n ifadesiyle reddedilemez.¹⁵⁰ Ancak müfesser bir ifade ile ta'n edilmişse bu kez de ifadenin şer'an doğru kabul edilen bir ifade olması şartıyla hadis cerhedilmiş olur. İfade şer'an doğru kabul edilen bir ifade değilse ta'n geçerli değildir.¹⁵¹ Müfesser ifadenin şer'an salih olup olmadığında ittifak hâsıl olmamışsa hadis yine cerhedilemez. Ebu Yusuf fıkıh meseleleriyle çok meşgul olup zihnini doldurduğu için ta'n edilmiştir. Ancak bu cerh müfesser olmakla birlikte ittifakla kabul edilmediğinden geçerli olmamıştır.¹⁵² Molla Hüsrev hadis imamlarının hadisi ta'n etme şartlarını oldukça ağır tutmuştur. Bu durum hadislerin hemen reddolunamayacağı, bunun belli şartlar altında yapılabileceğinin bir ispatıdır.

2.1.2.1.6. Altıncı Bahis: Haberin Mahalli

Molla Hüsrev bu bölümde haber-i vâhid ile amelin şartlarına yer vermiştir. Eserde "haber" den kastedilenin haber-i vâhid olduğu ifade edilmiştir.¹⁵³ Molla Hüsrev'e göre haberin konusu ya Allah hakları (hukûkullah) ya da kul hakları (hukuk-i ibâd) olabilir. Allah hakları da iki kısımdır. Bunlar ibadetler ve ukûbattır. Kulların hakları ise ya bağlayıcılığı olan ukûbat, ya bağlayıcılığı olmayan ukûbat ya da bir yönüyle bağlayıcı bir

¹⁴⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 217.

¹⁴⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 218.

¹⁵⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 218.

¹⁵¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 218.

¹⁵² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 218.

¹⁵³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 218.

yönüyle bağlayıcı olmayan ukûbattan oluşur. Müellif bu beş kısım¹⁵⁴ üzerinden haberin mahalli yani âhad haberle ilgili hükümleri açıklamıştır.

Allah hakkında olan ibadetler hususunda şartların oluşması halinde haberi vâhid geçerlidir. Fakat ukûbat konusunda ihtilaf vardır. Haberi vâhidin geçerli olması için ravide akıl, zabt ve adalet şartlarının mevcut olması, haberin de Kitap ve Sünnete aykırı olmaması gerekmektedir.

Molla Hüsrev ibadetlerde haberi vâhidin geçerliliğinden söz ederken ibadetleri de kendi içerisinde maksadına göre çeşitlendirmiş, ibadet ve ukûbatın bir arada olduğu ibadetleri de ibadet yönü galip olanlar ve ukûbat yönü galip olanlar şeklinde kısımlara ayırmıştır. Hepsinin de akl, islam, zabt ve adalet gibi ravide bulunması gereken şartlarla haber-i vâhid ile sabit olacağına hükmetmiştir.¹⁵⁵ Ancak adalet şartının olmaması nedeniyle fasığın haberinin kabul olunamayacağına yine mestûru'l-hal (durumu hakkında açık bilgi sahibi olunamayan) kimselerin haberinin de kabul olunamayacağına işaret etmiştir.¹⁵⁶

Hukukullah'ın ukûbat kısmının haber-i vâhid ile sabit olması konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Ebu Yusuf ukûbatın haber-i vahidle sabit olduğunu savunmuştur. Gerekçesi de iki kişinin şehadeti ile kısasın gerçekleşmesi, iki kişinin haberinin ise haber-i vâhid olması olmuştur. Ancak sonraki âlimler ukûbatın haber-i vâhid ile sabit olmadığı görüşünü savunmuşlardır.

Müellif hukuk-i ibâd (kullarla ilgili haklar) konusunu bağlayıcılık esasına göre üç kısma ayırmıştır. Haberin konusu bunlardan olduğu takdirde haber-i vâhid ile amel etme konusunu da bu üç madde üzerinden açıklamıştır.

Birincisi; kullarla ilgili olan bu haklar şayet alış veriş, kira gibi bağlayıcı nitelikte olursa, haberi verenin (muhibir) rivayetle ilgili taşıması gereken şartları taşımakla beraber velâyet (malî ve kişisel hakları koruma konusunda veli olma vasfına sahip olma), şehadet lafzı ve imkân; bunların bulunması halinde de adet şartlarını yerine getirmesi gerekir.¹⁵⁷ Velâyet şartını taşımayan köle ya da çocuğun verdiği bir haber ile bağlayıcılığı olan bir akit ispat edilemez.¹⁵⁸ Şehadet lafzı haberi te'kit etmesi açısından önemlidir. Ramazan

¹⁵⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 218.

¹⁵⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 218, 219.

¹⁵⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 219.

¹⁵⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 219.

¹⁵⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 219.

hilaline şahitlik etmek buna örnektir.¹⁵⁹ Adet iki kişinin şahitliği anlamına gelir. Bu şart velâyet ve şehadet şartlarının yerine gelmesi durumunda imkân bulunması halinde aranır. Her ne kadar bir kişinin de, iki kişinin de haberi haber-i vâhidden sayılsa da bağlayıcılığı olan akitlerde bir kişinin haberi yeterli değildir. İki şahit aranır.¹⁶⁰

İkincisi; hediye, emanet, vedâ, vekâlet gibi bağlayıcılığı olmayan konularda tek şart haber verenin mümeyyiz olmasıdır. Bu konularda adalet, müslüman olma, buluş gibi şartlar aranmaz.¹⁶¹

Üçüncüsü; vekili azletmek, velisi tarafından ticaret yapmaya izinli olan çocuk ya da efendisi tarafından ticaret yapmasına izin verilen kölenin ticaretten menedilmesi, şirket aktinin feshedilmesi gibi bir yönüyle bağlayıcı diğer yönüyle bağlayıcı olmayan konularda diğer şartların sağlanmasının yanında Ebu Hanife haber verenin “fuzulî” olması halinde adet ya da adalet şartlarını aramıştır. Fuzulî haber veren kişinin vekil veya elçi olmaması demektir. Haber veren kişinin vekil veya elçi olması durumunda adet ve adalet şartı gerekli görülmemiştir. İmameyn ise bu tür akitleri bağlayıcılığı olmayan ikinci gruptaki akitlerden kabul ederek sadece temyiz şartını öne sürmüşlerdir.¹⁶²

2.1.2.1.7. Yedinci Bahis: Haber

Molla Hüsrev’e göre bu bölüm bizzat haberin kendisi hakkındadır. Müellif haberi dört grupta ele almış ve hükümlerini şu şekilde açıklamıştır.

Birincisi; doğru olduğu bilinen haberdir. Peygamberlerin haberleri bu türdendir. “Peygamber size ne getirmişse ona uyun”¹⁶³ ayetine binaen bu haberlerin hükmü doğru olduklarına inanmak ve gereğini yerine getirmektir.¹⁶⁴

İkincisi; yalan olduğu bilinen haberdir. Firavun’un rubûbiyet iddiası bu türdendir. Bu tür haberlerin reddedilmesi ve batıl olduğuna inanılması gerekir.¹⁶⁵

Üçüncüsü; yalan olması da doğru olması da muhtemel olan, birinin diğerine tercih edilmesi için bir sebep bulunmayan haberdir. Fasık bir kimsenin getirdiği haber bu türdendir. Aklı ve dini itibarıyla doğruya ihtimali varken itaatten ayrılması nedeniyle de

¹⁵⁹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 219.

¹⁶⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 219.

¹⁶¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 219.

¹⁶² Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 220.

¹⁶³ el-Haşr, 59/7.

¹⁶⁴ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 220.

¹⁶⁵ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 220.

yalana ihtimali vardır. Her iki ihtimal de eşittir. Bu haberlerin hükmü gerçek ortaya çıkana kadar beklemektir.¹⁶⁶

Dördüncüsü; doğru olması yönü tercih edilen haberdur. Müslüman olma, akıl, adalet, zabt gibi rivayet şartlarına tam olarak sahip olan kimselerin haberleri bu tür haberlerdir. Bu haberlerin hükmü ise gerçek olduklarına kat'î surette inanmaksızın amel etmektir.¹⁶⁷ Molla Hüsrev bu son maddede yer alan haberlerin üç tarafı olduğunu, her bir tarafın da azimet ve ruhsat yönlerinin olduğunu açıklamıştır.

Birinci taraf “semâ”dır. Yani haberi işitmek, dinlemektir. Bunun azimet yönü haberin veya hadisin ya öğrenci tarafından okunup hoca/muhaddis tarafından dinlenmesi, ya da hoca/muhaddisin okuyup öğrencinin dinlemesidir. Fakihler öğrencinin okuyup hocanın dinlemesini evlâ görürken muhaddisler hocanın okuyup öğrencinin dinlemesini evlâ görmüşlerdir. Ayrıca gâib bir kimse tarafından gönderilen bir mektup veya kayıt da aynı şekilde hitap gibi değerlendirilir. Semânın ruhsat yönü ise icazet ve münaveledir.¹⁶⁸

İkinci taraf “zabt”tır. Yani haberi ezberlemek, muhafaza altında tutmak demektir. Zabtın azimet yönü haberi başkasına rivayet edene kadar muhafaza etmek, ezberinde tutmaktır. Ruhsat yönü ise yazmaktır. Kişi belli bir zaman geçtikten sonra bu yazdıklarına bakarak hatırlarsa artık bu bir delil mahiyeti kazanmış olur. Bunu yapan bir muhaddis ise başkasına rivayet edebilir. Müellifin burada dikkat çektiği bir husus da zabtın ruhsat yönü olan yazma fiilinin artık kendi yaşadığı dönemde azimet halini almış olmasıdır. Çünkü asırların geçmesiyle hadisleri ezberde tutmak imkânsız bir hal almış, hadisler kitaplarda muhafaza edilmiştir. Ebu Yusuf zabt konusunda yazmayı şart koşmuştur. Hem hadis konusunda hem de mahkeme sicillerinde yazıyla kayıt altına almak şarttır. Mahkeme sicillerinde yazmanın kabulünü sicil defterinin hâkimin elinde olmasına bağlamıştır. Sakk veya i'lamlarda da aynı yaklaşım geçerlidir. Eğer bu vesikalar şahidin elinde bulunursa zabt için yazmak yeterlidir. Ancak hasmın yani davalının elinde bulunursa yazmak geçerli olmaz. Şayet sicil defteri hâkimin elinde değilse muhafaza için yazmak, bazı değişikliklerin yapılabilmesi ihtimalinden ötürü geçerli değildir. Tanınmış muhaddislerin

¹⁶⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 220.

¹⁶⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 220.

¹⁶⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 220, 221.

hadisi yazması da hadis konusunda geçerli görülmüştür. İmam Muhammed de Ebu Yusuf gibi mahkeme sicillerinde ve sakklarda kitâbeti şart koştur.¹⁶⁹

Üçüncü taraf “edâ”dır. Haberi rivayet etmek anlamına gelen edânın azimet yönü haberi lafzıyla rivayet etmek, ruhsat yönü ise manasını nakletmektir. Manası açık olan ifadeleri dil bilginlerinin ve fıkıh bilginlerinin manasıyla nakletmeleri caiz görülmüştür. Ancak “cevâmiu’l-kelâm”denilen az kelimeyle çok şeyin ifade edildiği ibarelerin müctehid tarafından bile olsa manalarını başka lafızlarla nakletmek caiz olmaz.¹⁷⁰

Kavli sünnet altında verilen bu bilgilere karşılaştırması yapılan diğer eserde yer verilmemiştir. Bu başlık altında sadece kavli sünnetin tanımı yapılmış ve örnekleri verilmiştir.

2.1.2.2. Fiili Sünnet

Molla Hüsrev Resûlullah’ın fillerini bağlayıcılık açısından ikiye ayırmıştır. Resûlullah (s.a.v)’tan sâdır olan zelleye, onun yeme içme gibi tabii fiillerine, mücmeli beyan eden uygulamalarına, bizzat kendisine özel olan fiillerine ümmeti tarafından ittiba edilmesi gerekli değildir. Bunların dışındaki fiileri hakkında ise kendisi için geçerli olan hüküm ümmeti için de aynı şekilde geçerli kılınmıştır. O’na farz ise ümmetine de farz, vacip ise vacip, mübah ise mübahdır. Bu hükümlere uyulması Hz. Peygamber’e olduğu gibi ümmete de vaciptir. Dört eşten fazlasıyla evlenme, teheccüt namazı gibi sadece Hz. Peygamber’e has olduğuna dair delil bulunan fillere ümmetinin ittiba etmesi ise doğru değildir. Ancak fiilin Hz. Peygamber’e has olduğuna dair bir delil yoksa ya da fiilin farz, vacip, mübah olduğuna dair bir bilgi mevcut değilse o fiilin Hz. Peygamber’e mübah olduğuna hükmedilir, ümmetin de onu uygulaması caiz olur.¹⁷¹

2.1.2.3. Takriri Sünnet

Müellif bir kâfirin kiliseye gitmesi gibi doğru olmadığı bilinen bir fiil karşısında Hz. Peygamber’in sükût etmesinin o fiilin caiz olduğu anlamına gelmeyeceği örneği üzerinden neyin takriri sünnet olmayacağını açıklamak suretiyle konuya açıklık getirmiştir. Buna göre yasak olduğu bilinen veya doğruluğu olmayan fiiller dışında bir fiile Hz. Peygamber’in şahit olması ve sükût ederek karşılaması ittifakla o fiilin caiz ve

¹⁶⁹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 222.

¹⁷⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 222.

¹⁷¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 223.

meşru olduğuna işaret eder. Hz. Peygamber'in böyle bir fiil karşısında hem sükût etmesi hem de hoşlandığını göstermesi o fiilin caiz ve meşru oluşunu daha açık ve kuvvetli kılar.¹⁷²

2.1.2.4. Teznib (Ek Bölüm)

Molla Hüsrev bu ek bölüm altında çağdaş hukuk usûlü eserlerinde müstakil başlıklar altında ele alınan “şer’u men kablenâ” ve “sahabî kavli” delilleri hakkında bilgiler vermiştir.

Müellif önceki peygamberlerin şeriatıyla amel hususunda Allah tarafından Kur’an-ı Kerim’de açıklanmış olması, Hz. Peygamber tarafından da bir inkâr ya da red durumunun sözkonusu olmaması, neshedildiklerine dair açık bir bilgi mevcut olmaması halinde bizler için de amel etmenin gerekli olduğu ve bağlayıcı olduğu bilgisine yer vermiştir.¹⁷³ Karşılaştırması yapılan diğer eserde şer’u men kablenâ dokuzuncu delil olarak yer almıştır. Yazar bu kısımda şer’u men kablenâ’nın tanımını, şer’u men kablenâ içinde sayılacak hükümlerin kısımları ve şer’u men kablenânın Kitap ve Sünnet kapsamında değerlendirilmesi gereği konularını işlemiştir.

Sahabenin ve tâbiînin uygulamalarının taklit edilmesi ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: Sahabî olmayan müctehidlerin, sahabe arasında yaygın bir şekilde uygulanan veya bilinen sahabenin ittifakıyla kabul edilmiş bir meseleyi taklit etmeleri icma ile vaciptir. Çünkü artık sahabe tarafından ittifakla kabul edilmiş böyle bir mesele icma mesabesindedir. Sahabe arasında ihtilaflı bir konuda sahabenin taklit edilmesi ise icma ile vacip değildir.

Sahabe tarafından üzerinde ittifak ya da ihtilaf vukû bulduğuna dair bir bilginin mevcut olmadığı konuda sahabenin taklit edilmesi konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bir kısmı böyle bir konuda sahabeyi taklit etmenin caiz olmadığını, bir kısmı da vacip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğer bir kısım ise kıyas yoluyla anlaşılamayacak konularda sahabenin taklit edilmesinin vacip olduğu görüşünü savunmuştur.¹⁷⁴

Molla Hüsrev, tâbiînin görüşünü taklit etme konusunda iki farklı görüş olduğuna işaret etmiştir. Bazıları tâbiînin de sahabe gibi olduğunu, tâbiînin görüşlerinin de ashabın

¹⁷² Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 224.

¹⁷³ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 225.

¹⁷⁴ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 226.

görüşleri gibi kabul edilmesinin vacip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bazılarına göre ise tâbiîn sahabî gibi değerlendirilemez, görüşlerine uymak vacip değildir. Molla Hüsrev bu son görüşün “zâhiru’r-rivaye” olduğunu ifade etmek suretiyle kendi görüşünün de bu şekilde olduğunu belirtmiştir.

Molla Hüsrev Sünnet konusunun içerisinde önceki peygamberlerin şariatleri ile amel etme konusuna ve sahabenin, tâbiînin söz ve uygulamalarını taklit etmekle ilgili görüşlere yer vermiştir. Ayrıca müellif bu bölümde hadis usûlünün incelediği pek çok konuya da yer vermiştir. Bu konular klasik Hanefî usûl eserlerinde Sünnet bölümünde yer alan bilgilerin göstergesi niteliğindedir.

Karşılaştırılması yapılan diğer eserde Zekiyyüddîn Şa‘bân sahabî kavlini onuncu delil olarak zikretmiş ve Molla Hüsrev’den biraz daha ayrıntılı konuyu işlemiştir. Bu başlık altında önce sahabî tanımı üzerinde durmuş sonra, sahabî kavlinin hüccet olup olmadığı hakkındaki görüşleri ve kendi tercihini belirtmiştir.

2.1.3. Üçüncü Rükün: İcma

2.1.3.1. İcmanın Tarifi

Müellif icmanın lügat anlamının kesin karar vermek ve ittifak¹⁷⁵ olduğunu belirttikten sonra usûl âlimlerinin icma tarifine yer vermiştir. Usûl âlimlerine göre icma; “Muhammed (s.a.v.) ümmetinden müctehidlerin, Hz. Peygamber’den sonraki bir asırda şer‘î bir hüküm üzerinde ittifak etmeleridir.”¹⁷⁶

Molla Hüsrev icmanın müctehidlerin ittifakıyla gerçekleşebileceğini, avamın ittifakının icma olmayacağını belirtmiştir.¹⁷⁷ Yine müctehidlerin ittifak ettikleri şeyin şer‘î bir hüküm olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁷⁸ Dini olmayan konularda ve akli konularda icma gerçekleşemeyeceğini belirtmiştir. Bunu da “hint yağı müşhildir” gibi tıbbın ittifakla bildirdiği bir konunun icma ile sabit olmayacağı ile örneklemiştir.¹⁷⁹

Müellif, icmanın mümkün olduğunu aksi görüşlere de yer vererek ve bu görüşleri de cevaplandırmak suretiyle açıklamıştır. Müellif Şia’nın, müctehidlerin her birinin

¹⁷⁵ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 226.

¹⁷⁶ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 226.

¹⁷⁷ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 226.

¹⁷⁸ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 226.

¹⁷⁹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 227.

birbirinden uzak yerlerde yaşamaları nedeniyle bir meselenin hepsine birden ulaşması mümkün olmayacağından icmanın mümkün olmadığı şeklindeki görüşlerine yer vermiş ve bu görüşü şu şekilde cevaplandırmıştır:

Bu söylenen, köşesinde inzivaya çekilen müctehidler için sözkonusudur. Hâlbuki müctehidlerin hayatı her zaman araştırmak, incelemekle geçtiğinden her meseleden haberdar olurlar. Bu sebeple de icma etmeleri mümkündür. Ayrıca müctehidler bir araya gelmelerinin de şart olmadığını, bulundukları yerlerde o mesele ile amel etmelerinin, o meseleyi kabul etmelerinin de icmanın gerçekleşmesi için yeterli olduğunu söylemiştir.¹⁸⁰ Yine eserinde icmanın mümkün olduğu kadar naklinin de mümkün olduğu bilgisine yer vermiştir.¹⁸¹

Molla Hüsrev icmanın Kitap ve Sünnet'ten sonra kesin bir delil oluşunun akli ve nakli delillerle sabit olduğunu açıklamış, akli delil hakkında usûlcülerin şu sözlerine yer vermiştir. Eğer icma kat'î bir delil olmasaydı ashâb-ı kiram icmayı Kitap ve Sünnet'in yanında zikretmezdi. Nakli delil olarak da ümmetin hata üzerinde birleşmeyeceğine işaret eden sahih hadisleri göstermiştir.¹⁸²

2.1.3.2. İcmanın Rüknu

Molla Hüsrev'e göre icmanın rüknu ittifaktır. İttifak olmazsa icma gerçekleşmez. Bu ittifakın da bir azimet bir de ruhsat yönü vardır. İttifakın azimeti icmaya konu olan hususta o dönemdeki bütün müctehidler açıkça görüşlerini beyan etmeleri ve bu doğrultuda amel etmeleridir. İttifakın ruhsat yönü ise bazı müctehidler mesele üzerinde ayrı ayrı görüşlerini beyan etmeleri veya amel etmeleri, diğer müctehidler ise icma ile ilgili bilgi kendilerine ulaşip üzerinde düşünecekleri bir süre geçtikten sonra sükût etmeleridir. Buna da icma-i sükûf denir.

2.1.3.3. İcmanın Ehli

Müellif icmanın ehli ile ilgili olarak fasık ve bidat ehli olmamak ve müctehid olmak şartını ileri sürmüştür. İcmada avamın muvafakatı dikkate alınmaz çünkü alınması halinde icma düşünülemez. Bu konuda âdet onların muvafakatına engel olmaktadır. Aynı şekilde mukallidin görüşü de delile dayanmayan şahsî bir görüş olup

¹⁸⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 227.

¹⁸¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 227.

¹⁸² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 228.

hatalıdır. İcmada mukallidin görüşünün dikkate alınması durumunda müctehidlerin görüşlerinin de hatalı olması caiz olur. Bu durumda da ümmetin hata üzerinde ittifakı caiz olmuş olur.¹⁸³

2.1.3.4. İcmanın Şartı

Molla Hüsrev'e göre icmanın şartı aynı asırda yaşayan bütün müctehidlerin muhalif hiçbir müctehid olmaksızın bir mesele üzerinde ittifak etmesidir. Bir kişinin dahi aksi görüş beyan etmesi icmanın oluşmasına engeldir Çünkü doğru olan görüş o müctehidin görüşü olabilir.

Molla Hüsrev İmamiyye, Şia ve Zeydiyye'nin aksine sadece ehli beytin, Haşimî olanların, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hulefâ-i Râşidîn ve Medine ehlinin bir mesele üzerinde ittifak etmelerinin icma olmayacağını belirtmiştir.¹⁸⁴

İcma ehlinin yalnız sahabeden olması şart olmadığı gibi tâbînden bir müctehidin olduğu zamanda sahabî müctehidlerin ittifakı icmanın oluşmasında yeterli değildir. Sahabe zamanında var olan tâbî bir müctehidin ittifakı olmadan müctehidlerin hepsinin ittifakı gerçekleşmiş olmadığından icma oluşmaz.¹⁸⁵

İcma eden müctehidlerin sayısının tevatür derecesine ulaşması da şart değildir.¹⁸⁶ Yine icmanın gerçekleşmesi için ittifak eden müctehidlerin vefat etmeleri de şart değildir. Buna inkırâzu'l asr denir. Çünkü inkırâzu'l asr yani icmaya katılan müctehidlerin vefatı icmanın oluşması için de, delil olması için de şart değildir. Ancak İmam-ı Şâfiî ve Ahmet b. Hanbel'in bir görüşüne göre icmada bulunan müctehidler vefat etmedikçe icma gerçekleşmez. Çünkü bazıları görüşlerini değiştirebilirler.¹⁸⁷

Müellif Hanefî mezhebinin görüşünün aksi yönde olduğunu, teemmül müddeti geçtikten sonra ne bir müctehidin görüşünden vazgeçmesi ne de bir kimsenin itiraz etmesinin geçerli olmayacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla icmanın gerçekleşmesi için icmada bulunan müctehidlerin vefatı şart değildir, vefat etmeseler de icma gerçekleşmiş olur.¹⁸⁸

¹⁸³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 229.

¹⁸⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 229.

¹⁸⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 229.

¹⁸⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 230.

¹⁸⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 230.

¹⁸⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 230.

Molla Hüsrev sâbık ihtilafın icmaya mani olmadığını ifade etmektedir. Bu demektir ki bir asırda ve bir mesele hakkında müctehidler iki görüş üzerinde ihtilaf etseler, mesele üzerinde bir ittifak teşekkül etmemişken müctehidler vefat etseler, bundan sonra gelen asırdaki müctehidler de bu iki ihtilaflı görüşten biri üzerinde ittifak etseler, daha önceki müctehidler bu konuda ihtilaf etmiş olmaları bu ittifakla icma oluşmasına mani olmaz. Çünkü icmanın gerçekleşmesi için o asırdaki bütün müctehidler hiçbir hariç kalmamak üzere ittifak etmiş olmaları yeterlidir.¹⁸⁹

Ancak ikinci asırda icma eden müctehidler birinci asırda ihtilaf eden müctehidler ihtilaf ettikleri iki görüş dışında farklı bir görüş üzerinde ittifak etmeleri halinde bu geçerli olmaz. İcma gerçekleşmiş olmaz.¹⁹⁰

2.1.3.5. İcmanın Hükmü

Molla Hüsrev'in ifadesiyle icma yakîn ifade eder ve onu inkâr eden kâfir olur.¹⁹¹ İcmanın hüccet oluşunu inkâr etmenin küfrü gerektirdiği konusunda ihtilaf olduğunu ancak Hanefî fukahasıncı muhtâr olan görüşe göre küfrü gerektirdiğini ifade etmiştir.¹⁹²

Müellif icmanın bir senede dayanması gerektiğini ifade etmiştir. Kat'î delile dayanan icma müstakil bir delil olmayıp sadece bu kat'î delili destekler mahiyettedir. Bu şekilde oluşan icma ile ortaya konulan hüküm icmaya dayanmış olmaz, o kat'î delile dayanmış olur. İcmanın müstakil bir delil olabilmesi için zannî bir delile dayanması gerekmektedir. Bu durumda icma o zannî delili güçlendirmiş olur ve o zaman hüküm zannî delile değil icmaya dayanmış olur.¹⁹³

Bir konu hakkında icma bulunduğu ya tevatür ile ya meşhur bir rivayetle, ya da haber-i vâhid ile bilinir. Tevatür ile sabit olan icmanın en kuvvetlisi sahabenin icmasıdır. Sahabenin icması kuvvet açısından ayet gibi addedildiğinden bu icmayı inkâr etmek küfrü gerektirir. Tevatüren sabit olmuş gayr-ı sükûti bir icmayı kabul etmemek küfrü gerektirir. Ancak sükûti icmayı inkâr etmek küfrü gerektirmez.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 230.

¹⁹⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 231.

¹⁹¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 231.

¹⁹² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 233.

¹⁹³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 233.

¹⁹⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 233.

Ashâbtan sonra sahabenin icmasına muhalif olmayan tâbînin icması ise kuvvet açısından meşhur haber gibidir ki inkârı halinde küfrü gerektirmez ancak doğru yoldan sapmak şeklinde değerlendirilir.¹⁹⁵ Muhtelefun fih olan icmalar yani önceki müctehidlerin ihtilaf ettiği veya sonradan bazı müctehidlerin görüşlerinden vazgeçtiği icmalar ise sahih kuvvet açısından haber-i vâhid hükmünde olduğundan inkâr durumunda ne tekfir gerektirir ne de doğru yoldan sapmak olarak değerlendirilir.¹⁹⁶

2.1.4. Dördüncü Rükün: Kıyas

2.1.4.1. Kıyasın Tarifi

Molla Hüsrev kıyasın lügatteki ve şer'î literatürdeki anlamına yer vermek suretiyle kıyas konusuna giriş yapmıştır. Lügatte ölçmek (takdir) anlamına gelen kıyas kelimesini şer'î olarak “iki mezkûrdan birinin hükmünün benzerini aralarındaki illet birliği nedeniyle diğerinde re'y ile açığa çıkarmak”¹⁹⁷ şeklinde tanımlamıştır. Tanımda açığa çıkarmak anlamında kullanılan “ibâne” kelimesinin kullanılması kıyasın fer'de hükmü ispat etmeyip izhar etme özelliğine işaret etmek içindir. Çünkü hükmü ispat eden; görünüşte aslın dayandığı delil, hakikatte ise Yüce Allah'tır.¹⁹⁸ Tanımda geçen “re'y” ifadesi de nassın delaletinden kaçınmak için kullanılmıştır. Burada re'y ictihad anlamında kullanılmıştır.¹⁹⁹ Kıyasın sözlük anlamını açıklarken ayakkabının bir eşinin diğeri ile ölçülüp ona eşitlenmesini, yaranın derinliğinin mil ile ölçülmesini ve bu yüzden mile mikyâs adının verildiğini örnek olarak vermiştir.²⁰⁰

2.1.4.2. Kıyasın Hüccet Oluşu

Molla Hüsrev kıyasın hüccet oluşunun Kitap, Sünnet ve icma ile sabit olduğunu belirtmiş ve şu şekilde delilleri sıralamıştır. Kitaptan delil; “*Ey akıl sahipleri, ibret alın*”²⁰¹ ayetindeki ibret alın (i'tibâr) ifadesi “siz bir şeyi benzeriyle karşılaştırın” anlamında olup kıyası da içine almaktadır. Ya da “*Rüya tabir edebiliyorsanız*”²⁰² ayetinde geçtiği gibi “açıklayın” anlamındadır. Açıklayın şeklinde bize izafe edilen

¹⁹⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 233.

¹⁹⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 233.

¹⁹⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 234.

¹⁹⁸ Davut İltâş, *İzahlı Mirkâtü'l-Vusûl Tercümesi*, s. 240.

¹⁹⁹ Davut İltâş, *İzahlı Mirkâtü'l-Vusûl Tercümesi*, s. 240.

²⁰⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 234.

²⁰¹ el -Haşr, 59/2.

²⁰² Yusuf, 12/43

tebyîn, naslardaki anlamlar hususunda, bu anlamların benzerinin hükmünü açıklamak için reyi kullanmak demektir.²⁰³

Sünnetten delil; Muaz hadisi, Ebû Musa el-Eş'arî ve İbn Mes'ud hadisleridir.²⁰⁴ İcmadan delili; sahabe ve selevin birçok konuda kıyas ile amel etmiş olmalarıdır. Hz. Ömer, İbn-i Mes'ud ve diğerleri gibi sahabenin önde gelenleri bunu gördükleri halde inkâr etmemiş, kabul etmişlerdir.²⁰⁵

Yine Molla Hüsrev Zâhiriler'in kıyası kabul etmediklerini ifade etmiştir. Hâriciler gibi bazıları hem şer'î hükümlerde, hem aklî konularda, usûl-i diniyyede mutlak surette kıyası reddederken bazıları ise yalnızca şer'î hükümlerde kabul etmezler, diğerlerinde kıyas yapılabileceğini söylerler. Bu da Nazzâm ve bazı Şiiler'in görüşüdür.²⁰⁶ Molla Hüsrev bu görüşlere Kur'an'dan ve Sünnet'ten cevaplar vermek suretiyle kıyasın Kitap ve Sünnet gibi kat'î bir delil olduğunu savunmuştur.²⁰⁷

2.1.4.3. Kıyasın Şartları

Molla Hüsrev kıyasın şartlarını üç ana maddede izah etmiştir.

a. Aslın hükmü yalnız kendisine mahsus olmamalıdır. Yani eğer aslın (makîsun aleyh) hükmünün özel oluşu başka bir nassın delaleti ile anlaşılıyorsa böyle bir asıl üzerine kıyas yapılamaz.²⁰⁸

b. Asıl kıyasa aykırı olarak sabit olmamalı, kıyasın alanı dışında kalmış olmamalıdır.²⁰⁹ Müellif bunun üç şekilde olabileceğini örnekleriyle açıklamıştır.

Birincisi; ibadetlerin, ukûbatların, kefâretle ilgili hususların şer'î miktarlarında hikmet veya illet akıl yoluyla anlaşılabilir.

İkincisi; kıyas genel olarak bir usûl ve kaide üzere gerçekleşir. Şayet asıl kıyasın bu kuralından istisna edilmiş olarak sabit olmuşsa bu asıl hükmünde olamaz, kendisine kıyas yapılamaz. Unutanın yemesinin orucu bozmaması bu şekildedir. Bir kimse oruçluyken unutarak yese orucu bozulmaz. Fakat hatâen veya tehdit, ikrah gibi bir

²⁰³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 234.

²⁰⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 235.

²⁰⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 235.

²⁰⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 235.

²⁰⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 236.

²⁰⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 236.

²⁰⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 237.

nedenle orucu bozulursa bunu kaza etmesi gerekir. Bir kimse hatâen orucu bozanı, unutarak yiyen-içene kıyas ederek oruç bozulmaz diyemez. Çünkü unutarak orucunu bozan kimsenin orucunun devam etmesi kıyasa muhalif olarak sabit olmuştur. Kıyasın genel kuralı ise “vücuda giren herşey orucu bozar” hükmüdür.

Üçüncüsü; asıl, manası ne kadar açık olursa olsun ya da olmasın başlangıçta meşru olsa da şeriatte benzeri olmadığından kıyas alanının dışına çıkmış olur. Yani kendisine başka bir şey kıyas edilemez. Yolculukta tanınan ruhsatlar bu şekildedir. Yolcular için dört rekât namazları kısaltmak, Ramazan’da oruç tutmamak gibi bir takım ruhsatlar vardır. Bu ruhsatlar sadece yolculuk için söz konusudur. Başka şeyler için de buradaki kolaylığın illeti olan meşakkat esas alınarak hafifletme veya kolaylaştırma yoluna gidilemez. Çünkü meşakkat sadece yolculukta görülmez, birçok olay için de geçerlidir.

c. Asılın hükmü mutlaka Kitap, Sünnet, icma ya da kıyas-ı hafî denilen istihsan ile sabit şer’î bir hüküm olmalıdır.²¹⁰

2.1.4.4. Kıyasın Rükünleri

Molla Hüsrev’e göre kıyas dört rükünden oluşur. Bunlar asıl, fer‘, aslın hükmü ve illet-i câmia’dır. Müellif asıl için müşebbehun bih, fer için müşebbeh ifadelerini kullanmıştır. Buna göre asıl, benzetme işleminin kendisine yapıldığı unsurdur. Bir görüşe göre asıl kendisine benzetme yapılan bu unsurun hükmüdür, bir görüşe göre de bu hükmün delilidir. Fer‘ ise benzetilen unsurdur. Bir görüşe göre ise fer‘, benzetilenin hükmüdür. Aslın hükmüyle ilgili olarak bu hükmün Kitap, Sünnet, icma ve istihsanın ifade ettiği şey olduğu bilgisine yer vermiştir. Buna mukabil fer‘in hükmünün kıyasın bir rükünü olmadığını, varolan bu hükmün kıyasın ürünü olduğunu önemle belirtmiştir. Dördüncü rükün olan illeti, câmi‘ kavramıyla özdeşleştirerek illet olarak adlandırılan câmi‘ vasıf olarak ifade etmiş ve nassın kapsamına giren tüm vasıflardan nassın hükmüne alâmet kılınan ve fer‘de de aynı özelliğin bulunmasından dolayı hüküm noktasında asla benzetilmesini gerektiren ortak vasıf olarak zikretmiştir.

Molla Hüsrev bu başlık altında illetle ilgili oldukça kapsamlı bilgilere yer vermiştir. Câmi‘ olan bu vasfın bazen aslın lazımi bir vasfı, bazen de arızî bir vasfı olabileceğini belirtmiştir. Yine illet bazen açık bazen de gizli bir vasıf olabilir. Cins isim

²¹⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 237.

olabileceği gibi bir hüküm de olabilir. İlet bazen keyl ve cins şeklinde birleşik olabileceği gibi semeniyet şeklinde tek başına da olabilir. Bazen mansûs (naslarla belirlenmiş) bazen de istinbata dayalı olabilir. Molla Hüsrev illetin nasıl olabileceği ile ilgili olarak bu ihtimalleri sıralamış olmakla, bazılarının ileri sürdüğü illetin lazım, açık ve nasta belirtilen bir vasıf olması gerektiği gibi şartların şart olmadığına işaret etmiştir.²¹¹

Müellif illetin özellikleri ile ilgili bilgileri verdikten sonra nassların ta‘lil konusunu açmış bu konunun ihtilafı bir konu olduğunu ifade ederek ilgili görüşlere yer vermiştir.

Bazılarına göre nasslarda aslanan adem-i ta‘lildir. Yani nass ancak ta‘lil edilebileceğine dair bir delil varsa ta‘lil edilebilir yoksa ta‘lil edilemez.²¹² Bazılarına göre nasslarda aslanan mümkün olan bütün vasıfları ile ta‘lil edilmesidir. Ancak icmaya aykırı bir durum sözkonusu olursa kıyasa gidilemez.²¹³ Bazıları ise bunun aksine nasslarda aslananın bütün vasıfları ile değil de ancak diğerlerinden ayrı bir vasıf üzerinden ta‘lil olduğunu ileri sürmüşlerdir. Molla Hüsrev bu görüşün Şâfi mezhebinin görüşüne benzer olduğunu belirtmiştir. Bazı Şâfi âlimleri her ne kadar nasslarda aslananın belirgin bir vasıfla ta‘lil olduğunu ifade etseler de bu belirgin vasfı diğerlerinden ayırmanın yolunun “ihâle” olduğunu söylemişlerdir. İhâle müellifin tarifiyle “müctehidin kalbinde bu vasfın illet olduğu hayalinin hasıl olması” demektir. Bazı Şâfiiler ise ihâlenin tek başına hükmün illetinin tespiti için yeterli olmayıp ihâleden sonra asılların şahitliğinin gerekli olduğunu öne sürmüşlerdir. Yani ihâle yoluyla illet olarak tespit edilmiş olan vasfın şer‘î kanunlarla karşılaştırılarak tenakuz ve tearuzdan uzak olduğunun da tespiti de şart koşulmuştur.²¹⁴

Müellif tüm bu görüşleri sıraladıktan sonra kendi mezhebinin genel görüşünün nasslarda aslananın ta‘lil olduğunu, yani nassların bir illete dayandığını ifade etmiştir. Ancak bir engel sözkonusu olduğunda müctehidlerin illetle ilgili bir ictihadta bulunamayacaklarını ifade etmiştir.²¹⁵ Burada engel ile anlatılmak istenen ibadetlerle ilgili nasslardır ki namaz, zina haddi gibi sayılarla ilintili hükümlerin niçin böyle olduğu noktasında müctehidler sebep arayışına giremezler. Yani mümeyyiz delilden önce nassın

²¹¹ Davut İltas, *İzahlı Mirkâtü'l-Vusûl Tercümesi*, s. 248.

²¹² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 242.

²¹³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 242.

²¹⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 243.

²¹⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 243.

ta'lil edilebilir olduğunun beyan edilmesi, bu nassın taabbudî olmadığına bilinmesi gerekmektedir.

Molla Hüsrev hangi illetle ta'lilin caiz olmadığı konusunu da açıklığa kavuşturmuştur. Buna göre; kâsır illet ile ta'lilin caiz olmadığını ifade etmiştir. Bu konudaki ihtilaf illet-i müstenbata ile alakalıdır. Çünkü illet-i mansûsanın kâsır bir illet olması ittifakla mümkündür. Kâsır illetin caiz olmayışını şu şekilde açıklamıştır: Çünkü asıldaki hüküm nass ile sabittir. Ta'lil ise fer'deki hükmü ortaya çıkarmak için gereklidir. Bu da ancak nassta mevcut olan illete Şâri' tarafından bu nassın dışındaki başka konularda da itibar edildiğinin bilinmesinden sonra düşünülebilir. Yani kıyasın yapılabilmesi için illetin geçişlilik özelliğine sahip olması gerekmektedir. Şâfiî ise illet-i kâsıra ile ta'lili caiz görmüştür. Çünkü O'na göre ta'lil konusunda ihâle yeterlidir.²¹⁶ Molla Hüsrev'in kâsır (vâkıf) illetle ta'lilin caiz olmadığına dair vermiş olduğu bu bilgiler Hanefî mezhebinin genel görüşünü yansıtmaktadır.

Yine asılda ya da fer'de varlığı konusunda ihtilaf sözkonusu olan illetle de ta'lil edilmesi caiz değildir.²¹⁷ Hükmün asılda varlığı konusunda icma ile ittifak sabit olmakla birlikte illet olduğu konusunda ihtilaf var ise burada da ta'lil caiz değildir.²¹⁸ Asılda var olup da asıldaki ile fer'de bulunan arasında uygunluk bulunmayan bir illet ile de ta'lil caiz değildir (kıyas maa'l-fârik).²¹⁹ Molla Hüsrev illeti belirlemek için üç yola başvurulacağını ifade etmiştir. Buna göre;

1. İllet icma ile bilinebilir.²²⁰

2. İllet bir nass ile bilinebilir. Bu da iki şekilde olabilir. Sarih ve îmâen. Şayet nassın illete delaleti açıkça illet olduğunu ifade eden ifadelerle olmuşsa yani nass illete vaz'ı ile delalet ediyorsa sarih, vaz'ı ile delalet etmeyip îma yoluyla delalet ediyorsa îmâen olur. Molla Hüsrev nassın illeti belirlemede kullanılan edat ve ifadelere ayrıntılı bir şekilde yer vermiş ve örneklerle konuyu izah yoluna gitmiştir.²²¹

²¹⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 244; Ta'lil yani illet olan vasfı diğerlerinden ayıran şeyin ihâle olması yeterlidir. İhâle, müctehidin kalbine bu vasfın, hüküm için illet olduğu hayalinin düşmesi demektir. (Bkz. Davut İltaş, *İzahlı Mirkâtü'l-Vusûl Tercümesi*, s. 249).

²¹⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 245.

²¹⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 245.

²¹⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 245.

²²⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 245.

²²¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 245, 246.

3. İlet münasebetle bilinebilir. Münasebetten kastedilen mana illetin hükme uygun olmasıdır.²²² Müellif burada münasebeti mülâim olma şartına bağlamıştır. Vasfın mülâim olması, Hz Peygamber ve selef tarafından nakledilmiş olan illetlere uygun olması anlamını taşır. Ancak kıyas bu şekilde mümkün olabilir. Bu münasebet “te’sîr” olarak adlandırılır. Yine müellif mezhebinin görüşüne atıfta bulunarak te’sirin kıyası gerektirdiğini ifade etmiştir. Ehliyet açısından şahit için adalet nasılsa kıyas için de te’sir öyledir. Adil olduğu ortaya çıktıktan sonra şahidin şahitliğiyle amel etmek gerekli olduğu kadar illetin tesiri ortaya çıktıktan sonra da illetle ilintili hükmün başka meselelere uygulanması gerekir.²²³ Müellifin şahit ve adalet arasında kurduğu bağlantıyı te’sir konusuna taşıması, benzetme ve örneklerle konuları açıklama uslûbunun bir tezahürü olmuştur. Bu konu çağdaş dönemde karşımıza “müessir sebep” olarak çıkmaktadır.

Molla Hüsrev asıl ve fer’i birleştiren vasfın türünün ya da yakın cinsinin, hükmün türünde ya da yakın cinsinde illet olarak belirlenmesini nass veya icmâ ile sabit olduğunu örnekleriyle açıklamıştır.²²⁴ Vafın türünün ve yakın cinsinin, hükmün türü ve yakın cinsindeki te’siri birbiriyle terkip oluşturabilir. Müellif bu şekilde te’sirin onbeş kısımdan oluştuğunu; bunların dördünün basit olan açısından geriye kalan onbirinin ise mürekkep olan açısından sözkonusu olduğunu ayrıntılı olarak izah etmiştir.²²⁵

Müellif illetin belirlenmesi konusunda ihtilaflı olan görüşlere de yer vermiş ve bu görüşleri cevaplandırmak suretiyle kendi görüşünü de belirterek bu konuyu sonlandırmıştır. Buna göre; bazıları illetin “deveran” yoluyla bilinebileceğini söylemişlerdir. Deveran vafın var olmasıyla hükmün de var olması demektir. Bu “tard” olarak da isimlendirilir.²²⁶ Bazıları ise vafın varlığı ile hükmün varlığına, vafın yokluğu ile de hükmün de yokluğuna hükmetmişlerdir. Buna da “tard” ve “aks” isimleri verilmiştir.²²⁷ Bir diğer grup ise her iki durumda da yani vafın bulunması veya bulunmaması durumunda da hüküm bulunmasa dahi nassın var olduğunu ifade etmişlerdir. Molla Hüsrev’e göre her iki durumda da hükmün bulunmayıp nassın mevcut olması hükmün isme izafe edilme ihtimalini defetmek ve hükmün vafın manasına izafe

²²² Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 245, 246.

²²³ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 247.

²²⁴ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 247.

²²⁵ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 248, 249.

²²⁶ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 249.

²²⁷ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 249.

edilerek tayin edilmesi içindir. Abdestin vücûbiyeti hadesle bağlantılıdır. Bununla beraber hadesin varlığı ve yokluğu halinde bir hüküm mevcut değilken nass mevcuttur. Nass namaza kalkıldığında abdestin vacip olduğuna bu durum oluşmadığında abdestin vacip olmadığına işaret eder. Çünkü şer‘î illetler birer emaredir ve akılla bilinebilen manalara ihtiyaç yoktur.²²⁸

Müellif, “biz deriz ki” ifadesiyle kendi görüşü ve mezhebinde geçerli olan görüşü beyan ederek bu görüşlere cevap vermiştir. Buna göre; şartlar ile illetler arasında ayırıcı ve belirgin bir vasıf gereklidir. Çünkü illetlerin bir emare olması ve akılla izahına ihtiyaç duyulmaması Allah açısından bakıldığında mülkiyetin alışverişe, kısasın öldürmeye dayandığı gibi hükümler illetlere dayanır. Mutlak manada deveran ise bir vasfın illet olduğunu ifade etmez.²²⁹ Vasfın bulunması veya bulunmaması halinde hükmün bulunmayıp nassın mevcut olması durumu ise nadir bir durumdur. Kıyas konusunda bir asıl teşkil etmez.²³⁰

Fıkıh usûlü eserlerinde illet Hanefî usûlcülere göre kıyasın tek rüknü, mütekellim usûlcülere göre ise dört rüknünden en önemlisi olarak yer bulmuş ve illetin kısımları, şartları, illeti belirleme yolları ve illetle ilgili itirazlara çok geniş yer verilmiştir. Yine usûl eserlerinde illetler değişik açılardan tasnif edilmiş ancak bu hususta kalıcı ve herkes tarafından benimsenmiş ortak bir ayırım oluşmamıştır.²³¹ Eserde kıyasın rükünleri ve bilhassa illet konusunun işleniş şekli bu yargıyı doğrular mahiyettedir.

2.1.4.5. Kıyasın Hükümü

Molla Hüsrev kıyasın hükmünün ittifakla “tadiye” olduğunu açıklamıştır. İttifak ifadesiyle Hanefî ve Şâfiî ulemasına işaret etmiştir.²³² Tadiye hükmün asıldan fer‘e geçirilmesi demektir.²³³ “Bize göre ta‘lil de kıyas gibidir” ifadesiyle kıyasla eşdeğer olan ta‘lilin de hükmünün tadiye olduğunu ifade etmiştir. Bu ifadeyle aynı zamanda bu hususta Şâfiî’den ayrıldıklarını açıklamıştır.²³⁴ Çünkü Şâfiî kâsır illetle ta‘lili mümkün görürken

²²⁸ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 249.

²²⁹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 249.

²³⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 250.

²³¹ İbrahim Kâfi Dönmez, “İllet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 118.

²³² Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 250.

²³³ Yunus Apaydın, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 536.

²³⁴ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 250.

Hanefîler bunu mümkün görmemişlerdir. Karşılaştırması yapılan diğer eser bu konuya ve başlığa değinmemiştir.

2.1.4.6. İstihsan

Molla Hüsrev, istihsan konusunu müstakil bir başlık altında ele almamış, kıyas ana başlığı altında ayrı bir bölüm olarak incelemiştir. Bu bölümde istihsanın anlaşılabilmesi için, kıyasın illet ve vecihlerinin açıkça anlaşılabilir olmasına göre müctehidler tarafından yapılan taksime yer vermiştir. Bu taksime göre kıyas; kıyas-ı celî ve kıyas-ı hafî olmak üzere ikiye ayrılır. İleti açıkça anlaşılabilen kıyas kıyas-ı celî olmuş olur. Buna karşın illeti kolayca anlaşılamayan, ayrıntılı bir araştırmayı gerektiren kıyas ise kıyas-ı hafî olur. Fıkıh usûlünde yaygın olarak kıyas kelimesi celî kıyas için, istihsan kelimesi ise özel olarak hafî kıyas için kullanılmaktadır. İstihsan hafî kıyası da içine alan genel bir anlama sahiptir. Fırû' konularında da aynı kullanıma çokça yer verilmiştir. Celî kıyasın mukabili olan bir delildir. İstihsan hadis-i şerifle istihsân, icma ile istihsân, zaruret ile istihsân ve kapalı kıyâs ile istihsân şeklinde dört çeşittir.²³⁵

Müellif kıyas ve istihsanın kısımlarını açıklamak suretiyle istihsan ve kıyas arasında nasıl bir tercih yapılabileceği bilgisini vermiştir. Buna göre kıyas ve istihsanın her ikisi de aklen tesiri zayıf ve kuvvetli olan olarak iki kısma ayrılır. İstihsanın tesirinin kuvvetli olup kıyasın tesirinin zayıf olması halinde bir tearuz durumu söz konusu ise istihsan kıyasa tercih edilir. Yine hem kıyas hem de istihsan, sıhhat ve fesat açısından zahiri ve batını sahih, zahiri ve batını fasit, zahiri sahih batını fasit, zahiri fasit batını sahih şeklinde kısımlara ayrılır. Bu kısımların da tearuz söz konusu olduğunda birbirlerine üstünlükleri vardır.²³⁶ Müellif kıyas ve istihsanın kısımlarını ve hükümlerini örnekleriyle ayrıntılı şekilde izah etmiştir. Tüm bu bilgiler çerçevesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Tearuz durumunda istihsan yalnızca tesirinin kuvvetli olup kıyasın tesirinin zayıf olması durumunda kıyasa tercih edilir. Bunun dışında istihsan hiçbir şekilde kıyasa tercih edilemez.²³⁷
- Kıyasın zahiren ve batınen sahih olan birinci kısmı istihsanın bütün kısımlarına tercih edilir.²³⁸

²³⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 250.

²³⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 251.

²³⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 251.

²³⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 252.

- Kıyasın zahiren ve batinen fasit olan ikinci kısmı da istihsan karşısında reddolunmuştur.²³⁹
- Hafî kıyas ile yapılan istihsanın hükmü başka meselelere uygulanabilir. Diğerleri sebebiyle yapılan istihsan (hadis-icma-zaruret sebebiyle) ise kıyas yolundan ayrılarak hüküm koyma sözkonusu olduğundan başka olaylara uygulanamaz.²⁴⁰
- İstihsan illeti tahsis etmek değildir. Zira hükmün yokluğu illetin bulunmamasından kaynaklanmaktadır.²⁴¹

2.1.4.7. Kıyası Def‘ Yolları (İtiraz Yolları)

Müellif bu başlık altında kıyasa itiraz şekillerini ve bunlara verilebilecek cevapları açıklamıştır. Buna göre kıyasa itirazın çeşitli şekilleri vardır. Bunlar:

- a. Nakz: Hükümden geri kalmakla birlikte illetin varlığını beyan ederek muayyen olmayan bir mukaddimeyi iptal etmek demektir.²⁴²
- b. Mümânea: Kıyasın muayyen bir mukaddimesinin iptalidir.²⁴³
- c. Fesadü’l-vaz‘: İletinin gerektirdiği hükmün nakîzini illete bağlamak demektir.²⁴⁴
- d. Fesadü’l-i‘tibar: Aksi yönde bir nassın varlığından dolayı, iddianın kıyasa konu olmasını iptal etmek demektir.²⁴⁵
- e. Fark: İlliyyet olarak belirlenen asıldaki vasfın fer’de bulunmadığını ortaya çıkarmaktır.²⁴⁶
- f. Muâraza: Hasmın iddia ettiğinin aksine delil ikame etmektir. Muâraza hem hükümde hem de mukaddimedede yani hükmün illetinde gerçekleşebilir. Hükmün kendisinde gerçekleşen muâraza “hükümde muâraza”, hükmün illetinde gerçekleşen muâraza ise “mukaddimedede muâraza” olarak isimlendirilir.²⁴⁷
- g. el-Kavlu bi mücebi’l-ille: Elde edilmesi istenen hükümde ihtilaf baki olmakla birlikte muallilin ta‘lili ile ispat ettiği şeyin itiraz eden kişi tarafından kabul edilmesidir.

²³⁹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 252.

²⁴⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 252.

²⁴¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 253.

²⁴² Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 253.

²⁴³ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 256.

²⁴⁴ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 256.

²⁴⁵ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 257.

²⁴⁶ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 257.

²⁴⁷ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 258.

Ancak bununla beraber kıyasın hükmündeki ihtilaf devam etmektedir. Yani itirazı yapan kişi muallilin ta'lıl ile ispat ettiği hükmü kabul etmekle birlikte asıl tartışmanın kıyasın hükmünde olduğunu ve bunun devam ettiğini ifade eder.²⁴⁸

Müellif kıyasa itiraz şekillerini örnekleriyle birlikte ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Bu yedi şekilden biri ile yapılan itiraz neticesinde kıyasın iptali sözkonusu olduğunda kıyası uygulayan tarafın başka bir söze intikali sözkonusu olur. Bu intikal dört şekilde gerçekleşebilir. Şöyle ki:

- a. Ya önceki hükmü ispat etmek için bir illetten başka bir illete intikal eder.
- b. Ya da ilk hükmün muhtaç olduğu diğer hükmü ispat etmek için bir delilden başka bir delile intikal eder.
- c. Ya da ilk hükmün muhtaç olduğu diğer hükmü ispat etmek için bir illetten diğerine intikal eder.
- d. Ve yahut da ilk illetle önceki hükmü ispat etmek için bu hükümden onun muhtaç olduğu başka bir hükme intikal eder.²⁴⁹

2.1.5. Teznib (Ek Bölüm)

Molla Hüsrev şer'î hükümleri elde etmede kaynak kabul edilen delilleri Kitap, Sünnet, icma ve kıyas olmak üzere sırasıyla açıkladıktan sonra ek bir bölüm altında Hanefî mezhebi tarafından fasit kabul edilen delilleri açıklamıştır.²⁵⁰ Bu deliller şunlardır:

2.1.5.1. İstishâb

Müellif istishabı geçmişte sabit olan bir hükmün geçersiz olduğuna dair bir bilgi olmadıkça devam ettiğine hükmedilmesi olarak tanımlamıştır.²⁵¹ Bu delilin değerlendirmesini de yine Hanefî-Şâfiî mezhepleri çerçevesinde yapmıştır. Şâfiî'ye göre istishâb bir şeyi nefyetmek ya da ispat etmek için hüccet kabul edilir. Hanefîler ise bu delili yalnız nefyetmek hususunda hüccet kabul ederler. Bir hakkı ispat etmek için delil olarak kabul etmezler.²⁵²

²⁴⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 261.

²⁴⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 262, 263.

²⁵⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 264.

²⁵¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 264.

²⁵² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 264.

Şâfiîlerden bazılarına göre istishâbın nefyetme ve ispat hususunda delil oluşu zaruri bir emirdir. Bazıları ise bu konunun zaruret ifade etmediğini ifade ederler. Şâfiîlerin istishâbın hüccet oluşuna dair delilleri önceki peygamberlerin şeriatlerinin diğer peygamberin gelişine kadar devam ediyor olmasıdır. Bir diğer delilleri ise pek çok fer'î meselede istishâbın dikkate alınmış olmasıdır. Hanefîler ise önceki şeriatlerin bir diğeri gelene kadar daim olmasının istishâba değil başka delillere dayandığını ifade ederek Şâfiîlere itiraz etmişlerdir. Yine Hanefîlere göre pek çok fer'î meselede hükmün devamlılığı istishâba binaen değil, bunları nakzedecek olaylar gerçekleşene kadar devam eden hükümleri gerektirmelerindendir.²⁵³ Karşılaştırılması yapılan diğer eserde istishâb onbirinci ve sonuncu delil olarak yer almıştır.

2.1.5.2. İstidlâl bi Ademi'l-Medârik

Varlığına delil bulunmayan bir şeyin yokluğuna hükmetmek demektir. Müellif bu delilin iki zıttın bir araya gelmesi anlamını taşıdığı için fasit olduğunu belirtmiştir. Yani varlığına delil bulunmayan şeyin yokluğuna da delil bulunmaması demek o şeyin hem varlığına hem yokluğuna hükmetmek anlamı taşıyacağından böyle bir hüküm iki zıttın (nakîz) bir araya gelmesi demek olur.²⁵⁴

2.1.5.3. Taklit

Bir delil olmaksızın birinin sözünde doğru olduğuna inanarak tabi olmaktır. Bu delilde de iki zıttın bir araya gelmesi sözkonusudur. Çünkü gerek nefyetmek gerekse ispat açısından her iki tarafın da delili yoktur. Bu nedenle fasit delillerdendir. Avamın müctehidi taklit etmesi bu tanımın dışındadır. Çünkü bu, bir delile dayanmaktadır.²⁵⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, taklidi deliller arasında saymamış eserinin son (dördüncü) bölümünde ictihad ve taklit başlığı altında incelemiştir.

2.1.5.4. Muaraza ve Tercih

Müellif muaraza ve tercih konusunu önce kavramları tanımlamak ardından her birini kendi içerisinde örnekleriyle değerlendirmek suretiyle açıklamıştır. Buna göre iki delilden birinin diğerinin gerektirdiği anlamın yokluğunu gerektirmesi durumunda bu iki delil kuvvet açısından eşit ise veya biri sahip olduğu bir vasıf açısından daha kuvvetli ise

²⁵³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 265.

²⁵⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 266.

²⁵⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 266.

iki delil arasında tearuz meydana gelmiştir.²⁵⁶ Müellif tearuzun şu esaslara göre giderilebileceğini açıklamıştır:

Kitab'ın Kitap ile Sünnet'in Sünnet ile tearuzu sözkonusu olduğunda şayet tarih biliniyorsa sonra gelenin önce geleni neshetmesine hükmedilir. Tarihin bilinmemesi durumunda iki delilin arasını cem etmek suretiyle bir çıkış yolu aranır. Buna da imkân bulunamazsa Kitap bırakılır, Sünnet Kitap'tan sonra gelmiş olarak kabul edildiğinden tercih edilir.

İki Sünnet arasında tearuz sözkonusu olduğunda Sünnet terkedilerek mutlak surette sahabî sözüne gidilir. Şayet sahabî sözü kıyasa takdim ediliyorsa kıyasa uygun olup olmadığına bakılmaksızın sahabî sözü esas alınır. Ancak sahabî sözü mutlak olarak kıyasa takdim edilmiyor ve kıyasa da aykırı ise sahabî sözü Sünnet'e takdim edilir.

İki sahabî sözü arasında tearuz sözkonusu olduğunda sahabî sözü terkedilerek kıyasa müracaat edilir. Sahabî sözü kıyasa takdim edilemiyorsa sahabî sözü kıyas gibi kabul edilerek derin ve kapsamlı bir araştırma (taharrî) neticesinde ikisinden biri ile amel edilir.²⁵⁷

Müellif tearuzu gidermek için belirlenen bu yolların ancak mümkün olduğunda sözkonusu olduğunu aksi takdirde asıllara göre hükmedilmesi gerektiğini önemle belirtmiştir. Yine Kitap ve Sünnet'te tearuzun ya iki ayet arasında, ya bir ayetteki iki kıraat arasında, ya iki sünnet arasında ya da bir ayet ile meşhur iki sünnet arasında vukû bulabileceğini ifade etmiştir. Tearuzdan kurtuluş yollarını da ayrıntılarıyla izah etmiştir. Tearuzdan kurtuluş yolları tercih anlamında olmayıp tearuzun gerçekleşmediğini açıklamanın yolları demektir.²⁵⁸

Tercih ise birbirine eşdeğer iki delilden birisinin vasıf açısından daha üstün olduğunu ispat etmek demektir.²⁵⁹ Nasslar arasında tercih metin açısından, senet açısından, hüküm açısından ve harici bir sebep açısından gerçekleşir. Kıyaslar arasında tercih ise asıl açısından, fer'in hükmü açısından ve illet açısından gerçekleşir.²⁶⁰ Tercihin

²⁵⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 266.

²⁵⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 266, 267.

²⁵⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 270.

²⁵⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 271.

²⁶⁰ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 271.

sebepleri arasında bir tearuz sözkonusu olduğunda ise zâti olan hâli olana tercih edilir. Yani vasfın aslında var olan bir sebep dışardan kaynaklanan sebepten daha önceliklidir.²⁶¹

Zekiyyüddîn Şa'bân, bu konuyu üçüncü bölüm içerisinde delillerin tearuzu şeklinde ayrı bir başlık altında nasslar arasında ve diğer deliller arasında tearuz şeklinde ele almıştır.

2.1.5.5. Tezyîl

Molla Hüsrev tezyil başlığı altında fasit yollarla yapılan tercih konusunu açıklamıştır. Burada Şâfiîler tarafından fasit yollarla yapılan tercihe işaret vardır.²⁶² Müellif maksadı tamamlamak gayesiyle sahih deliller konusunu teznib alt başlığı altında fasit delilleri anlatmak suretiyle sonlandırmıştır. Bu bölümde de geçerli olan tercih yollarını açıklamış ve tezyil alt başlığı altında fasit tercih yollarını anlatmak suretiyle konuyu sonlandırmıştır.²⁶³ Konuları sahih-fasit ekseninde açığa kavuşturmayı tercih etmiştir.

2.2. USÛLÜ'L-FIKH'IN ÜSLUP VE YÖNTEMİ

Usûlü'l-fikh isimli eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde; şer'î hükümlerin delilleri, ikinci bölümünde; şer'î delillerden çıkarılan hükümler, üçüncü bölümünde; kaynaklardan hüküm çıkarma (istinbat metodları) ve dördüncü bölümünde ise; ictihad ve taklit konuları işlenmiştir. Tezde birinci bölüm yani şer'î hükümlerin delilleri ele alınmış, mukayesesi yapılmıştır. Yazar bölümler altında konuları işlerken konuları alt başlıklar ve bunların kısımları olarak sıralamak yerine her bir konuyu bir madde olarak ele almış ve buna göre numaralandırmıştır. Bu şekliyle eser kitabın giriş kısmı birinci madde olmak üzere toplam 343 maddeden oluşmaktadır. Konu bütünlüğü, başlıklar arası uyum, irtibat ve hangi konu hangi konu kapsamında olduğu daha iyi anlaşılması için bu çalışmada maddeler halinde değil, yeni usûl başlıklandırma sistemi tercih edilmiştir.

²⁶¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 273.

²⁶² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 273.

²⁶³ Davut İltaş, *İzahlı Mirkâtü'l-Vusûl Tercümesi*, s. 294.

2.2.1. Birinci Bölüm: Şer‘î Deliller

Yazarın delillere yaklaşımı bilginlerin hüccet sayıp saymama noktasından olmuş ve deliller konusunu, üzerinde ittifak edilen deliller ile ihtilaf konusu olan deliller olmak üzere iki kısımda işlemiştir.

Bilginlerin üzerinde ittifak ettiği deliller Kitap, Sünnet, icma, kıyastır.²⁶⁴ İhtilaf konusu olan deliller ise mesalih-i mürsele, istihsan, istishâb, örf, sedd-i zerî‘, şer‘u men kablenâ ve sahabî kavlidir.²⁶⁵

Yazar üzerinde ittifak edilen delillerin delalet ettiği hükümlerin her birinin kendisine uyulmak zorunda olan hükümler olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yazar bu delillerin hükümlere delalet konusunda aynı derecede olmadıklarını, bunların Kitap, Sünnet, icma, kıyas şeklinde sıralanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu hususu da Muaz b. Cebel’den rivayet edilen hadis ile ve Hz. Ebubekir’in müşkil bir mesele karşısında Kitap, Sünnet ve istişareye müracaat ettiğine dair rivayetle delillendirmiştir.

Zekiyyüddîn Şa‘bân, Molla Hüsrev’den farklı olarak üzerinde ittifak edilen ve edilmeyen tüm delillere ait ortak özellikleri şu şekilde sıralamış ve açıklamıştır:

Birincisi; şer‘î deliller, naklî ve aklî deliller olmak üzere iki çeşittir. Naklî delillerin oluşumunda müctehidin hiçbir katkısı yoktur, bu delillere ancak nakil yoluyla ulaşılabilir. Kitap ve Sünnet’in varoluşunda müctehidin müdahalesinden hiçbir şekilde söz edilemez. İcma da aynı şekildedir, çünkü müctehidin onunla hüküm çıkarmasından önce üzerinde birleşilmiş ve delil olmuştur. Örf, şer‘u men kablenâ ve sahabî kavli de bu kabildendir.²⁶⁶ Yazar burada naklî delil ile vahye dayanan delili kastetmemiştir. Naklî delilden kasıt oluşumunda müctehidin katkısının olmayışındır. Aklî deliller ise meydana gelmesinde müctehidin katkısı bulunan delillerdir. Kıyas, mesalih-i mürsele ve bazı istihsan şekilleri bu gruptandır.

Yazarın bu konuda önemle üzerinde durduğu husus bu gruplandırmanın sadece delillerin mahiyeti açısından olduğu, hüküm çıkarmada her iki grubun da birbirine muhtaç olduğudur. Çünkü nakille bir konuda hüküm çıkarmak için düşünmeye, akla

²⁶⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 27.

²⁶⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 28.

²⁶⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 29.

ihtiyaç vardır. Akıl ile hükümlere ulaşmak da şeriatte ancak nakle dayandığında muteberdir. Sadece akıl hüküm koymada yeterli değildir. Ayrıca yazar delillerin ortak özelliği olarak verilen bu madde ile delillerin aklî ve naklî delil olarak taksimine de yer vermiş olmaktadır.

İkincisi; şer‘î deliller akl-ı selime aykırı veya çelişkili olamaz. Yazara göre şer‘î delillerle akl-ı selim arasında çelişki ancak delilin sahih olmaması, delilin Şâri‘in kastetmiş olduğu mana çerçevesinde anlaşılmaması, aklın sağlığını yitirmiş olması ya da kişisel arzulara alet olması veya bir takım bozuk görüşlerin tesiri altında kalması durumunda söz konusu olabilir.²⁶⁷

Üçüncü; şer‘î deliller İslam hukukunun kaynaklarıdır. Bunlardan Kitap, Sünnet ve icma kendi başına bir hukuk kaynağıdır. İstihsan, örf ve sahabî kavli de sonuç açısından bu delillere eklenebilir. Kıyas ise müstakil bir hukuk kaynağı değildir çünkü diğerleriyle hüküm verirken bir başka delile ihtiyaç duyulmazken kıyasta Kitap, Sünnet veya icmada yer alan bir “asıl”a ihtiyaç vardır. Yani kıyas fer‘in hükmünü kendi başına gösteren bir kaynak değildir. Ancak Kitap, Sünnet veya icmanın bu fer‘i de kapsamına aldığını gösteren bir kaynaktır. Bu görüşünü de bilginlerin “Kıyas, hükmün muzhiridir, müsbiti değildir.” sözü ile delillendirmiştir.²⁶⁸ Müellif kıyasın yeni baştan bir hüküm koymayıp sadece hükmü açığa çıkardığını, kıyasla ilgili Kitap ve Sünnet’ten örneklerle açıklamıştır.²⁶⁹ Yazarın kıyasla ilgili görüşleri Molla Hüsrev ile örtüşmektedir. Zira Molla Hüsrev de eserinde kıyasın hükmün muzhiri olup müsbiti olmadığını ifade etmektedir.

Yazar icmanın da aynı gerekçelerle kıyas gibi müstakil bir hukuk kaynağı olamayacağı fikrinin ileri sürülebileceğini belirtmiş bunu da şu şekilde cevaplandırmıştır:

İcmanın biri oluşması diğeri de hükme ulaşırken delil olarak dayanma olmak üzere iki aşaması vardır. İcma senede sadece oluşum aşamasında ihtiyaç duyar. Kendisiyle bir hükme ulaşmak amacıyla delil olarak kullanılması aşamasında ise senede dayandırılmasına ihtiyaç yoktur. Hükme ulaşırken delil olarak yalnızca icmanın gösterilmesi, yeterlidir. Senedini zikretmeye gerek yoktur. Kıyas için ise durum farklıdır. Çünkü kıyasın gerek oluşum aşamasında gerekse hükme ulaşmada delil olarak

²⁶⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 29.

²⁶⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 30.

²⁶⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 30, 31.

kullanılması aşamasında hükmün konulmasına gerekçe olan “illet”in bilinmesi şarttır. Kendisiyle istidlal edilirken kıyasın bir başka şeye muhtaç olmasına karşılık icma için böyle bir ihtiyaç söz konusu değildir.²⁷⁰

Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın eserinde usûl konularını işleyişi göstermektedir ki bu eser bir nakil ya da tercüme eseri değildir. Aklî deliller çerçevesinde usûl kurallarını işlemiş, her konuyu mantıksal bir ölçü içerisinde sebep sonuç ilişkisine oturtarak açıklamıştır.

2.2.1.1. Kitap

2.2.1.1.1. Kitap’ın Tarifi

Yazar aslında Kitap’ın tarife muhtaç olmadığını çünkü Kur’an denince neyin kastedildiğini herkesin bildiğini açıkladıktan sonra usûlcülerin Kitap’ın tarifi konusunda özen gösterdiklerine dikkat çekmiştir. Çünkü namazda neyin okunmasının caiz, neyin okunmasının caiz olmadığını, hüküm çıkarmada neyin kaynak sayılacağını ya da neyin sayılmayacağını, neyi inkâr edenin tekfir edileceği veya neyi inkâr edenin tekfir edilmeyeceğinin bilinebilmesi için Kitap tarifi usûlcüler açısından önem arz etmektedir. Bu tespitten sonra Kitap için yapılan birçok tariften şu tarifi tercih etmiştir:

*“Kitap ya da Kur’an, Yüce Allah’ın Hz. Muhammed (s.a.v.)’e Arapça olarak indirilmiş, bize kadar tevatür yoluyla nakledilmiş, mushaflarda yazılı, Fatiha suresi ile başlayıp Nâs suresi ile sona ermiş kelimadır.”*²⁷¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân Kitap’ın tarifini yaparken Molla Hüsrev’den farklı olarak Arap dili ile indirilmiş olduğunu da ifade etmiştir.

Sünnet bahsine geçmeden önce müellifler birbirinden farklı olarak; Molla Hüsrev Kitap başlığı altında lafızlar ve beyan konularını, Zekiyyüddîn Şa‘bân Kitap’ın özellikleri, Kur’an’ın nüzûlü, tedvini, cem’i, kısım kısım indirilmesinin hikmeti, kaynak değeri ve kaynaklar arasındaki yeri, hükümlere delaleti, hükümleri açıklayışı konularını ele almıştır.

2.2.1.1.2. Kitap’ın Özellikleri

Kitap ile ilgili üç özellik saymıştır Birincisi; Kitap’ın dili Arapça’dır. Bu özellik Kur’an’ı diğer semavi kitaplardan ayırır. Yine bu özelliğinden dolayı Kur’an’ın başka bir

²⁷⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 32.

²⁷¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 33; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 44.

dile tercümesi Kur'an sayılmaz. Dolayısıyla Kur'an'ın tercümesine dayandırılmak suretiyle hüküm çıkarılamaz, çünkü ayette kastedilen mananın ve maksadın tercümeden çıkarılmasında hata ihtimali yüksektir. Yine Arapça okumaya gücü yeten bir kimsenin namazda tercümeyle yetinmesi durumunda da namaz geçerli olmaz. Çünkü namazda istenen şey Kur'an'dan kolayına gelen bir yeri okumak iken Kur'an'ın tercümesi Kur'an değildir.²⁷² Yazar bu fıkhi hükümle neyin Kur'an olup olmayacağını sınırlarını çizirken Arapça okuyamayan kimsenin namaz kılarken başka bir dilde Kur'an okumasının caiz olup olmadığı hususunda mezhep imamlarının görüşlerine yer vermiştir.²⁷³

İkincisi; Kur'an hem mana olarak hem de lafız olarak Allah katından indirilmiştir. Bu özelliği ile Kur'an kudsî ve nebevî hadislerden ayrılır. Bu özelliğinden dolayı Kur'an sadece manasıyla veya mana değişmese dahi lafzının başka bir lafızla değiştirilmesi ile okunamaz.²⁷⁴

Üçüncüsü; Kur'an tevatür yoluyla nakledilmiştir. Yazar tevatür yoluyla naklin nakledilenin doğruluğu konusunda kesin bilgi ifade ettiğini, bunun Kur'an nasslarının sübûtunun kesinliğine delalet ettiğini ve bu konuda müslümanlar arasında hiçbir ihtilafın söz konusu olmadığını izah etmiştir.²⁷⁵

Yazar üslubu gereği bu özelliğin pratik sonucu olarak tevatür yoluyla nakledilmemiş bir metnin Kur'an olarak isimlendirilemeyeceğini, namazda böyle bir metnin okunmasının caiz olmadığını, namazın sıhhatine engel olduğunu, bunun Kur'an olduğunu inkâr etmenin de küfrü gerektirmediğini bildirmiştir.²⁷⁶ Yazar bu açıklama ile usûl bilgilerini neden sonuç çizgisinde işlemiş mevcut bilginin pratik sonuçlarının ne olduğuna yer vermiştir.

2.2.1.1.3. Mütevatir Olmayan Kıraatın Kaynak Olarak Kabul Edilip Edilmeyeceği Hususunda İmamların İhtilafı

Yazar mütevatir olmayan kıraatin Kur'an'dan sayılmayacağı konusunda tüm âlimlerin ittifak ettiklerini, bu konudaki ihtilafın mütevatir olmayan kıraatin hüküm

²⁷² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 34.

²⁷³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 35.

²⁷⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 35.

²⁷⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 36.

²⁷⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 36.

istinbatında kaynak olarak kabul edilip edilmeyeceği hususunda söz konusu olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁷

Hanefîler mütevatir olmayan kıraatin kaynak olarak kullanılabileceği görüşüne sahiptirler. Çünkü bu kıraati kaydeden ve mushafında yer veren sahabîdir. Sahabî de buna mushafında yer vermişse bunu Hz. Peygamber’ den işitmiş olmalıdır. Bu durumda mütevatir olmayan kıraat Sünnet hükmünde olur. Sünnet de hüküm istinbatı için bir kaynaktır.²⁷⁸

Mâlikîler, İmam Şâfîî ve bir kısım Şâfîîler ise mütevatir olmayan kıraatin tevatür olmadığı için Kur’an olmadığına ittifakla sabit olduğunu, ravi tarafından Sünnet olarak kabul edilmemiş olmasından hareketle Sünnet de sayılmayacağını, bu nedenle ne Kur’an ne de Sünnet niteliği taşıyan bu kıraatin kaynak olarak kullanılamayacağını savunmuşlardır.²⁷⁹

Yazar bu görüşe şu şekilde cevap verilebileceğini ifade ederek Hanefîlerin görüşünün üstün olduğunu belirtmiştir. Bir rivayetin Sünnet sayılabilmesi için ravinin naklettiği bu rivayetin Sünnet olduğunu açıkça belirtmesi şart değildir. Rivayetin Sünnet olabilmesi, Hz. Peygamber’den sâdır olma şartına bağlıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber’den sâdır olma şartı mütevatir olmayan kıraat için de sözkonusudur.²⁸⁰ Yazar bu ihtilafın pratik sonucuna da yer vermiştir. Hanefîler yemin kefaretinde peşpeşe şartını gerekli görmüşlerdir. Bunu da İbn-i Mes’ud’un kıraatindeki “mütetâbiât” kelimesine dayandırmışlardır. Diğerleri ise bu kıraati hüküm istinbatında kaynak olarak kabul etmediklerinden kefaret olarak tutulan orucu peş peşe tutma şartını ileri sürmemişlerdir.²⁸¹

Bu konuda her iki eserde de yemin kefaretinde tutulan orucun peş peşe olması gerektiğine işaret eden kıraate örnek olarak yer verilmiştir. Zekiyyüddîn Şa’bân, annelerin nafakası hakkındaki “*Mirasçı da belirtildiği şekilde nafaka ile yükümlüdür.*”²⁸² ayetinde zikredilen mirasçı hakkında, Abdullah b. Mes’ud’un “evlenilmesi yasak yakın akrabadan olan” ilavesini örnek vermiş; bunlarla amel edilemeyeceği hükmünü

²⁷⁷ Zekiyyüddîn Şa’bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 37.

²⁷⁸ Zekiyyüddîn Şa’bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 37.

²⁷⁹ Zekiyyüddîn Şa’bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 37.

²⁸⁰ Zekiyyüddîn Şa’bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 38.

²⁸¹ Zekiyyüddîn Şa’bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 38.

²⁸² el- Bakara 2/233.

yorumlayarak eserinin dipnotunda bu kıraatlerin ayetin tefsiri gibi değerlendirilmesinin doğru olacağını, Kur'an tilavetinin mushaf hattında okunması gerektiğini ifade etmiştir. Molla Hüsrev ise bu konuda farklı olarak Ramazan orucunun Hz. Osman'ın mushafında başka günlerde kaza edilir diye mutlak şekilde yer aldığını, Übeyy b. Kab'ın mushafında ise "başka günlerde muttasıl (peş peşe) tutarak kaza eder" diye mukayyed yazıldığını örnek vermiştir. Ancak bunun meşhur değil âhad oluşundan dolayı Hanefi mezhebince dikkate alınmadığına açıklık getirmiştir.

2.2.1.1.4. Kur'an'ın Nüzûlü, Tedvini ve Cem'i

Yazar bu bölümde Kur'an'ın nasıl nâzil olduğu ve bize ulaşmadan önce nasıl tedvin ve cem' edildiği konusunda bazı bilgilere yer vermiştir.²⁸³

2.2.1.1.5. Kur'an-ı Kerim'in Tedrîcen İndirilmesinin Hikmeti

Yazar Kur'an-ı Kerim'in "*İnkâr edenler: Kur'an O'na topluca indirilmeli değil miydi? dediler. Biz onu senin gönlüne iyice yerleştirmek için böyle (parça parça) indirdik ve onu tane tane okuduk*"²⁸⁴ ayetini referans alarak Kur'an-ı Kerim'in olaylara göre parça parça indirilmesindeki hikmetin, onu müslümanların gönüllerine iyice yerleştirmek, ezberlerini kolaylaştırmak, Arapların kolayca yazabilmelerini sağlamak olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁵

2.2.1.1.6. Kur'an-ı Kerim'in Cem' Edilmesi

Bu bölümde Kur'an-ı Kerim'in indiriliş sürecinden kitap haline getirilişine kadarki tarihsel sürece ayrıntılı şekilde yer verilmiştir.²⁸⁶

2.2.1.1.7. Kitap'ın Kaynak Değeri ve Kaynaklar Arasındaki Yeri

Yazar Kitap'ta var olan bir hükümle amel etmenin farz olduğu, hakkında hüküm sahibi olunması gereken bir konu veya olay ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de mevcut bir hüküm bulunduğu müddetçe onu bırakıp başka bir delile başvurma caiz olmadığı noktasında müslümanlar arasında hiçbir ihtilafın söz konusu olmadığını ifade etmiştir.²⁸⁷

²⁸³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 38.

²⁸⁴ el-Furkan, 25/32.

²⁸⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 38.

²⁸⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 39-46.

²⁸⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 46.

2.2.1.1.8. Kitap'ın Hükümlere Delaleti

Kitap'ın sübûtunun kat'iliği yani aslına uygun şekilde bize ulaştığı hususunda şüphe yoktur. Ancak Kur'an'ın hükümlere delaleti lafızların birden fazla manaya ihtimalinin oluş ve olmayışına göre kat'î veya zannî olabilir. Şayet Kur'an'daki lafız birden fazla manaya ihtimal barındırmıyorsa Kitap'ın hükme delaleti kesindir. Miras ve hadlerle ilgili ayetlerde geçen “hâss” lafızlar buna örnektir. Yazar bu lafızlarla ilgili ictihada veya istinbat farklılıklarına yer olmadığına, bu lafızların ihtiva ettiği hükümlerin asla değiştirilemeyeceği veya düzeltilemeyeceğine önemle işaret etmiştir. Şayet lafız birden fazla manaya ihtimal taşıyorsa bu durumda manalardan sadece birine delaleti kat'î değil zannî olur. Burada ictihad ve istinbat farklılıkları sözkonusudur.²⁸⁸

Kitap'ın hükümlere delaleti konusunda Usûlü'l-fıkh'ta şu örneklerle yer verilmiştir: “Allah, çocuklarınız (ın miras payı) hakkında şöyle davranmanızı istiyor...”²⁸⁹

“Zina eden kadın ve zina eden erkeğin her birine yüz değnek vurun.”²⁹⁰

“Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup, sonra (bunu ispat için) dört şahit getiremeyenlere seksen değnek vurun.”²⁹¹ Bu âyetlerde geçen (yarı), (üçte bir), (yüz), (seksen) lâfızları, bunlar gibi taşıdığı manaya kat'i olarak delâlet eden ve yorum kabul etmeyen diğer “hâss” lâfızlar bu guruba girer şeklinde ifade etmiştir.

Kitap'ın hükümlere delaletinin zannî olması hususunda “Boşanmış kadınlar kendi başlarına (evlenmeden) üç kur' süresi beklerler”²⁹² âyeti örnek verilmiştir. Buradaki kur' lâfzı ile gerek “hayız”ın (âdet süresinin) gerekse “tuhûr”un (iki âdet arasındaki temizlik süresinin) kastedilmiş olması mümkündür. Zekiyyüddîn Şa'bân bu başlık dışında ayrı başlıklar altında Kur'an'ın hükümleri açıklama şeklini pek çok ayetle örneklemiştir.

2.2.1.1.9. Kitap'ın Hükümleri Açıklayışı

Yazar Kitap'ın hükümleri açıklayışının icmâlî olduğunu, ayrıntılı olmayıp küllî olduğunu açıklamış bunun hikmetinin de nassların ve bu nassların işaret ettiği kuralların

²⁸⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 47.

²⁸⁹ en-Nisa, 4/11,12.

²⁹⁰ en- Nûr, 24/ 2.

²⁹¹ en- Nûr, 24/ 4.

²⁹² el-Bakara, 2/228.

kıyamete kadar insanların bütün ihtiyaçlarına cevap verebilecek özellikte olması olduğunu belirtmiştir.²⁹³ Çünkü küllî kaideler zaman ve mekanın değişmesiyle değişmez, değişen cüz'î hükümlerdir. Bu nedenle yazar özellikle Kur'an'dan hüküm çıkarırken Sünnet'e olan ihtiyacı vurgulamıştır.²⁹⁴

Her iki eserin Kitap bölümü değerlendirildiğinde Molla Hüsrev'in Kur'an-ı Kerim için; Hz. Peygamber'e indirilmiş ve bize tevatür yoluyla ulaşmış olma özellikleri üzerinden bir tarif oluşturduğu tespit edilmiştir. Daha sonra Kur'an ve Sünnet açısından ortak (müşterek) olan ve sadece Kur'an'a has olan konular olduğunu belirterek önce Kur'an ile ilgili hususi konuları ardından Kur'an ve Sünnet'in yorumlanması ve anlaşılması için esas olan ortak konuları incelediği görülmüştür. Lafızlar, beyan ve nesih konuları bu kapsamda ele alınmıştır. Mütevatir ve şa'z kıraat konusu ise Kur'an'a has konular kapsamında değerlendirilmiştir.

Zekiyüddîn Şa'bân Ku'ran-ı Kerim'i tarif ederken Molla Hüsrev'in tarifindeki gibi tevatür yoluyla nakledilme özelliğini vurgulamış, Arapça olma ve Fatıha suresiyle başlayıp Nas suresiyle sona erme özelliklerini de ilave etmiştir. Kitap konusunu işlerken aynı şekilde mütevatir olmayan kıraatin kaynak olup olmayacağı konusunda mezhep imamlarının ihtilafına ve bunun pratik sonucuna yer vermiştir. Mütevatir olmayan kıraatin Hanefîlere göre hüküm istinbatında kaynak olarak kullanılabileceğini, Mâlikî, Hanbeli ve Şâfiîlerin bir kısmı tarafından kaynak olarak değerlendirilmediğini belirtmiştir. Sonrasında Hanefîlerin konuyu nasıl değerlendirdiklerine yer vererek tercihini bu yönde kullanmış ve mütevatir olmayan kıraatin, Hz Peygamber tarafından Allah'ın Kitabı'nı beyan ve tefsir etmek üzere yapılmış bir açıklama olarak Sünnet çerçevesinde değerlendirmiş, Sünnet'in kaynak değerine atıfta bulunmuştur. Mir'ât'ten farklı olarak Kur'an-ı Kerim'in indiriliş süreci ve kitap haline getirilişini ayrıntılı olarak ele almıştır. Ayrıca bu bölümde Kitap'ın kaynak değeri, hükümlere delaleti ve hükümleri açıklayışı özet olarak sunulmuştur. Lafızlar konusu, makâsîd, tearuz ve nesih konularıyla beraber "İstinbat Metotları" başlığı altında müstakil olarak ele alınmış ve eserin üçüncü ana bölümünü teşkil etmiştir. Tearuz konusunu Molla Hüsrev birinci maksad (bölüm)

²⁹³ Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 48.

²⁹⁴ Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 50.

olan şer‘î delillerin sonunda fasit delillerden sonra yer vermiş, oradan da ikinci maksad olan hüküm konusuna geçiş yapmıştır.

2.2.1.2. Sünnet

2.2.1.2.1. Sünnet’in Tarifi

Yazar Sünnet’in lügatte ve fıkıh usûlündeki tariflerine yer vermiştir. Lügatte alışılmış, mu’tad yol anlamına geldiğini ifade ederken herhangi bir kişi için Sünnet kelimesi kullanıldığında onun olumlu veya olumsuz devamlı ve sıkça yaptığı davranışlarını ifade ettiğini belirtmiştir. Fıkıh usûlündeki tarifinin ise “*H.z.Peygamber’den nakledilen söz, fiil ve takrirler*”²⁹⁵ olduğunu açıklamıştır.

2.2.1.2.2. Sünnet’in Çeşitleri

Yazar Sünnet’in çeşitlerini yapısı açısından ve rivayet ediliş şekli açısından olmak üzere iki açıdan değerlendirmiştir.²⁹⁶

a. Yapısı Açısından Sünnet Çeşitleri

1. Kavli Sünnet: Hz. Peygamber’in çeşitli nedenlerle söylemiş olduğu sözlerdir.²⁹⁷ Yazar tanımdan sonra birkaç örnekle başlığı tamamlamıştır. Molla Hüseyin kavli sünnet başlığı altında hadis in Hz. Peygamber’e isnadının keyfiyeti, ravinin şartları, ravinin hali, inkıta, ta’n, haberin mahalli (konusu), haber şeklinde yedi alt başlık altında pek çok bilgi vermiştir.

Zekiyyüddîn Şa‘bân kavli sünnetin tanımını yaptıktan sonra konuya şu örnekleri vermiştir.²⁹⁸

*“Ameller ancak niyetlere göredir ve herkese niyetinin karşılığı vardır: Kim Allah ve Resulü uğruna hicret ederse onun hicreti gerçekte Allah ve Resul’ünedir. Kim elde edeceği bir dünyalık veya evleneceği bir kadın uğruna hicret ederse onun da hicreti, uğruna hicret ettiğinedir.”*²⁹⁹

²⁹⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 55.

²⁹⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 55.

²⁹⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 56.

²⁹⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 56.

²⁹⁹ Buhârî, “Bed’ül-vahy”, 1, “İman”, 41; Müslim, “İmâre”, 155.

“Kim bir mü‘minin bir dünya sıkıntısını giderip ona ferahlık sağlarsa, Allah da kıyamet günü karşılaştacağı sıkıntılardan birinde ona ferahlık verir. Kim eli darda olan birine ödeme kolaylığı gösterirse Allah ona hem dünyada hem ahirette kolaylık verir. Kim bir Müslümanın ayıbını örterse Allah da onun dünyada ve ahirette ayıbını örter. Bir kul, kardeşinin yardımına koştuğu sürece Allah da o kuluna yardım eder. Kim ilim elde etmek için yola koyulursa, Allah onun bu yoldan cennete ulaşmasını kolaylaştırır. Allah'ın evlerinden birinde Allah'ın Kitabını okumak ve Kur'an ilmiyle meşgul olmak üzere toplanan bir cemaate mutlaka sükûnet ulaşır, o cemaati rahmet kaplar, melekler kuşatır ve Allah onları kendi yanındakilerin içinde zikreder. Ameli (nin kötülüğü veya yetersizliği) kendisini gerilerde bırakan kişiyi, soylu oluşu ileriye götüremez.”³⁰⁰

Molla Hüsrev kavli sünnet içerisinde mütevatir, meşhur, âhad haber konularını incelemiştir. Kavli sünnete dair örnekler bu konular içerisinde verilmiştir. Bu kısımda da Zekiyyüddîn Şa‘bân gibi hadis metinleri örnek olarak kullanılmamış; beş vakit namazın rekatlerinin ve secdelerinin sayıları, zekâtın miktarı gibi konuların mütevatir haber olduğu örneklerle açıklanmış daha ziyade tanımlarına ve hükümlerine dair bilgiler verilmiştir.³⁰¹

2. Fiilî Sünnet: Hz. Peygamber'in bizzat yapmış olduğu eylemlerdir.³⁰²

Zekiyyüddîn Şa‘bân, Resûlullah'ın abdest, namaz, hac ile ilgili fiilleri, davacının yemin edip bir de tek şahit göstermesi üzerine hüküm vermesi, hırsızın sağ elinin bilekten kesilmesini emretmesi vb. davranışlarını fiili sünnete örnek göstermiştir.

Molla Hüsrev, Hz. Peygamber'in fiillerini yeme, içme ile örneklendirdiği insani fiilleri, bir mücmelin beyanı olarak işlediği fiilleri ve duha, teheccüd namazlarının kendisine vacip olması, dörtten fazla eşle nikâhlanmasının kendisine mübah olması

³⁰⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, ts., II, 252.

³⁰¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 210.

³⁰² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 56.

şeklinde örneklendirdiği sadece kendisine mahsus fiileri olarak açıklamış ve bu fiillerin hükmü hakkında bilgi vermiştir.³⁰³

3. Takrirî Sünnet

Hız. Peygamber'in müslümanlar tarafından söylenen bir söz ya da yapılan bir davranıştan haberdar olduğu halde buna karşı çıkmamasıdır. Yazara göre bu tutumun sünnet sayılmasındaki gerekçe Hız. Peygamber'in gönderiliş gayesinin İslamiyeti öğretmek ve ona uygun olmayan şeylerin yanlış olduğunu göstermek olmasıdır. Bu durumda Hız. Peygamber'in haberdar olduğu halde bir müslümanın söz ya da davranışını reddetmemiş olması, onun bu söz veya davranış tasvip ettiğine, meşruiyetine işaret eder.³⁰⁴ Takrirî sünnet ikiye ayrılır. Birincisi, Hız. Peygamber'in haberdar olduğu söz veya fiil karşısında sadece sessiz kalması, reddetmemesi şeklinde olup Hız. Peygamber'in bu söz veya davranış güzel karşıladığına, hoşnut olduğuna dair bir emârenin olmadığı takriridir.

İkincisi ise Hız. Peygamber'in meydana gelen bir davranış veya söz karşısında hoşnutluğunu belirtir bir şekilde sükût etmesi, o söz veya davranış güzel bulduğuna, hoşnut olduğuna dair emârelerin mevcut olduğu takriridir.³⁰⁵

Zekiyyüddîn Şa'bân sadece sükût ederek reddetmeme şeklindeki takrire şu olayı örnek vermiştir: Hız. Peygamber kabir başında ağlayan bir kadını görmüş ve ona Allah'tan korkması ve sabretmesi hususunda tavsiyede bulunmuştur. Kadın Hız. Peygamber'i tanımadığından O'na acısının büyüklüğünü söyleyerek kendisinden uzaklaşmasını istemiştir. Daha sonra konuştuğu kişinin peygamber olduğunu öğrenince Hız. Peygamber'in evine gitmiş ve burada Hız. Peygamber kendisine "*Asıl sabır, olayla ilk karşılaşmada gösterilen sabırdır*"³⁰⁶ buyurmuştur. Bu olay Hız. Peygamber'in, kadınların kabir ziyaretinin cevazına dair takriridir.³⁰⁷

Bir olayı güzel karşılayarak sevinçle sükût etmesi şeklindeki takririne vermiş olduğu örnek ise şu şekildedir: Amr b. el-As'ın naklettiğine göre kendisi Zâtu's-selâsil gazvesinde çok soğuk bir gecede ihtilâm olmuş, gusûl abdesti alması halinde canını

³⁰³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 223.

³⁰⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 56, 57.

³⁰⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 57.

³⁰⁶ Buhâri, "Cenâiz", 32.

³⁰⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 223.

kaybetme endişesiyle teyemmüm etmiş ve arkadaşlarına sabah namazını kıldırıştır. Bu olay Hz. Peygamber'e anlatıldığında Resûlullah: *“Ey Amr! cünüp olduğun halde arkadaşlarına imam oldun öyle mi?”* diye sormuş, o da Yüce Allah'ın *“Kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir”*³⁰⁸ âyetini hatırladım, bunun üzerine teyemmüm ettim ve namaz kıldım.” şeklinde cevap vermiştir. Amr bu cevap karşısında Resûlullah'ın hiçbir şey söylemeyerek tebessüm ettiğini eklemiştir.³⁰⁹ Bir diğer örnek olay ise şudur:

Selmân el-Fârisî ile Ebû'd-Derdâ Hz. Peygamber tarafından kardeş ilan edildikten sonra, Selmân Ebu'd-Derdâ'yı ziyaret etmiş ve bu esnada Ebu'd-Derdâ'nın hanımını oldukça eski bir kıyafet içinde görmüştür. Ona bu perişan halinin sebebini sorunca, o da Ebû'd-Derdâ'nın bu dünyada hiçbir şeye ihtiyaç duymadığını söyleyerek cevap vermiştir. Ebu'd-Derdâ eve geldiğinde, Selmân onun oruçlu olduğunu öğrenince ikram edilen yemekten kendisinin de yemeyeceğini söyleyerek yemekten yedirmiş, gece olunca Ebû'd-Derdâ namaz için kalkmaya davrandığında ona uyumasını söylemiş ve kalkmasına engel olmuştur. Sabah olunca birlikte kalkarak namazı kılmışlar ve Selmân ona *“Bil ki, senin üzerinde nefsinin hakkı var, Rabb'inin hakkı var, misafirin hakkı var, ailenin hakkı var. Her hak sahibine hakkını ver”* demiştir. Olanları anlattıkları zaman Hz. Peygamber, Selman'ın doğru söylediğini ifade etmiştir. Burada bir takrir sözkonusudur.³¹⁰

Yine münafıkların Üsâme b. Zeyd ile babası arasındaki renk farkını öne sürerek onun nesebine dil uzatmaları üzerine mescitte gerçekleşen olay da buna örnek gösterilmiştir. Burada onlar mescitte uyurken bir kıyafet bilgininin³¹¹ bu ayak sahiplerinin aynı soydan olduklarını söylemesi üzerine Hz. Peygamber'in yüzünde sevinç belirtileri görülmesi kıyafet ilminin nesebi belirlemede bir yol olduğuna dair takriridir.³¹² Zekiyyüddîn Şa'bân'a göre Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderdiği zaman onun söylediklerini tasvip etmesi de bu tür sünnete örnek gösterilmiştir.³¹³

³⁰⁸ en- Nisa, 4/29.

³⁰⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 57.

³¹⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 58,59.

³¹¹ Eskiden Arap yarımadasında yerdeki ayak izlerinden izin sahibi hakkındabazı tespitlerde bulunan, kişilerin arasındaki benzerlik ve bilhassa ayak benzerliklerinden akrabalık derecelerini belirlemeye çalışan kimselere “kâif” yani kıyafet bilgini denilmiştir. Zamanla kıyafet ilmi bir bilim dalı olarak gelişim göstermiştir. Bkz. Mine Mengi, “Kıyafetname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 513, 514.

³¹² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 57, 58.

³¹³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 58.

Molla Hüsrev, Hz. Peygamber'in takririni de hüküm açısından değerlendirmiş ve bu konuda bir örneğe yer vermemiştir. Ancak üslubu gereği konuyu benzetmelerle daha anlaşılır kılma çabasının neticesi olarak yasak ve doğru olmadığı bilinen bir fiile Hz. Peygamber'in sükût etmesinin onun cevazı anlamına gelmeyeceğini "bir kâfirin kiliseye gitmesi"³¹⁴ örneğiyle açıklamıştır.

b. Rivayet Açısından Sünnet Çeşitleri

Yazar bu bölümü önce Hanefîlerin taksimine göre sonra da diğer mezheplerin taksimine göre açıklamış aralarındaki farklılıkları ortaya koymaya çalışmıştır. Hanefîler rivayet açısından sünneti mütevatir sünnet, meşhur sünnet, âhad sünnet şeklinde üçe ayırmışlardır.³¹⁵ Karşılaştırması yapılan diğer eserde bu konular kısmen kavli sünnet başlığı altında ele alınmıştır.

1. Mütevatir Sünnet: "Hz. Peygamber'den normalde yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayacak sayıda bir sahabe topluluğunun rivayet ettiği, daha sonra bu topluluktan tabiîn ve etbâut-tâbiîn devirlerinde de aynı özellikteki toplulukların rivayet ettiği haberdır."³¹⁶

Tevatür konusunda yazarın üzerinde durduğu husus, yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayan topluluk şartının tanımdaki bu üç devir için geçerli olduğudur. Daha sonraki dönemlerde bu şartın gerçekleşmiş olması tevatürün gerçekleştiği anlamına gelmez çünkü bu devirlerden sonra âhad haberlerin çoğu, sünnetin nakil ve tedvinini gerektiren sebepler çoğaldığından tevatür ve şöhret derecesinde nakledilmiştir. Yine yazarın üzerinde durduğu diğer bir husus tevatürün gerçekleşmiş olduğu toplulukta beş veya on gibi belirli bir sayı şartının aranmadığıdır. Çünkü yazara göre mütevatir sünnette, hadisin ravilerine nisbeti de Hz. Peygamber'e nisbeti de kesindir. Meşhur sünnette ise hadisin Hz. Peygamber'den rivayet eden raviye nisbeti kesin olmakta ancak Hz. Peygamber'e nisbeti kesinlik taşımamaktadır. Bu da meşhur sünnetin kesine yakın bir bilgi ifade ettiğine işaret eder.³¹⁷

Mütevatir sünnet lafzî ve manevî mütevatir olmak üzere iki kısma ayrılır. Lafzî mütevatir hadisi rivayet eden ravilerin hepsinin hem lafız hem de mana olarak aynı hadisi

³¹⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 224.

³¹⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 59.

³¹⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 59; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 67.

³¹⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 59.

rivayet etmiş oldukları mütevatir haberdır. Manevî mütevatir ise lafız ve mana bakımından farklılıklar taşımakla beraber hadisi rivayet eden tüm ravilerin ortak bir manada birleşmeleri durumunda oldukları mütevatir haberdır.

Yazar manevi mütevatiri izah ederken lafızları farklı manaları aynı şekilde genel bir tarif vermekten ziyade farklı birçok rivayetin içerisindeki ortak bilginin manevi mütevatir olacağı şeklinde bir tarifi tercih etmiş ve bunu da farklı olaylarla ilgili birçok hadisin birleşmiş olduğu Hz. Peygamber'in dua sırasında ellerini kaldırması örneğiyle açıklamıştır.

Yine yazar ameli sünnetler içerisinde çok fazla mütevatir sünnetin bulunduğunu, kavli sünnetler içinde ise lafzi mütevatirin bulunup bulunmadığı konusunun âlimler arasında ihtilaflı olduğunu ifade etmiştir. Bazıları kavli sünnet içerisinde lafzi mütevatirin olmadığını söylemişler, bazı âlimler ise az da olsa bu çeşit hadislerin var olduğunu iddia etmişlerdir. Yazar burada Sünnet üzerinde yapılacak ayrıntılı incelemeler sonucunda birçok mütevatir sünnet örneğine rastlanacağını, bunun da ikinci görüşü desteklediğini ifade ederek kendi görüşünü beyan etmiştir.³¹⁸

Mütevatir sünnetin Hz. Peygamber'e nisbeti kesin olarak sabittir yani sübût-i kat'idir. Bu nedenle bu tür sünnetle amel etmek farzdır. İnkârı küfrü gerektirir. Mütevatir sünnetin lafzı yoruma açık olmadıkça (delalet-i zanni) işaret ettiği hükümler ihtilaf kabul etmez.³¹⁹ Çünkü yazara göre mütevatir sünnette, hadisin ravilerine nisbeti de Hz. Peygamber'e nisbeti de kesindir. Meşhur sünnette ise hadisin Hz. Peygamber'den rivayet eden raviye nisbeti kesin olmakta ancak Hz. Peygamber'e nisbeti kesinlik taşımamaktadır. Bu da meşhur sünnetin kesine yakın bir bilgi ifade ettiğine işaret eder.³²⁰ Molla Hüsrev, mütevatir sünnet konusunu buradaki gibi ikiye ayırmadan ama tanım ve hüküm aynı şekilde Sünnet başlığı altında hadisin Hz. Peygambere isnadının keyfiyeti alt başlığı altında ele almıştır.

Zekiyyüddîn Şa'bân mütevatir sünneti lafzî ve manevi ayrımı üzerinden örneklendirmiştir. Buna göre yüzden fazla sahabinin rivayet ettiği “*Kim bilerek bana yalan söz isnat ederse, cehennemden yerini hazırlasın*”³²¹ hadisini ve on iki sahabî

³¹⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 60.

³¹⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 61.

³²⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 61.

³²¹ Buhârî, “İlim”, 38; Müslim, “Zühd”, 72.

tarafından rivayet olunan Hz. Peygamber'in abdest sırasında topuklarının arkasını yıkamayan bir topluluk gördüğünde söylemiş olduğu “*Vay bu topukların cehennemdeki haline*”³²² hadisini lafzî mütevatire, dua sırasında ellerin kaldırılmasını ifade eden, abdestin nasıl alınacağı, namazın nasıl kılınacağı, haccın nasıl ifa edileceğini açıklayan haberlerin de manevi mütevatire örnek olduğunu bildirmiştir.³²³

Molla Hüsrev ise böyle bir ayrıma gitmeden Kur'an-ı Kerim'in, beş vakit namazın, namazdaki rekâtların ve secdelerin sayısının, zekâtın miktarının ve benzeri konuların naklinin mütevatir haber olduğunu bildirmek suretiyle konuyu örneklendirmiştir.³²⁴

2. Meşhur Sünnet: Meşhur sünnet, Hz. Peygamber zamanında kendisinden bir veya iki ya da tevatür derecesine ulaşmamış raviler tarafından rivayet edilen bir hadisin tabîîn ve etbau't-tâbiin dönemlerinde tevatür derecesine ulaşmış raviler tarafından rivayet edilmesi neticesinde oluşmuş sünnettir.³²⁵ Molla Hüsrev, bu konuyu Sünnet başlığı altında hadisin Hz. Peygambere isnadının keyfiyeti alt başlığı altında ele almış, Hz. İbrahim'in inanmadığı için değil kalbinin mutmain olması için Allah'tan ölümleri nasıl dirilttiğini göstermesini istemesine atıfta bulunarak meşhur haberin hükmünde bu türden bir itmi'nanın mevcut olduğunu örnek vererek açıklamıştır.

Meşhur sünnet kesine yakın bir bilgi ifade ettiğinden mütevatir sünnette olduğu gibi meşhur sünnet ile Kitap'ta yer alan “âmm” ifade tahsis, “mutlak” ifade takyid edilebilir.³²⁶

Zekiyyüddîn Şa'bân meşhur sünnet konusunda kavli sünnette kullanmış olduğu “*Ameller niyetlere göredir.*”³²⁷ hadisini örnek vermiştir.³²⁸ Meşhur sünnetin hükmü ile ilgili olarak meşhur sünnetin mutlakı takyid etmesine şu örneği vermiştir:

“(Bütün bu paylar ölenin) yapmış bulunacağı vasiyet (yerine getirildikten, borç (un ifasın) dan sonradır)”³²⁹ ayetinde “vasiyet” lâfzı mutlak manadadır ve malın belirli

³²² Buhârî, “İlim” 3, 30, “Vudû” 27, 29.

³²³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 58.

³²⁴ Hüsrev Mehmet Efendi Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l usûl*, s. 3,4.

³²⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 61.

³²⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 62.

³²⁷ Fatih Yücel, *Usul YazımYöntemi Açısından Hicrî VIII-X. Asra Ait Zeydî ve Hanefî Literatürü*, s. 318.

³²⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 61.

³²⁹ en-Nisa, 4/11.

bir kısmı ile sınırlandırılmamıştır. Fakat Hz. Peygamber'in üçte birden fazla vasiyetten men ettiğine dair meşhur hadisi, vasiyeti üçte bir olarak sınırlandırmıştır.³³⁰

Meşhur sünnetin âmmı tahsis etmesine ise mirasla ilgili “*Allah, çocuklarınız(in miras payı) hakkında şöyle davranmanızı istiyor...*”³³¹ âyetini örnek göstermiştir. Ayette geçen “çocuklarınız” lâfzı âmm bir ifade olup tüm çocukları kapsamaktadır. Hz. Peygamber'in “*Öldüren mirasçı olamaz*”³³² şeklindeki meşhur hadisi murisini öldüren çocuğu bu umûmun dışında bırakmış, “çocuklarınız” şeklindeki âmm ifade katil olmayan çocuklar şeklinde tahsise uğramıştır.³³³ Molla Hüsrev'in meşhur hadise dair bir örneğine rastlanmamıştır.

Yazar ayrı bir başlık açarak mütevatir sünnet ile meşhur sünnet arasındaki farkı şu şekilde açıklamıştır: Mütevatir sünnet her üç devirde tevatür derecesine ulaşmış raviler tarafından rivayet edilmiş olmasına karşın meşhur sünnette birinci devirdeki raviler tevatür derecesine ulaşmamışlardır. Yani mütevatir sünnetin Hz. Peygamber'e nisbeti kesin olmakla beraber meşhur sünnetin Hz. Peygamber'e nisbeti kesin olmamaktadır.³³⁴ Yazarın tarifte açıkça ortaya konduğu halde bu farkı ayrı bir başlık altında almış olmasındaki gaye meşhur sünnetin hükmüne açıklık getirmek için olmalıdır.

3. Âhad Sünnet: Yazar âhad sünneti hem Hz. Peygamber döneminde, hem de sonraki dönemlerde ravilerinin sayısı tevatür derecesine ulaşmamış sünnet³³⁵ olarak tarif etmiştir. Âhad sünnetin hükmü hakkında şu bilgiye yer vermiştir: Âhad sünnet “ilim” ifade etmeyip “zann” ifade ettiğinden itikadi konularda kendisiyle amel edilmez, ameli hükümlerde kendisiyle amel etmek mümkündür. Bu konuda mezhep imamları kendilerine göre şartlar ortaya koymuşlardır.³³⁶ Molla Hüsrev, kavli sünnet başlığı altında haberin mahalli alt başlığı altında haber-i vâhid ile amelin şartlarını işlemiş ve haberin konusunu Allah hakları ya da kul hakları olması üzerinden açıklamıştır.

³³⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 62.

³³¹ en-Nisa, 4/11.

³³² Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 49; Ebû Dâvûd, “Diyet”, 18; Darimî, “Feraiz”, 41.

³³³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 62.

³³⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 61.

³³⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 62.

³³⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 62

Zekiyyüddîn Şa‘bân da Molla Hüsrev de âhad sünnetle ilgili örnekleri sahabenin ve mezhep imamlarının ahad sünnetle amel etme hususundaki şartlarında (daha sonra gelecek sahabe ve mezhep imamlarının âhad haberle metodları başlığında) vermiştir.

Hanefîlerin dışındaki âlimler rivayet yönünden sünneti iki grupta ele almışlardır: Mütevatir sünnet ve âhad sünnet. Meşhur sünneti müstakil bir çeşit olarak ele almayıp âhad sünnet içerisinde kabul etmişlerdir. Bunun gerekçesi meşhur sünnetin ilk dönem ravilerinin tevatür derecesine ulaşmamış olmalarıdır. Bu bilginler âhad sünneti garip, aziz ve müstefiz şeklinde üç kısımda ele almışlardır.

1. Garip Hadis: Ravinin her üç dönemde veya bir dönemde tek kaldığı hadistir.

2. Aziz Hadis: Her üç dönemde veya bu dönemlerden birinde ravi sayısının ikiye düştüğü hadistir.

3. Müstefiz Hadis: Hiçbir dönemde ravi sayısının üçten aşağı düşmediği, her dönemde üç veya daha fazla ravinin rivayet ettiği hadistir.³³⁷ Bu konuda yazar örnek vermemiştir. Diğer eserde bu konuya hiç yer verilmemiştir.

2.2.1.2.3. Sübût ve Delalet Açısından Kitap ile Sünnet Arasında Bir Mukayese

Kitap sübût açısından kesin bir kaynaktır. Sübût açısından Sünnet ise üçe ayrılır. Birincisi; sübûtu kat‘i olan sünnet yani mütevatir sünnettir. İkincisi; sübûtu kat‘iye yakın olan sünnet, bu Hanefîlere göre meşhur sünnet, diğerlerine göre müstefiz sünnettir. Üçüncüsü; sübûtu zannî olan sünnet, bu da âhad sünnettir.³³⁸

Bu ayrıma bakıldığında Sünnet sübut açısından Kur’an gibi değildir. Kur’an’ın tamamı sübût yönünden kat‘îlik ifade eder. Delalet açısından Sünnet ise yoruma ihtimali olmayan lafızlardan dolayı kat‘î,³³⁹ yoruma ihtimal taşıyan lafızlardan dolayı ise zannî olmaktadır.³⁴⁰ Bu nedenle Sünnet delalet açısından Kur’an gibidir. Her ikisi de delalet yönüyle bazen kat‘îlik bazen de zannîlik ifade edebilir. Ancak sübut açısından Sünnet

³³⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 63.

³³⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 63.

³³⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 63.

³⁴⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 64.

Kur'an gibi değildir. Sübut yönüyle Kur'an'ın bütünü kat'î iken Sünnet'in bir kısmı kat'î bir kısmı ise zannîdir.³⁴¹

Zekiyyüddîn Şa'bân Sünnet'in hükümlere kat'î delaleti konusunu şu hadisin örnekliğinde açıklamıştır: “Yirmi dörde kadar her beş deveden bir koyun zekât gerekir. Deve sayısı yirmi beşe ulaştığında iki yaşına girmiş bir dişi deve yavrusu gerekir.”³⁴² hadisindeki (beş), (yirmi dört) ve (yirmi beş) lâfızları, manalarına kesin bir şekilde delalet ederler. Başka bir manayı ihtiva etmeleri düşünülemez.³⁴³

Sünnet'in hükümlere delaletinin zannî oluşuna ise Resûlullah'ın “*Fatiha Sûresini okumayanın namazı yoktur.*”³⁴⁴ hadisini örnek vermiştir. Bu hadis fakihlerin çoğunluğunun anladığı şekilde namazda Fatiha okumayanın namazının “sahih” olmayacağı manasına gelebileceği gibi Hanefî bilginlerin anladığı manada namazda Fatiha okumayanın namazının “kâmil (tam)” olmayacağı anlamında da değerlendirilebilir.³⁴⁵

2.2.1.2.4. Sünnet'in Kaynak Değeri

Sahih olan, Hz. Peygamber tarafından sabit olduğu kesin olan Sünnet'in İslam hukuku açısından bir kaynak olduğu, şer'î delillerden birisi olduğu ve bu Sünnet'in gerektirdiği hükümleri yerine getirmenin vacip olduğu üzerinde tüm hukuk âlimleri ve müctehidler ittifak etmişlerdir. Bunu da Kur'an-ı Kerim'deki Resûlullah'a ittibâ ve itaati emreden, O'na olan itaatin Allah'a itaat manasına geldiğini ifade eden, O'na tâbi olmayı Allah'ın sevgisini kazanmaya ve günahların affına vesile kılan, O'nun verdiği hükme rıza göstermemenin imansızlık olduğunu niteleyen ve O'na muhalefet edenler için şiddetli cezalar barındıran ayetlerle delillendirmişlerdir.³⁴⁶ Bu ayetler şer'î hükümleri belirlemede Sünnet'in kendisine müracaat edilmesi gereken ve bağlayıcılığı olan bir kaynak olduğunu kat'î surette göstermektedir.³⁴⁷

³⁴¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 64.

³⁴² İbn Mâce, “Zekât”, 9; Darimî, “Zekât”, 6; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *Sünenü Nesâî*, Râid b. Sabri b. EbîAlefe (thk.), Dâru'l-Muhazara, b.y., 1436/2015, “Zekat”, 5,10; (Lafiz farklılıkları olmakla beraber).

³⁴³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 63,64.

³⁴⁴ İbn Mâce, “İkâamet”, 11; Tirmizî, “Mevâkîtü's-salât”, 69, 115.

³⁴⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 64.

³⁴⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 64.

³⁴⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 65.

Yazar Hz. Peygamber'den farklı şekillerle ve birçok senetle rivayet edilmek suretiyle sabit olan Sünnet'in kaynaklık açısından hepsinin aynı değerlendirilemeyeceğini, bazı ravilerin rivayetine güvenilebilirken bazı ravilerin güvenilir olma şartını taşımadığını belirtmiştir. Mütevatir sünnetin Hz. Peygamber'e aidiyeti şüpheye mahal vermediğinden tüm İslam hukuk bilginleri tarafından hüküm istinbatında kaynak kabul edilmiştir. Hanefîlerce “meşhur” diğerleri tarafından “müstefiz” olarak adlandırılan sünnet de mütevatire yakın olduğundan aynı şekilde kaynak kabul edilmiştir. Âhad sünnetin kabulü noktasında ise hem sahabe hem de mezhep imamları bazı kayıtlar ve şartlar öne sürmüşlerdir.³⁴⁸ Yazar hem sahabenin hem de mezhep imamlarının âhad sünnet ile amel konusunda sahip oldukları metodları ayrı başlıklarda ele almıştır. Molla Hüsrev ise bu konuyu kavli sünnet başlığı altında ravinin şartları, halleri ve ta'n alt başlıkları altında ele almıştır. Sünnet'İN kaynak değeri konusunda Molla Hüsrev örnek vermemiş Zekiyyüddîn Şa'bân ise şu örnekleri zikretmiştir:

*“Allah'a itaat edin, Resûl'e de itaat edin ve kötülüklerden) sakının.”*³⁴⁹

*“Kim Resûl'e itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur.”*³⁵⁰

*“(Resûlüm!) De ki: Eğer Allah 'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınız, bağışlasın. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”*³⁵¹

*“Peygamber size ne verdiyse onu alın ve size neyi yasakladıysa ondan sakının. Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir.”*³⁵²

*“Hayır, Rabb'ine andolsun ki, onlar aralarında çıkan anlaşmazlıklarda seni hakem yapıp, sonra da senin verdiğin hükme karşı içlerinde bir burukluk duymadan tam anlamıyla teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.”*³⁵³

*“Allah ve Resûlü bir işte hüküm verdiği zaman, artık mü'min bir erkek ve kadının, o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Kim Allah 'a ve Resûlüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur.”*³⁵⁴

³⁴⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 65.

³⁴⁹ el-Mâide, 5/92.

³⁵⁰ en-Nisâ, 4/80.

³⁵¹ Âl-i İmrân, 3/31.

³⁵² el-Haşr, 59/7.

³⁵³ en-Nisâ, 4/65.

³⁵⁴ el-Ahzâb, 33/36.

“...Bu sebeple onun (Allah Resûlünün) emrine aykırı davrananlar, başlarına bir belâ gelmesinden yahut kendilerine çok acı bir azap isabet etmesinden sakınsınlar.”³⁵⁵

2.2.1.2.5. Sahabenin Âhad Sünnetle İlgili Takip Ettikleri Metotlar

Molla Hüsrev’in değinmediği bu konuda Zekiyyüddîn Şa‘bân, sahabenin Hz. Peygamber’e isnad edilen hadislerin Resûlullah’a aidiyeti konusunda kesin bir kanaate sahip olmadıkça bu hadisleri kabul etmediklerini belirtmiş bu hususta sahabenin ortaya koyduğu metotları örneklendirmek suretiyle şu şekilde izah etmiştir: Sahabeden bazıları rivayet edilen hadisleri en az iki kişinin Rasulullah’tan işittiğini beyan etmesi şartıyla kabul etmişlerdir. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in şu uygulamaları buna örnek verilebilir.³⁵⁶

İbn Şihâb tarafından Kabîsa b. Züeyb'den nakledilen habere göre bir nine mirastan pay almak istediğini bildirmek üzere Hz. Ebubekir'e gelmiş, Hz.Ebubekir de bu konuda Allah'ın Kitap'ında bir şey bulamadığını, Hz. Peygamber'in de nine için bir paydan sözettiğini bilmediğini söylemiştir. Sonra diğerlerine bu konu hakkında ne bildiklerini sormuş, Muğire b. Şu‘be “Hz. Peygamber'den nineye altıda bir verileceğini duydum.” demiştir. Hz. Ebubekir bu söylediğine şahit olan bir kimsenin olup olmadığını sorunca Muhammed b. Mesleme kendisinin şahit olduğunu söylemiş ve Hz. Ebubekir o nine hakkında bu hisseye hükmetmiştir.³⁵⁷

Ebû Musâ el-Eş‘arî Hz. Ömer’in daveti üzerine evine gitmiş, üç defa izin istemesine rağmen ses gelmemesi üzerine geri dönerken Hz. Ömer peşinden gelerek niçin döndüğünü sormuştur. Ebû Musâ Hz. Peygamber’in “Sizden biriniz üç defa müsaade isteyip kendisine müsaade verilmezse geri dönsün”³⁵⁸ buyurduğunu söylemiştir. Hz. Ömer bu konuda şahit getirmesini istemiş, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Musâ lehine şahitlik etmiştir.³⁵⁹

Bazı sahabiler raviye hadisi Hz. Peygamber’den işittiğine dair yemin etmesi talebinde bulunmuşlar, bu şartla hadisi kabul etmişlerdir. Hz. Ali bunlardandır..³⁶⁰

³⁵⁵ en-Nûr, 24/63.

³⁵⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 66.

³⁵⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 66.

³⁵⁸ Buhârî, “İsti‘zân”, 13.

³⁵⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 66.

³⁶⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 66.

Hz.Ali'nin kendi işitmediği bir hadisi ancak nakledenin yemin etmesi şartıyla kabul ettiğine dair sözünü Amidî'nin el-İhkâm adlı eserine atıfta bulunarak³⁶¹ yer vermiştir.³⁶²

Sahabiler bazen rivayetine güvenmedikleri ravinin hadisini reddetmiş ve onunla amel etmemişlerdir.³⁶³ Mesela; Abdullah b. Mes'ud'a mehri belirlenmeden evlenmiş ve kocası zifafa girmeden önce ölmüş kadının³⁶⁴ durumu sorulduğunda Abdullah b. Mes'ud uzun bir araştırmadan sonra kendi ichtihadına göre hükmetmiş ve böyle bir kadının ne eksik ne fazla, kendi emsali kadınlar için takdir edilen mehri misli hak edeceğini söylemiştir. Ma'kil b. Sinan el- Eşcâî kalkıp "Ben şahidim ki, sen bu konuda Resûlullah'ın Bürû' binti Vâşık el- Eşcâiyye hakkında hükmettiği gibi hükmettin." demiştir. Abdullah b. Mes'ud, verdiği hükmün Resûlullah'ın hükmüne uygun olduğunu öğrenmekten dolayı oldukça sevinmiş ancak Hz. Ali bu hadisi "Topuğuna bevl eden bir bedevinin sözüyle, Rabb'imizin Kitabını bir yana bırakamayız." diyerek reddetmiştir. Hz.Ali bu olayı Kur'an'da hükme bağlanmış benzeri bir olaya kıyas etmiş ve mufavvıda hakkında mehrin verilmeyeceği kanaatine hâkim olmuştur.³⁶⁵ Molla Hüsrev de aynı örneğe ravilerin halleri ile ilgili bahis altında yer vermiştir. Ancak o bu hadisi sika ravilerin rivayet ettiği bir hadis konusunda selevin ihtilaf etmesine örnek göstermiş, kıyasa uygun olması şartıyla kabul edilebileceğini belirtmiştir.³⁶⁶

Bazı sahabîler hadisin neshedilmiş olduğunu bilmeleri sebebiyle hadisi red yoluna gitmişler, onunla amel etmemişlerdir.³⁶⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân bu konuya Abdullah b. Mes'ud'un Hz. Peygamber'in öyle uyguladığını söyleyerek rükûda "tatbik" yapmasını yani ellerini uylukları arasına kıştırmasını, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın ise, Hz. Peygamber'in önceleri "tatbik" yapmakla beraber, sonra ellerini dizleri üzerine koymaya başladığını ve ashabına da dizleri tutmalarını emrettiğini bilmesini örnek vermiştir. Bu durumda Sa'd b. Ebû Vakkâs önceki şeklin neshedildiğini bildiği için Abdullah b. Mes'ud'un rivâyet ettiği bu hadisle amel etmemiş "tatbik" yapmayarak ellerini dizlerinin üzerine koyarak rükû yapmıştır. Fakihlerin çoğunluğu da Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından rivayet edilen ve

³⁶¹ Ebû'l-Hasen (Ebû'l-Kâsım) Seyfüddîn el-Âmidî Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Abdurrezzâk Afîfî (thk.), el-Mektebetü'l-İslamiyye, b.y., 1402/1981, I, 175.

³⁶² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 67.

³⁶³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 67.

³⁶⁴ Fıkha dair eserlerde bu durumdaki kadın "mufavvıda" olarak adlandırılmaktadır.

³⁶⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 67.

³⁶⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 214.

³⁶⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 68.

uygulanan bu nâsih hadise göre hükmetmiştir. Abdullah b. Mes‘ud ise, tatbik uygulamasından vazgeçmiş, bunu ruhsat olarak değerlendirmiştir. Çünkü o Hz. Peygamber’in uzun süre rükû halinde kalınca “tatbik” yapmanın meşakkate yol açması nedeniyle kolaylık olması için ellerini dizlerine koymalarını emrettiği düşüncesine sahiptir.³⁶⁸

Bazı sahabiler de daha kuvvetli olduğuna kanaat ettikleri bir hadisle çelişen hadisi kabul etmemişler, bu hadisle amel etmemişlerdir.³⁶⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân bu konuda, Ebû Hüreyre ‘nin rivâyet ettiği, “*Kim bir cenaze taşırsa abdest alsın*”³⁷⁰ hadisine göre ilk anlaşılan manada cenaze taşıyan kimsenin abdest alması gerektiği ve Ebû Hüreyre’nin de buna hükmettiğini örnek vermiştir. Ancak Abdullah b. Abbâs diğer şer‘î delillerin ancak abdesti izale eden durumlarda abdestin gerekli olduğunu gösterdiğini, cenaze taşımanın abdesti izale etme noktasında bir etkisi olmadığını savunarak cenaze taşıyan kimsenin abdest alması gerektiğine hükmetmemiştir.³⁷¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın bu konudaki bir diğer örneği Hz. Ayşe’nin Ebû Hüreyre tarafından rivâyet edilen “*Sizden biriniz uykudan uyandığında, kaba sokmadan önce elini yıkasın. Çünkü böyle bir kimse elinin nerede gecelediğini bilemez*”³⁷² hadisiyle amel etmemiş olmasıdır. Hz. Aişe bunun insanlara sıkıntı vereceğini, bu anlamda “*Allah dinde size hiçbir zorluk yüklememiştir*”³⁷³ nassına ters düştüğünü savunmuştur.³⁷⁴

Molla Hüsrev Sünnet konusunu bu açıdan değerlendirmemiş daha ziyade hadis usûlüne dair bilgiler vermiş, hadisin cerh ve ta’diline ilişkin bilgiler anlatmıştır. Örnek olarak mervîyyun anhın tereddütünün ihtilaflı bir konu olduğunu söylemiştir. Yani kendisinden hadis rivayet edilen kimse şayet hadis sorulduğunda “bilemiyorum, hatırlamıyorum” derse bu hadis bazılarına göre cerhtir, bazılarına göre de cerh değildir. Velisinin izni olmadan nikâhlanan kadının nikâhının batıl olduğu haberinin mervîyyun anhi olan Zührî, hadisi kendisinin mi rivâyet ettiği sorulduğunda “hatırlamıyorum” dediği için İmam Ebu Yusuf bununla amel etmemiş, İmam Şâfiî, mecruh ve met ‘un olmadığından bununla amel ederek nikâhta velinin izni şarttır demiştir. Bu, aynı zamanda

³⁶⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 68.

³⁶⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 68.

³⁷⁰ Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 39; Tirmizî, “Cenâiz”, 17.

³⁷¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 68.

³⁷² Buhârî, “Vudû”, 26; Müslim, “Taharet”, 87.

³⁷³ el-Hacc, 22/78

³⁷⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 69.

mezhep imamlarının âhad haberle ameli konusuna da örnek gösterilebilir. Dolayısıyla Molla Hüsrev'in örnekleri hadislerin ta'n edilmesi üzerine olmuştur. Zekiyyüddîn Şa'bân'ın eserinde konular daha çeşitlendirilip daha çok alt başlık altında incelendiğinden örnekler de daha fazla karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu durum Molla Hüsrev'in eserinde az örnek kullanıldığı anlamına gelmez. Her iki eser de kendi içeriğine göre değerlendirildiğinde her ikisinde de bol örneğe yer verildiği görülmektedir.

2.2.1.2.6. Mezhep İmamlarının Âhad Haberlerle Ameldeki Metotları

Zekiyyüddîn Şa'bân dört mezhebin hüküm istinbatında âhad haberle amel konusundaki şartlarını ve metotlarını ayrı ayrı başlıklarla anlatmıştır.³⁷⁵ Molla Hüsrev eserinde Hanefî ve Şâfiîlerin görüşleri ışığında konuları işlediğinden bu iki mezhebin kabul şartlarını kavli sünnet başlığı altında genel olarak yer vermiştir.

a. Hanefîlerin Metodu

Yazar Hanefî mezhep imamlarının âhad haberle amel konusunda ileri sürdükleri şartları üç maddede ele almıştır. Birinci şart; ravi, Hz. Peygamber'den rivayet ettiği hadisin gerektirdiği hükmün aksine fetva vermiş veya bu hükme aykırı şekilde davranışta bulunmuş olmamalıdır. Eğer böyle bir durum söz konusu olmuşsa, ravinin rivayetin neshine dair kesin bir bilgiye sahip olmasa rivayetin aksine davranması veya fetvada bulunması mümkün olmayacağından, ravinin rivayeti değil davranışı veya fetvasına göre amel edilir.³⁷⁶

Mesela; Hanefîler, Ebû Hüreyre 'nin Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği “*Bir kabı köpek yalamışsa onu döksün, sonra birisi toprakla olmak üzere onu yedi defa yıkasın*”³⁷⁷ anlamındaki hadisle amel bu sebeple etmemişlerdir.³⁷⁸ Yine Hz. Aişe'den rivâyet edilen ve kadının kendi başına evlilik akdi yapamayacağını gösteren “*Velisinin izni olmadan evlenen kadının evliliği bâtıldır*”³⁷⁹ anlamındaki hadisle de bu sebeple amel etmemişlerdir.³⁸⁰ Molla Hüsrev de aynı konuyla bağlantılı olarak bu örneğe eserinde yer

³⁷⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 69.

³⁷⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 70.

³⁷⁷ Buhârî, “Vudû”, 33; Müslim, “Taharet”, 97; Ebû Davud, “Taharet”, 37; Tirmizî, Taharet, 68; Nesâî, “Miyâh”, 7.

³⁷⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 70.

³⁷⁹ Darimî, “Nikâh”, 11.

³⁸⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 70.

vermiştir.³⁸¹ Ancak Molla Hüsrev bu hadisi zahir inkıtanın bir yönü olan bir açıdan mürsel, bir açıdan müsned rivayete örnek olarak kullanmış ve sahih olan görüşe göre kabul edildiğini belirtmiştir. Çünkü bu hadisi İsrâil b. Yunus müsned olarak, Şu‘be ve Süfyân es-Sevrî ise mürsel olarak rivayet etmiştir.

İkinci şart; hadis, usûl kitaplarında “umûmu’l-belvâ” şeklinde tabir edilen; sürekli tekerrür ettiğinden herkesin karşılaştığı ve hükmünü bilmek zorunda olduğu konular veya olaylar hakkında olmamalıdır.³⁸² Zekiyyüddîn Şa‘bân bu şartı Abdullah b. Ömer’den rivâyet edilen “Hz. Peygamber rûkûya giderken ve başını rûkûdan kaldırdığında ellerini kaldırırdı”³⁸³ anlamındaki hadis ile örneklendirmiştir.³⁸⁴ Çünkü Hanefîler bu durumlarda ellerin kaldırılmasının çok sık uygulanan ve herkesin hükmünü bilmek isteyeceği bir olay olması hasebiyle amel etmemişlerdir. “O, namazda Fatiha Sûresini okurken besmeleyi de yüksek sesle okurdu”³⁸⁵ anlamındaki hadise göre amel etmemelerinin nedeninin de aynı bakış açısı olduğunu belirterek konuya dair başka bir örnek kullanmıştır.³⁸⁶ Molla Hüsrev bu şartı batın inkıta konusu içerisinde değerlendirmiş ve konuyla ilgili bir örnek kullanmamıştır.³⁸⁷

Üçüncü şart; ravi eğer fakih ve müctehid değilse hadisin kıyasa ve şer‘î esaslara ters düşmemesi gerekir.³⁸⁸ Yazar bu şartın birçok usûl âlimi tarafından öne sürüldüğünü belirtmiştir. Bunun gerekçesini de mana ile rivayette bulunan ravilerin fıkıh bilgisine sahip olmamaları ve ictihada ehil olmamaları halinde Hz. Peygamber’den rivayet ettikleri bir hadiste başka bir kelimeyi kullanmakla Hz. Peygamber’in kasdettiği mananın dışına çıkma ihtimalinin varlığı olarak ifade etmiştir. Bu nedenle böyle ravilerin kıyasa ve şer‘î prensiplere aykırı rivayetlerine itibar edilmez. Bu düşüncede olan usûlcüler, Hz. Peygamber’den çok sayıda hadis rivayet eden Ebû Hüreyre’yi, Enes bin Mâlik’i, Selmân-ı Farisî’yi ve Bilal-i Habeşî’yi bu grupta kabul etmişlerdir.³⁸⁹

³⁸¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 216.

³⁸² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 70.

³⁸³ Buhârî, “Ezan”, 83-86; Müslim, “Salât”, 22.

³⁸⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 71.

³⁸⁵ Tirmizî, “Salât”, 67.

³⁸⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 71.

³⁸⁷ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 213.

³⁸⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 71.

³⁸⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 72.

Zekiyyüddîn Şa‘bân bu şartı koştuklarından dolayı Hanefîler’in “musarrât”³⁹⁰ hadisi ile amel etmedikleri örneğiyle konuya açıklık getirmiştir.³⁹¹ Molla Hüsrev de aynı konuda aynı örneğe yer vermiştir. Bu hususu “Ravilerin Hallerinin Açıklanması” bahsi içerisinde değerlendirmiştir.

Yazar Hanefî usûlcülerin çoğunluğu tarafından ileri sürülen bu metodun isabetli olmadığı iki noktaya işaret etmiştir. Bunlardan birincisi Ebu Hanife ve arkadaşlarının Hanefî usûlcülerin çoğunluğu tarafından benimsenen bu kuralların aksi yönünde uygulama yapmış olmaları ikincisi ise musarrat hadisini rivayet eden Abdullah b. Mes‘ud’un fakih olduğu bilindiği halde kural gereği Hanefîlerin bu hadisle amel etmeleri gerekirken amel etmemiş olmalarıdır. Bunun sonucu olarak da haber-i vâhidin kabulü ile ilgili musarrat hadisiyle amel etmemelerine neden olan, ravinin fakih olma şartının, Hanefî mezhebi imamlarınca ileri sürülmediği düşüncesine ulaşmıştır. Yazarın tespitine göre bu şartı ilk olarak ilk Hanefî fakihlerinden Îsâ b. Ebân (ö.221/836) ileri sürmüş Debûsi (ö.432/1041) de bu görüşü alarak Hanefîlerin musarrat hadisini reddettikleri sonucunu çıkarmıştır. Sonrakiler de bu görüşü takip etmişlerdir. Hâlbuki Hanefî imamlarının bu hadisle amel etmemeleri hadisin onlara ulaşmamış olması ya da sağlam bulmadıkları bir kaynaktan ulaşmış olmasından kaynaklanmaktadır.³⁹²

b. Mâlikîlerin Metodu

İmam-ı Mâlik adalet ve zabt sıfatlarına sahip ravilerin rivayet ettiği sahih senetle gelen haber-i vâhidle Medine ehlinin tatbikatına (amel ehli’l- Medine) aykırı olmamak şartıyla amel etmiştir.³⁹³

Yazara göre İmam-ı Mâlik’in Medineliler’in uygulamalarını haber-i vâhiden daha üstün kabul etmesinin nedeni, Medinelilerin uygulamasının Hz. Peygamber’den yapılmış rivayet sayılmasıdır. Bu rivayeti bir topluluk yine bir topluluktan yapmış olduğundan âhad haber gibi tek kişiden yapılmış rivayetten daha üstün olmalıdır.

İmam-ı Mâlik’in bu görüşü fıkıh âlimlerinin çoğunluğu tarafından reddedilmiş, Medine ehlinin uygulamaları delil olarak görülmemiştir. Çünkü bu fıkıh âlimleri Medine dışındaki âlimlerin hata yapma ihtimali olduğu kadar Medine ahalisinin de hata yapma

³⁹⁰ Buhârî, “Büyû”, 64; Müslim, “Büyû, 11; Bkz. Dipnot 134.

³⁹¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 72.

³⁹² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 73,74.

³⁹³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 74.

ihtimali olduğunu ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla Medinelilerin uygulaması ile diğerlerinin arasında bir fark gözetmek doğru değildir. Bu konuda Leys b. Sa'd ve İmam-ı Şâfiî itirazlarını yazılı olarak ifade etmişlerdir.³⁹⁴

Zekiyyüddîn Şa'bân bu konuda İmam Mâlik'in "*Alıcı ve satıcıdan her biri, ayrılmadıkları sürece (sözleşmeden vazgeçip geçmeme hususunda) diğerine karşı muhayyerdir*"³⁹⁵ anlamındaki hadisle amel etmeyerek "meclis muhayyerliği"³⁹⁶ hükmünü benimsemediğine ve Hz. Peygamber'in namazdan her iki tarafa selam vererek çıktığına dair hadisle amel etmeyip Medine tatbikatını esas alarak namazdan çıkışta bir selâmla yetinmesine örnek olarak yer vermiştir.³⁹⁷

c. Şâfiîlerin Metodu

Yazar bu bölümde İmam-ı Şâfiî'nin haber-i vâhid ile amel etme noktasında Hanefî âlimlerin ve İmam-ı Mâlik'in esas aldığı şartları öne sürmediğini ifade etmiştir. İmam-ı Şâfiî bu hususta hadisin sadece "sahih" ve "muttasıl" bir senetle rivayet edilmiş olma şartını koştur. Bu nedenle "mürsel" hadisle amel etmemiş yalnızca Said b. Müseyyeb'in mürsellerini başka yollardan muttasıl bir senetle rivayet edildiklerine şahit olduğu için ve onun güvenilir olmayan kimselerden hadis rivayet etmeyeceğine kanaat getirdiği için kabul etmiştir.³⁹⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân meseleyi şu örnekler üzerinden açıklamıştır:

*"Hafsa'ya bir yiyecek hediye edildi. O sırada ikimiz de oruçlu idik. Orucumuzu (bu yiyeceklerle) bozduk. Sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) yanımıza girdi. Ya Resûlullah! Bize bir (yiyecek) hediye edildi, canımız çekti ve orucumuzu bozduk, dedik. Bunun üzerine Allah'ın Resulü buyurdu ki: Zararı yok; onun yerine başka bir gün oruç tutun."*³⁹⁹

³⁹⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 75.

³⁹⁵ Buhârî, "Büyü", 42-47; Müslim "Büyü", 44.

³⁹⁶ "Meclis muhayyerliği" sözleşmenin taraflarından her birinin, sözleşme tamam olduktan sonra, akit meclisi (yani sözleşme görüşmelerini sağlayan beraberlik) sona ermedikçe, başka bir deyişle taraflar birbirinden ayrılmadıkça veya sözleşme konusu dışında bir konuya intikal etmedikçe, sözleşmeyi tek taraflı olarak feshetme hakkına sahip olması demektir.

³⁹⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 74-75.

³⁹⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 75.

³⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 263; Ebû Dâvûd, "Savm", 35; Tirmizi, "Savm", 35.

İmam Şâfiî mürsel olduğu için Hz.Aişe'den rivayet edilen bu hadisle amel etmemiştir. Bunun sonucu olarak İmam Şâfiî'ye göre, nafile oruca niyet eden kimse şayet bu orucunu tamamlayamazsa bunu başka bir gün kaza etmekle yükümlü değildir.⁴⁰⁰

İmam Şafiî, Zührî tarafından Saîd b. Müseyyeb 'den rivâyet edilen, rehin bırakan kişinin borcunu ödeyememesi halinde, rehin alanın rehin edilen şeye mâlik olamayacağı hükmünü getiren hadisle⁴⁰¹ amel etmiştir. İmam Şâfiî'ye göre rehin, rehin alan için bir emanet gibidir. Kastı olmadan rehnedilen şeyde bir zarara sebebiyet verirse bu, rehin bırakanın borcunda bir eksilmeye yol açmaz.⁴⁰²

d. Hanbelîlerin Metodu

İmam Ahmed bin Hanbel âhad haberle amel konusunda İmam-ı Şâfiî'nin ileri sürdüğü şartları benimsemiştir. Ancak Ahmed bin Hanbel, İmam-ı Şâfiî'den farklı olarak hadisin senedinin muttasıl olması şartını öne sürmemiş mürsel hadislerle amel etmiştir. Hatta mürsel hadisi kıyasa tercih etmiştir. Bu konuda Hanefî ve Mâlikîler gibi amel etmiştir. Yazar Hanbelîlerin görüşlerine dair bir örneğe yer vermemiştir.

Yazar İslam hukukçularının âhad haberle amel etmekle ilgili takip ettikleri metotlardan şu sonuçlara ulaşmıştır: Sünnet ile amel konusunda sınırları en geniş tutan Hanbellerdir.⁴⁰³ Sünnet ile amel konusunda çizilen sınırları Hanbelîler diğerlerinden, Şâfiî ve Mâlikîler ise Hanefîler'den daha geniş tutmuşlardır. Bu konuda en fazla şart ileri süren ve sınırları dar tutan Hanefîler olmuştur.⁴⁰⁴

Konu ile ilgili şartlar ileri süren müctehidlerin Sünnet'in İslam hukukunun ikinci temel kaynağı olduğu konusunda asla görüş ayrılığına düşmedikleri bir gerçektir. Burada aslolan en ihtiyatlı ve Kur'an ile Sünnet arasında uyumu ortaya koyacak en uygun metoda ulaşmak olmuştur. Hanefîler gibi bazıları İslam hukuk sisteminde geçerli olan genel kurallara başvurmayı daha ihtiyatlı bulmuş, bu nedenle bu genel kurallara aykırı düşen hadisleri reddetmişlerdir. Diğerleri ise sırf genel kurallara aykırı olduğu gerekçesi ile

⁴⁰⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 75-76.

⁴⁰¹ İbn Mace, "Rühûn", 3.

⁴⁰² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 76.

⁴⁰³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 76.

⁴⁰⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 76.

hadisleri reddetmenin doğru olamayacağı görüşüne sahip olmuşlardır. Her iki düşüncenin de sahabe ve tâbiîn dönemlerinde savunucuları olmuştur.⁴⁰⁵

2.2.1.2.7. Sünnet'in Kitap'a Göre Yeri

Yazar bu konuyu kaynaklık vasfı açısından sünnetin kitaba göre yeri ve gerek Kur'an ve gerekse sünnette yer alan hükümler açısından sünnetin kitaba göre yeri şeklinde iki açıdan ele almıştır.⁴⁰⁶

a. Kaynaklık Vasfı Açısından Sünnet'in Kitap'a Göre Yeri

Yazar İslam hukukunun kaynakları arasında yer alan Sünnet'in sıralamada Kur'an'dan sonra ikinci sırada yer aldığını belirtmiştir. Sünnet'in Kur'an'dan sonra ikinci sırada yer almasının nedeni olarak da Sünnet'in sübût yönünden zannî, Kitap'ın ise kat'î oluşunu, kat'î olanın da zannî olandan önce gelmesi gerektiğini göstermiştir. Yazar bu sıralamanın Muaz hadisinde⁴⁰⁷ ve Hz. Ömer'in Kadı Şurayh'a yazdığı rivayet edilen mektupta⁴⁰⁸, selef-i sâlihîn ve birçok âlimin sözlerinde açıkça yer aldığını işaret etmiştir.⁴⁰⁹

Yazar Sünnet'in kaynak sıralamasında Kur'an'dan sonra ikinci sırada yer almasının pratik sonucunu şu şekilde özetlemiştir. Eğer bir meselede Kitap'ta yer alan hüküm ile haber-i vâhidin işaret ettiği hüküm arasında zahir bir çatışma söz konusu olursa Kitap'ın Sünnet'e tercih edilmesi gerekmektedir.⁴¹⁰ Burada da görüldüğü üzere fıkıh usûlündeki genel kaidelerin pratik sonuçlarını göstermek ve örneklendirmek yazarın üslubunun en belirgin özelliğidir.

Zekiyyüddîn Şa'bân bu konuda şu örneği vermiştir: Kur'an-ı Kerim'de, *"Erkeklerinizden iki kişiyi, eğer iki erkek yoksa muvafakat edeceğiniz şahitlerden bir erkek, iki kadını şahit tutun. Ki kadınlardan biri unuttuğunda diğeri ona hatırlatsın"*⁴¹¹ hükmü mevcuttur. Hz. Peygamber'in ise bir davacıya *"Ya senin getireceğin iki (erkek)*

⁴⁰⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 77.

⁴⁰⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 77.

⁴⁰⁷ Ebû Dâvûd, "Akdiye", 11; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Ahmed Muhammed Şâkir (thk.), Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî, Beyrut, ts., "Ahkâm", 3.

⁴⁰⁸ Nesâî, "Âdâbu'l-kudât", 11; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünenü'd-Dârimî*, Nebil b. Haşim ve Abdullah b. el-Gamri (thk.), Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1434/2013, "Mukaddime", 20.

⁴⁰⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 77, 78.

⁴¹⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 78.

⁴¹¹ el-Bakara, 2/282.

şahit veya onun (davalının) yemini (ile dava hükme bağlanır)”⁴¹² dediği rivayet edilmiştir. Bu hadis, haber-i vâhiddir ve hadisin zahirine göre bir erkekle birlikte iki kadının şahitliğinin kabul edilemeyeceğine hükmetmek gerekir. Ancak bu hüküm Kur’an âyetinin bu konudaki hükmü ile bağdaşmadığına göre, Kur’an’daki hüküm esas alınmalı ve bir erkekle birlikte iki kadının şahitliği kabul edilmelidir.⁴¹³ Bu konuya Molla Hüsrev “batın inkıta” içerisinde hadisin daha kuvvetli bir delile muarız olması hali olarak yer vermiş ve Fatıma binti Kays’ın rivayetini örnek göstermiştir. Fatıma binti Kays, kocası kendisini üç talakla boşadığı zaman Hz. Peygamber’in ona nafaka ve süknâ hakkı vermediğini rivayet etmiştir. Bu rivayet “*Onları gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerde oturtun*”⁴¹⁴ ayetine aykırıdır.⁴¹⁵

Hiz. Aişe'nin şu uygulamasını da aynı şekilde örnek göstermiştir. Hiz. Aişe “*Ölü, ailesinin kendisine ağlamasından ötürü azap görür*”⁴¹⁶ manasındaki hadisi kabul etmemiştir. Çünkü o, bu hadisin “*Hiçbir günahkâr başkasının günahını çekmez*”⁴¹⁷ anlamındaki âyet ile çeliştiği fikrine sahip olmuştur.⁴¹⁸

b. Gerek Kur'an ve Gerekse Sünnet'te Yer Alan Hükümler Açısından Sünnet'in Kitap'a Göre Yeri

Yazar Sünnet'te yer alan hükümlerin Kur'an-ı Kerim'deki hükümlerle karşılaştırılması durumunda şu dört şeklin söz konusu olabileceğine işaret etmiştir.

Birinci şekil; Sünnet'teki hükümlerin Kur'an-ı Kerim'deki hükümlere tamamen uygun düşmesidir. Bu şekilde Sünnet Kur'an'daki hükmü teyid edici olur ve aynı hüküm için ikinci delil olmayı teşkil eder.

Mesela; “*Bir müslümanın malı (başkasına) onun gönül hoşnutluğu olmaksızın helâl değildir*”⁴¹⁹ anlamındaki hadisin ihtiva ettiği hüküm ile Kur'an-ı Kerim'in “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Karşılıklı rızaya binaen yapılan*

⁴¹² Buhârî, “Rehn”, 6, “Şehâdât”, 20; Müslim, “İman”, 221.

⁴¹³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 78.

⁴¹⁴ et-Talak, 65/6.

⁴¹⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 216.

⁴¹⁶ Buhârî, Cenâiz, 33-45.

⁴¹⁷ el-En'âm, 6/164.

⁴¹⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 78.

⁴¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 72.

*ticaret olursa başka*⁴²⁰ mealindeki âyetinin getirdiği hüküm aynı manayı ifade etmektedir.⁴²¹

Yine Hz. Peygamber'den rivayet edilen “*Kadınlar (ın haklarına riâyet) konusunda Allah'tan sakının. Zira onlar sizin hâkimiyet ve himayeniz altındadır. Onları Allah'ın emaneti olarak aldınız, onlarla birlikte yaşama hakkını Allah'ın emri ve müsaadesi ile elde ettiniz*”⁴²² anlamındaki hadis ile Yüce Allah'ın “*Kadınlarla iyi geçinin*”⁴²³ mealindeki hitabı aynı hükme işaret etmektedir.⁴²⁴

“*Allah zalime mühlet verir, verir; sonunda onu bir cezalandırır ki artık iflah olmaz*”⁴²⁵ anlamındaki hadis ile Kur'an- Kerim'in “*İşte Rabbin zulmeden beldeleri (n ahalisini) yakaladığı zaman böyle yakalar. Çünkü O'nun yakalaması çok acı ve çetindir*”⁴²⁶ ayeti aynı anlamı ihtiva etmektedir.⁴²⁷

İkinci şekil; Sünnet'in Kur'an-ı Kerim'in açıklanması gereken nasslarını açıklayıcı hükümler ihtiva etmesidir. Bu da Sünnet'in Kur'an-ı Kerim'in mücmel nasslarını tefsir etmesi, müşkil olan lafızları açıklığa kavuşturması,⁴²⁸ âmm olan hükmünü tahsis etmesi,⁴²⁹ mutlak olan hükmünü takyid etmesi⁴³⁰ şeklinde gerçekleşmiştir.

Sünnet'in Kur'an'ın “mücmel” ifadelerini tefsir ettiğine ya da “müşkil” lâfızlarını açıkladığına dair Zekıyyüddîn Şa'bân'ın eserinde “*Namazı kılın, zekâtı verin*”⁴³¹ mealindeki mücmel âyet örnek gösterilerek bu ayette tam olarak neyin kastedildiğini, namazın ve zekâtın mahiyetini açıklayan hadislerin açıkladığı izah edilmiştir. Sünnet'in Kitap'taki müşkil lafızları açıklığa kavuşturduğuna ise “*Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı) siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yiyin, için*”⁴³² mealindeki ayet

⁴²⁰ en-Nisa, 4/29.

⁴²¹ Zekıyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 79.

⁴²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 73; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 56; İbn Mâce, “Menâsik”, 84; Temel hadis kitaplarında rastlanmayan ikinci cümle için bkz. İbn Hişâm, *es-Sıra en-Nebeviyye*, Mustafa es-Saka vd. (nşr.), y.y., Mısır, 1936, IV, 251. (İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 83'den naklen alınmıştır. Bu bilgi eserin aslında mevcut olmayıp mütercim tarafından eklenmiştir.)

⁴²³ en-Nisâ, 4/19.

⁴²⁴ Zekıyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 79.

⁴²⁵ Buhârî, “Tefsîru'l-Kur'an” (Sûre, 11/ Hûd), 5; İbn Mâce, “Fiten”, 22.

⁴²⁶ Hûd, 11/102. (Eserin aslında dipnot kısmına Nisa suresi 102. ayet olarak sehven yazılmıştır.)

⁴²⁷ Zekıyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 79.

⁴²⁸ Zekıyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 80.

⁴²⁹ Zekıyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 80.

⁴³⁰ Zekıyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 81.

⁴³¹ el-Bakara, 2/43.

⁴³² el-Bakara, 2/187.

örnek verilmiş ve bu ayette yer alan (iplik) lafızlarından maksadın Hz. Peygamber tarafından gündüzün beyazlığı ve gecenin karanlığı olarak açıklandığı ifade edilmiştir.⁴³³

Kur'an-ı Kerimdeki “âmm” hükmün Sünnet tarafından “tahsis” edilmesi hakkında Zekiyyüddîn Şa'bân eserinde şu örneklerle yer vermektedir: “*Kadın, halası, teyzesi, erkek veya kız kardeşinin kızı üzerine nikâhlanamaz. Bunu yaparsanız, akrabalık bağlarını koparmış olursunuz*”⁴³⁴ hadisi, “*Bunların (yukarıda sayılanların) dışındakiler size helâl kılındı*”⁴³⁵ âyetindeki umûm hükmü tahsis etmektedir.⁴³⁶

“*Katil mirasçı olamaz*”⁴³⁷ hadisi, Kur'an-ı Kerim'in “*Allah, çocuklarınız (in miras payı) hakkında şöyle davranmanızı istiyor*”⁴³⁸ âyetindeki umûmu tahsis etmiştir.⁴³⁹

Zekiyyüddîn Şa'bân Sünnet'in Kur'an-ı Kerim'in “mutlak” ifadelerini “takyid” edişini şu örnekle izah etmektedir: “*Hırsızlık yapan erkek ve hırsızlık yapan kadının ellerini kesin*”⁴⁴⁰ mealindeki âyet hırsızlığı yapanın sağ mı yoksa sol elinin mi kesileceği ve de elin nereden kesileceğine dair bilgi vermemektedir. Sünnet mutlak şekilde yer alan bu hükmü, sağ elin kesilmesi ve bilekten kesme şeklinde takyid etmiştir.⁴⁴¹

Üçüncü şekil; Sünnet'in Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı hükümleri neshetmesidir. Yazar bu konunun İslam bilginleri arasında tartışmalı bir konu olduğuna işaret ederek bu düşüncenin Kur'an'ın Sünnet ile neshini kabul eden bazı âlimlere göre olduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bilgiyi “nesh” başlığı altında ayrı bir konu olarak vermiştir.⁴⁴²

Sünnet'in Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı hükümleri yürürlükten kaldırdığına dair Zekiyyüddîn Şa'bân; “*Birimize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır (mal) bırakacaksa, anaya, babaya, yakınlarla münasip şekilde vasiyette bulunmak Allah'tan korkanlar*

⁴³³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 80.

⁴³⁴ Buharî, “Nikâh”, 27; Müslim, “Nikâh”, 37. Hadisin tamamı hakkında bkz. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâi, *Naşbü'r-râye li-tahrîci eḥâdîsi'l-Hidâye*, Dâru'l-Kıble li's-Segâfeti'l-İslamiyye, Müessesetü'r-Reyyan, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, b.y., ts., III, 169-170.

⁴³⁵ en-Nisâ, 4/24.

⁴³⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 80.

⁴³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 49; Ebû Davud, “Diyât”, 18, Darimî, “Ferâiz”, 41.

⁴³⁸ en-Nisâ, 4/11.

⁴³⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 80.

⁴⁴⁰ el-Mâide, 5/38.

⁴⁴¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 81.

⁴⁴² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 81.

üzerine bir borçtur”⁴⁴³ mealindeki âyetin hükmünün “*Vârise vasiyet yoktur*”⁴⁴⁴ hadisi ile neshedildiğini örneklendirerek açıklamıştır.⁴⁴⁵

Dördüncü şekil; Sünnet’in Kur’an-ı Kerim’de hükmü yer almayan meseleler hakkında hükümler ortaya koymasıdır.”⁴⁴⁶ Bu durum için de pek çok örnek zikredilmiştir. Bunlar; seferi halde değilken de rehin sözleşmesinin yapılabileceği, bir tek şahit ile birlikte davacının yeminine dayanılarak hüküm verilebileceği, ninenin miras hakkına sahip olduğu, fitır sadakasının ve vitir namazının vacip oluşu, “muhsan”⁴⁴⁷ olan zâninin recm edilmesi gerektiği, “âkile”nin⁴⁴⁸ diyetle katılmakla mükellef olduğu, evlenme akdinde şahitlerin gerekliliği, şuf’a hakkının meşru bir hak olduğu, deniz hayvanlarının ölüsünün yenebileceği şeklindeki hükümlerdir.

Yazar Sünnet’in Kur’an-ı Kerim’de hükmü bulunmayan meselelere hüküm koyma özelliğinin Kur’an’ın her şeyi açıklayıcı olma niteliği ile çeliştiği sorusunu değerlendirmiş⁴⁴⁹ ve bunun bir çelişki olmadığını şu şekilde izah etmiştir. Kur’an’ın hüküm koyma usûlü bazen “tafsil” yani detaylarıyla açıklama, bazen “icmâl” yani genel hükümler ortaya koyma şeklinde olmuştur. Kur’an’ın koyduğu temel ilkelerden birisi de Sünnet’e ittibâdır. Kur’an-ı Kerim’de Hz. Peygamber’e itaatin Allah’a itaat etmek anlamı taşıdığına işaret eden pek çok ayet mevcuttur. Dolayısıyla Sünnet’te yer alan her hüküm, Kur’an-ı Kerim’de zahiren bulunmasa bile bu kapsamda Kur’an nassları içinde yer almış olur. Yani Kitap, hükmü bu şekilde ortaya koymuş olur.⁴⁵⁰ Bu bakış açısıyla konuya izah getirme yazarın fıkıh usûlünü temellendiren konuları akla uygun şekilde delillendirerek açıklama üslubunu göstermektedir. Yine yazar konuyu nakli delillerle de desteklemiştir.

⁴⁴³ el-Bakara, 2/180.

⁴⁴⁴ Buhârî, “Vasâyâ”, 6; Ebû Dâvûd, “Vasâyâ”, 6.

⁴⁴⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 81.

⁴⁴⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 81.

⁴⁴⁷ Meşru bir evlilik yapmış, hür müslüman kimseye muhsan denir. Zina ve zina iftirası suçlarının cezalarının uygulanabilmesi için ilgili tarafta aranan niteliği ifade eden bir fıkıh terimidir. (Bkz. Şamil Dağcı, “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 546-548).

⁴⁴⁸ Âkile, İslâm hukukunda kasıt unsuru bulunmayan bir öldürme veya yaralama hadisesinde suçlu adına diyet ödemeyi yüklenen şahıslar topluluğu demektir. (Bkz. Hamza Aktan, “Âkile”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 248, 249.)

⁴⁴⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 81.

⁴⁵⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 82.

2.2.1.2.8. Hz. Peygamber'in Fiilleri ve Çeşitleri

Yazar, Hz. Peygamber'in fiillerinin Sünnet'in bir parçasını oluşturduğunu ifade ettikten sonra burada Hz. Peygamber'in fiillerini; hangisinin İslam hukuku açısından kaynak teşkil edeceğini, hangisinin kaynak değerinin olmayacağını açıklama gayesiyle ele aldığını belirtmiştir.⁴⁵¹

a. Hz. Peygamber'in Bir Beşer Olarak İşlediği Fiiller

Bu fiiller İslam hukuk açısından kaynaklık teşkil etmez. Bu fiiller Hz. Peygamber'den, peygamber vasfı ile değil insan vasfı ile sadır olduğundan örneklik ifade etmez, onlara uyulması gerekmez. Yeme, içme, giyinme, uyuma, oturup kalkma gibi fiiller bu türdendir.⁴⁵²

Hz. Peygamber'in Medineliler'in hurmaları aşıladıklarını görünce, aşılamamalarını tavsiye etmesi ve bu tavsiyesine uyulması neticesinde o yıl mahsulün telef olması, Hz. Peygamber'in de bunu öğrenince, “*Siz dünyanıza ait işleri daha iyi bilirsiniz*” buyurması⁴⁵³ şeklinde gerçekleşen olay yazarın bu konuda vermiş olduğu örnektir. Bir diğer örneği ise; Bedir Savaşı esnasında meydana gelen, ordunun konaklayacağı yer konusundaki fikrinin vahye mi yoksa kendi görüşüne mi dayandığının bir sahabî tarafından sorgulanarak daha uygun bir yerin gösterilmesi olayıdır. Hz. Peygamber kendisinin de onlar gibi bir insan olduğunu belirtmiş, müslümanlar arasında istişarenin gerekli olduğuna vurgu yaparak o sahabinin görüşünü uygulamıştır.⁴⁵⁴

b. Hz. Peygamber'in Sadece Kendisine Mahsus Olan Fiilleri

Yazar bu fiillerin Hz. Peygamber'e mahsus oluşunun şer'î delil ile sabit olduğuna dikkat çekmiştir. Bu fiiller, Hz. Peygamber'e mahsus olduğundan, hiçbir müslüman bu fiilleri işleme konusunda Hz. Peygamber'e uyamaz.⁴⁵⁵

Hz. Peygamber'in sırf kendisine mahsus olduğu şer'î delil ile belirtilmiş olan fiillerini hem Zekiyyüddîn Şa'bân hem de Molla Hüsrev teheccüd namazının vacip oluşu ve dörtten fazla eşle nikâhlanmasının mübah oluşuyla örneklemiştir. Zekiyyüddîn

⁴⁵¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 83.

⁴⁵² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 83.

⁴⁵³ İbn Mâce, “Rühûn”, 15.

⁴⁵⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 223; Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 83-84.

⁴⁵⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 85.

Şa'bân buna, Ramazan'da "savm-i visal" şeklinde oruç tutmasını⁴⁵⁶ ilave ederken Molla Hüsrev de duhâ namazının vacip oluşunu eklemiştir.⁴⁵⁷

c. Hz. Peygamber'in Peygamberliği Gereği Kendisine Uyulması Kastıyla İşlemiş Olduğu Fiilleri

Yazar, Hz. Peygamber'in bu fiillerinin iki şekilde gerçekleştiğini belirtmiştir. Birincisi; Hz. Peygamber'in Kur'an'ın mücmel ifadelerini açıklamak gayesinde işlemiş olduğu fiilleridir. Bu tür fiiller, Kur'an'ın açıklayıcı ve tamamlayıcısı hükmündedirler. Ayrıca açıkladığı mücmel ifade hangi hükmü ihtiva ediyorsa o hükmü alırlar. Mesela mücmel olan ayet vacip ise onu açıklayan fiill de vacip hükmünde olur. Yazar, mücmeli beyan eden Sünnet'in ancak bir delil ile anlaşılabilceğini, bu delilin de bazen sözlü olarak açıkça zikredildiğini bazen de karine-i hâl şeklinde olduğunu örneklerle izah etmiştir.⁴⁵⁸

Zekiyyüddîn Şa'bân Hz. Peygamber'in Kur'an'ın mücmeline açıklık getirmek amacıyla işlemiş olduğu fiillerine şu örnekleri vermiştir:

Hz. Peygamber'in "*Ben namazı nasıl kılıyorsam siz de öyle kılın*"⁴⁵⁹ sözü ve bu sözü kapsayan namazla ilgili fiilleri, namazı emreden ayet için açıklayıcı niteliktedir. Hz. Peygamber'in "*Hacc ibadetinizin usullerini benden alın*"⁴⁶⁰ hadisi ve bu doğrultudaki hacc ile ilgili fiilleri, "*Yoluna gücü yetenlerin o evi (Kâbe'yi) haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır*"⁴⁶¹ mealindeki ayeti açıklamaktadır. Hz. Peygamber'in hırsızlık suçunun cezası konusunda bilekten kesme şeklinde uygulama yapılmasını belirtmesi ve teyemmüm yaparken Hz. Peygamber'in dirseklere kadar mesh verme uygulaması da bu türdendir.⁴⁶²

İkincisi; Kur'an'ın mücmelini beyan etmek üzere olmayıp, Hz. Peygamber'den müstakil olarak sâdır olan fiiller: Yazar, bu fiillerin vücub, nedb, ibâha gibi şer'î vasfı açıkça bilinebilen ve şer'î vasfı bilinemeyen fiiler olarak iki ihtimali barındırdığını

⁴⁵⁶ Savm-i visal iki veya daha fazla gün iftar etmeksizin oruç tutmaktır. Hz. Peygamber (s.a.v) bazen Ramazan'da "visal" orucu tutmuş ve ashabına bu şekilde oruç tutmayı yasaklamıştır.

⁴⁵⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 223; Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 84-85.

⁴⁵⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 85.

⁴⁵⁹ Buhârî, "Ezan", 18.

⁴⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 318, 366; Nesâî, "Menâsik", 220.

⁴⁶¹ Âl-i İmrân, 3/97.

⁴⁶² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 85.

açıklamış, şer'î vasfı bilinebilen fiillerin mü'minler için bağlayıcı olduğunu ifade etmiştir. Şer'î vasfı bilinmeyen fiiller ise Allah'a yakınlaşma gayesi açıkça anlaşılıyorsa râcih olan görüşe göre bunlara uymak müstehaptır. Alım-satım gibi Allah'a yakınlaşma gayesi içermeyen fiiller mübah hükmü ifade eder. Yazar bu fiiller için ibâha hükmünün verilmesinin gerekliliğini ifade ederken; ibâhanın üzerinde bir hükmün ayrı bir delil ile sabit olabileceğine, burada da böyle bir delilin sabit olmadığına dikkat çekmiştir.⁴⁶³

Zekiyyüddîn Şa'bân, Kur'an'ın mücmelini açıklama şeklinde olmayıp kendi müstakil olarak yapmış olduğu fiillerini ise şer'î vasfı bilinenler olarak nitelendirmiş ve uyulması gerektiğini beyan etmiş; bu fiilere örnek vermemiştir. Şer'î vasfı bilinmeyenleri ise devamlı olmamak üzere iki rekât namaz kılması, alım-satım, kira, ziraat ortaklığı ile örneklendirmiş, Allah'a yakınlaşma maksadı taşıyan fiileri yapmanın müstehap olduğunu, Allah'a yakınlaşma maksadının bulunmadığı fiilleri yapmanın da mübah olduğunu açıklamıştır.⁴⁶⁴

Her iki eserin Sünnet konusunda verilen bilgilerden hareketle şu değerlendirme yapılabilir: İlk zamanlardan itibaren fikhî meseleleri çözüme kavuştururken dayanılacak iki kaynağın Kur'an-ı Kerim ve Sünnet olduğu noktasında bir görüş ayrılığının bulunmadığı görülmüştür. Sünnet, her iki eserde de kaynak sıralamasında Kur'andan sonra ikinci sırada yerini almıştır. Bununla beraber, Sünnet'in muhtevası konusunda ortaya konan çabalar açısından değerlendirildiğinde Sünnet malzemesinin sıhhati konusu özel bir önem taşıdığı için gerek klasik dönem, gerekse modern dönemi temsil eden eserde Sünnet'in mahiyeti ile ilgili bilgilere geniş yer verilmiştir.

Molla Hüsrev Sünnet konusunu işlerken Hz. Peygamber açısından vahyin zâhir ve bâtın olmak üzere iki tür olduğunu, zâhir olan vahyin Hz. Peygamber'in ümmeti için hüccet değeri taşıdığını ve bu vahiylerle uyulmasının vacip olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamberin ictihadı anlamına gelen bâtın olan vahyin cevazı ile ilgili farklı görüşler olduğunu Eş'ari ve Mutezile'nin çoğunluğunun bu tür vahyi kabul etmezken İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ebu Yusuf ve ehli hadisin tümünün bu tür vahyin Hz. Peygamber hakkında mutlak şekilde caiz olduğunu kabul ettiklerini belirtmiştir. Molla Hüsrev üslubu gereği bu tartışmalara ayrıntılı olarak yer vermiş ve bu konuda tercihe değer olan görüşün Hz.

⁴⁶³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 86.

⁴⁶⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 86.

Peygamber'in vahyi bir müddet bekledikten sonra vahyin gelmemesi halinde kendi ictihadiyle amel etmesinin caiz olduğu şeklinde olduğunu vurgulamıştır. Sünneti "Hz. Peygamber'den sâdır olan söz, fiil veya takrirler" olarak tanımlamıştır. Ancak hadisi "sözlü sünnet" olarak tanımlaması, hadis kavramını yalnızca kavli sünnete hasr etmesi ile hadis usûlü ilminin yaklaşımına dâhil olmuştur. Çünkü hadis usûlü bilginlerinin çoğunluğu hadisi söz, fiil ve takrir olarak tanımlasalar da bir kısmı bunların sözle tespit edilmiş şekli olarak tarif etmiş, hadisle sadece kavli sünnetin anlaşılması gerektiğine vurgu yapmışlardır. Molla Hüsrev rivayet açısından sünnetin çeşitlerine yer vermiş; âhad haberle amel konusunu ayrıntılı olarak işlemiştir. Sünnet konusuna hadis usûlü kitaplarında yer alacak kadar geniş ve ayrıntılı yer vermiştir. Kitap ve Sünnet konularından sonra açmış olduğu ek başlıkta şer'u men kablenâ ve sahabî kavli konularını işlemiştir. Molla Hüsrev'in Sünnet konusunda vermiş olduğu bilgiler klasik Hanefî usûl kitaplarında Sünnet konusunda yer alan bilgilerin özeti niteliğindedir. Hadise dair bir eseri olmamasına karşın bu eserinde sünneti hadis usûlü eserlerinde yer alacak kadar kapsamlı değerlendirmesi onun hadis alanında da ne kadar engin bir birikime sahip olduğunu göstermiştir.

Zekiyyüddîn Şa'bân Sünnet'i aynı şekilde "Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri" olarak tanımlamış, Mir'ât' te olduğu gibi hadis kavramıyla ilgili özel bir değerlendirmeye girmemiş, yapısı bakımından ve Hz. Peygamber'den ulaştırılış (rivayet) açısından çeşitlerini açıklamıştır. Rivayet açısından sünnetin çeşitlerini Hanefîler ve Hanefîlerin dışındakilere göre değerlendirmiştir. Âhad sünnetle amel konusunda sahabenin ve mezhep imamlarının takip ettikleri metotlara ayrı ayrı yer vermiştir. Her mezhebin şartlarını değerlendirmiş ve âhad haberle amel konusunda Hanbelîlerin en geniş çerçeveye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Şâfiî ve Mâlikîlerin ise Hanefîler'den daha geniş çerçeveye sahip olduklarını, bu hususta çerçeveyi en dar şekilde tutanların Hanefîler olduğunu vurgulamıştır. Zekiyyüddîn Şa'bân mezhepler arasında bir tercihte bulunmamış, hepsinin Sünnet'in Kitap'tan sonra ikinci kaynak olduğu konusunda asla bir fikir ayrılığına düşmediklerini, hepsinin en ihtiyatlı ve Kitap-Sünnet uyumunu sağlayacak en uygun metodu belirlemek amacıyla farklı şartlar ileri sürdüklerini ifade etmiştir.

2.2.1.3. İcma

2.2.1.3.1. İcmanın Tarifi

Yazar “icma”nın sözlük ve terim anlamlarını vermek suretiyle icma konusuna giriş yapmıştır. İcmanın sözlükte iki anlamda kullanıldığını belirtmiştir. Birincisi; azmetmektir yani bir işi yapma konusunda kesin niyetli ve kararlı olmaktır. Bu manada kullanılan icma kelimesine “*Siz de ortaklarınızla beraber toplanıp yapacağınız işi kararlaştırın*”⁴⁶⁵ âyeti ve Hz. Peygamber’in, “*Tan yeri ağarmadan önce oruca kesin karar vermeyen (niyet etmeyen) kimsenin orucu yoktur*”⁴⁶⁶ hadisini örnek göstermiştir.⁴⁶⁷ İkincisi; bir konuda fikir birliği, ittifak oluşturmaktır.⁴⁶⁸ İki tanım arasındaki farka Abdülaziz el- Buhâri’den (ö.730/1330) alıntı yaparak⁴⁶⁹ şu şekilde işaret etmiştir: Birinci anlam tek kişi için söz konusu olabildiği halde ikinci anlam en az iki veya daha fazla kişi hakkında kullanılabilir.⁴⁷⁰

Fıkıh usûlünde icmayı; “*Muhammed (s.a.v.) ümmetinden olan müctehidlerin Hz. Peygamber’in ahirete irtihalinden sonraki bir dönemde şer‘î bir hükümde fikir birliği içerisinde olmalarıdır*”⁴⁷¹ şeklinde tarif etmiştir.

Yazar bu tanımla Molla Hüsrev gibi icmanın oluşması için gerekli şartları da belirtmiştir. İcmanın oluşması için müslüman müctehidlerin ittifakı söz konusu olmalı, ittifak edilen konunun da şer‘î bir hüküm olması gereklidir. Yine icmanın Hz. Peygamber’in zamanı ile ilgili olarak vefatından sonra olması gerektiği tanımında kendisini göstermektedir.

2.2.1.3.2. İcmanın Şartları

Yazar icmanın tanımından hareketle, usûlcülerin şu beş şart gerçekleşmedikçe icmanın meydana gelmeyeceğine dair görüşlerine işaret etmiştir ve icmanın şartlarını sıralamıştır.

⁴⁶⁵ Yunus, 10/71.

⁴⁶⁶ Tirmizî, “Savm”, 33.

⁴⁶⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 87.

⁴⁶⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 87.

⁴⁶⁹ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfü’l-esrâr fi şerhi usûli’l Pezdevî*, Dersaadet: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1308/1890, III, 229.

⁴⁷⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 88.

⁴⁷¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 88.

Birinci Şart: İcmayı gerçekleştirenlerin müctehid olmaları gerekir. Bu şartla usûlcüler tarafından herhangi bir devirde müctehid yoksa icma gerçekleşmez manası kastedilmiştir. Bir grup müctehidin sayı şartı aranmaksızın şer'î bir hükümde ittifakı icma sayılır. Bazı usûlcüler ise müctehidlerin sayısının tevatür derecesine ulaşmış olma şartını koşarken, bazıları da bu sayıyı üç ile sınırlandırmışlardır. İki müctehidin ittifakının icma olup olmayacağı konusu ise ihtilafıdır. Bazı usûlcüler kabul ederken bazıları reddetmiştir. Bir devirde sadece bir müctehidin bulunması halinde onun beyan ettiği görüş icma sayılmaz. Çünkü bu görüş üzerine ne ihtilaf ne de ittifak düşünülebilir.⁴⁷²

İkinci Şart: İcmada bulunulacak konu üzerinde bütün müctehiderin ittifak etmiş olmaları gerekir. Fıkıh usûlü bilginlerinin çoğunluğu, bir hüküm üzerinde müctehidlerin çoğunluğu ittifak etse, bir kişi dahi buna ihtilaf etmiş olsa belki isabet etmiş olan muhalif tarafta yer alabilir ihtimaliyle bunu icma saymamışlardır.

Yazar, bazı bilginlerin müctehidlerin çoğunluğunun ittifakı halinde icmanın meydana geldiği bilgisine yer verirken bazılarının ise bunu icma olarak nitelendirmemekle beraber hüccet olarak kabul ettiklerine işarette bulunmuştur.⁴⁷³

Üçüncü Şart: İcmada fikir birliği eden müctehidlerin Hz. Muhammed'in ümmetinden olmaları gerekir. Yazar bu şartın ileri sürülmesindeki temel nedenin bu şart ile Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ümmetinin hata üzerinde birleşmelerinin mümkün olmayacağına işaret etmek olduğunu ifade etmiştir. Yani Hz. Peygamber'e izafe olunan ismet sıfatı onun ümmeti için de kullanılmaktadır.⁴⁷⁴

Dördüncü Şart: İcmanın zamanı ile ilgili olan bu maddeye göre icmanın gerçekleşmesi için Hz. Peygamber'in vefatından sonraki bir dönemde oluşmuş olması gerekmektedir. Çünkü Hz. Peygamber hayatta iken icmanın varlığından söz edilemez. Hz. Peygamberin sahabe tarafından ittifak edilmiş bir hükümde onları tasdik etmesi artık icma olmayıp Sünnet hükmünde olur. Böyle bir hükme itirazı halinde ise icmanın söz konusu olması mümkün olmadığı gibi bu hüküm şer'î bir anlam taşımaz.⁴⁷⁵

⁴⁷² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 88.

⁴⁷³ Amidî, *el-İhkâm*, I, 192; Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 88, 89.

⁴⁷⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 89.

⁴⁷⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 89.

Beşinci Şart: Bu madde ile icmanın konusu belirlenmiş olur. İcmaya konu olan husus vücup, hürmet, sıhhat, fesad gibi şer‘î bir hükümle ilintili olmalıdır. Örneğin, akli hükümlerde veya dilbilgisine konu olan bir hususta icma söz konusu olamaz.⁴⁷⁶

Zekiyyüddîn Şa‘bân icmanın şartlarıyla ilgili olarak bilginlerin üzerinde icma edecekleri hususun şer‘î bir hükme ait olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda neyin icma anlamına gelmeyeceğini izah ederken dil ile ilgili hükümler veya akli hükümler üzerinde yapılan ittifakın şer‘î anlamda bir icmâ sayılmayacağını belirtmiş ve bilginlerin fâ harfinin veya sümme lafzının ifade ettiği anlamlar ya da âlemin hâdis (sonradan meydana gelmiş) olduğu hakkındaki ittifaklarının icma olamayacağını bu örneklerle açıklamıştır.⁴⁷⁷ Molla Hüsrev “Hint yağı müshildir” gibi tıbbın ittifak ettiği dini olmayan hükümleri, dini olan ancak şer‘î bir hüküm taşımayan sahabenin geçmişteki halleri, ahiret ahvâli ve kıyametin şartları gibi konuları örnek göstererek böyle konuların icmâ ile sabit olduğunun söylenemeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁷⁸

2.2.1.3.3. İcmanın Çeşitleri

Yazar icmanın sarîh ve sükûtî olmak üzere iki çeşidinin olduğunu ve bu ayrımın icmanın nasıl meydana geldiği üzerinde yapılan bir ayrım olduğunu beyan etmiştir. Sarîh icma; icmanın gerçekleştiği zamanda bütün müctehidlerin icmaya konu olan mesele hakkındaki görüşlerini tek tek açıklamalarıdır. Bu suretle meydana gelen bu icma sarîh icma olur. Yazar bu icmanın oluşumu hakkında da açıklayıcı bilgiler sunmuştur. Buna göre, hükmü hakkında bilgi sahibi olunmak istenen meselenin hükmü ile ilgili olarak tüm müctehidlerin bir araya gelmesi ve incelemesi neticesinde, hepsinin aynı görüşü ortaya koymaları şeklinde sarîh icma oluşur. Böyle bir meselede bir müctehidin fikrini ortaya koyması ve o dönemdeki diğer müctehidlerin de her birinin ayrı ayrı aynı yöndeki kanaatlerini beyan etmeleri şeklinde de yine sarîh icma gerçekleşmiş olur.⁴⁷⁹

Sükûtî icma ise; icmaya konu olan mesele hakkında birkaç müctehidin görüşünü açıkça ortaya koymasından sonra aynı dönemdeki diğer müctehidlerin açık şekilde bu görüşe katıldıklarına veya reddettiklerine dair bir beyanda bulunmayıp sükût etmeleri

⁴⁷⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 89.

⁴⁷⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 89.

⁴⁷⁸ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 226.

⁴⁷⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 90.

şeklinde gerçekleşen icmadır.⁴⁸⁰ Yazar, bu bölümde sükûtî icmanın oluşması için gerekli olan şartları şu şekilde sıralamıştır:

a. Sükûtun gerek hükme dair izhar edilen görüşü destekleyen gerek de bu görüşe aykırı hiçbir emare barındırmaması gerekir. Eğer sükût içerisinde, serdedilen görüşü destekleyici bir işaret mevcut olursa bu icma sarîh icma olur. Aykırı bir görüşe işaret eden bir emare bulundurması halinde de zaten icma gerçekleşmemiş olur.⁴⁸¹

b. Hükme dair açıklanan görüş hakkında bilgi sahibi olunduktan sonra diğer müctehidlerin, hükmü ortaya konulmak istenen mesele hakkında araştırma yapabilecekleri ve bu hususta bir görüşe sahip olabilecekleri kadar zamanın geçmesi ve bundan sonra sükûtun gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Yazara göre bu durum meselenin açık veya kapalı olmasıyla, müctehidlerin karara varma süreleri ile ilintili olduğundan net zaman tayin etmek doğru olmaz.⁴⁸²

c. İcmaya konu olan mesele, hakkında kesin delil bulunmayan ictihada açık bir mesele olmalıdır. Yazar kesin delille hüküm ortaya konmuş bir mesele hakkında delile aykırı görüş bildiren bazı müctehidlerin karşısında diğerlerinin susmalarının bu hükmü destekledikleri anlamına gelmeyeceğini, ancak bu sükût halinin o görüşü kabul etmeme veya önemsememe manasına geldiğini ifade etmiştir.⁴⁸³

2.2.1.3.4. İcmanın Kaynak Değeri

Yazar kaynaklık açısından sarîh ve sükûtî icmayı ayrı ayrı değerlendirmiştir.

a. Sarîh İcmanın Kaynak Değeri

Yazar İslam hukuku âlimlerinin çoğunluğuna (cumhur) göre sarîh icmanın kesinlik ifade ettiğini, uyulmasının vacip, aykırı davranılmasının ise haramlık ifade ettiğini belirtmiştir. Sarîh icma ile bir meselenin hükmü ortaya konmuş ve bu icma hakkında diğer bilginler de bilgi sahibi olmuşlarsa artık icmayla belirlenen bu hüküm “kesin hüküm” olma özelliğini kazanmış olur ve bu hükme muhalefet etmek caiz olmadığı gibi, bu mesele artık icthad ve ihtilafa konu olmaktan çıkar.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 90.

⁴⁸¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 90.

⁴⁸² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 90.

⁴⁸³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 90, 91.

⁴⁸⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 91.

Yazar Nazzâm, Haricîler ve Şia'nın bazılarının icmayı kaynak olarak kabul etmediklerini ifade etmiş ve gerek icmayı kaynak olarak kabul eden cumhurun gerekse kaynak olarak kabul etmeyenlerin Kur'an ve Sünnet'ten getirmiş oldukları delilleri ortaya koymuştur. Yazar icmayı kaynak kabul etmeyenlerin görüşlerinin dayandığı delillerin zayıf ve istidlale elverişli olmadığını ifade etmiş ve cumhurun görüşünün dayandığı delillerin daha güçlü ve sağlam olduğunu belirtmiştir. Tercih edilmesi gereken görüşün icmayı kaynak olarak kabul eden cumhurun görüşü olduğu yönünde kendi görüşünü ifade etmiştir. Bu görüşün mücerreh görüş olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸⁵

b. Sükûti İcmanın Kaynak Değeri

Yazar sükûti icmanın kaynak olarak kabul edilmesi konusunda usûlcülerin ikiye ayrıldığını ifade etmiştir. Usûlcülerin çoğunluğu sükûti icmayı kaynak kabul etmişlerdir. Sükûti icmayı kaynak olarak kabul eden bu çoğunluk da bu kaynaklığın kat'î veya zannî oluşu konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Hanefîlerin çoğunluğu ve Ahmet bin Hanbel sükûti icmanın da sarîh icma gibi kesin delil olma özelliği taşıdığını ileri sürerler. Buna gerekçe olarak da icmanın kaynak olduğuna ve kesin bir delil teşkil ettiğine işaret eden delillerin sarîh veya sükûti icma ayrımına gitmediğini göstermişlerdir.

Hanefî âlimlerden Kerhi (ö.340/952), Şâfiî âlimlerden Âmidi (ö.631/1233) de aynı görüştedir. Diğer usûlcüler ise sükûti icmanın kaynak olduğunu kabul etmekle birlikte zannî "bir delil" olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gerekçeleri ise icmaya konu olan hüküm hakkında görüşlerini açıklamayan ve sükût eden müctehidlerin bu sükûtunun, muvafakat anlamı taşıyabileceği gibi başka ihtimalleri de akla getirebileceğidir. Dolayısıyla böyle ihtimal barındıran bir delil kesinlik arzetmez. Ancak şu da bir gerçektir ki bu sükûtun muvafakata ihtimali daha kuvvetlidir. Çünkü selef-i sâlihinin uygulamaları bize onların karşılıklarına ne çıkarsa çıksın doğru olduğuna inandıkları bir görüşü açıklamaktan geri durmadıklarını göstermektedir.⁴⁸⁶ Yazar bu bölümü ashâbın uygulamalarıyla açıklayarak doğruluğunu ispat yoluna gitmiştir.

Bir kısım ulema ise sarîh icmayı kaynak olarak kabul etmemişlerdir. Mâlikîler ve İmam-ı Şâfiî (rivayet edilen son görüşüne göre) bu görüştedirler. Onlar da buradaki sükûtun muvafakat anlamına gelebileceği gibi başka bir sebepten ötürü de olabileceğini

⁴⁸⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 95.

⁴⁸⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 96.

ifade etmişlerdir. Müctehid henüz mesele hakkında kesin bir kanaate ulaşmamıştır yahut mesele hakkında görüş beyan eden müctehidlerden çekinebilir veya bir zarara uğramaktan korkabilir. Dolayısıyla bu ihtimaller söz konusu iken ittifaktan söz edilemez. İttifak olmadıkça da icmanın gerçekleşmesi düşünülemez.⁴⁸⁷

Zekiyyüddîn Şa'bân icmanın delil oluşunu icmanın çeşitleri çerçevesinde ele almıştır. Bu ayrıma Molla Hüsrev icmanın rüknü başlığı altında yer vermiş, icmanın rüknü olan ittifakı açıklarken sarih ve sükûti icma ayırımına işaret etmiştir. Bu konudaki örnekler her iki eserde de sükûti icma üzerine verilmiştir.

Zekiyyüddîn Şa'bân'ın eserinde yer verdiği örnekler şunlardır: Hz. Ömer, zina suçunu işlediği sabit olan hamile bir kadının cezasının yerine getirilmesini isteyince, Muâz b. Cebel ona karşı çıkmış ve ona “Allah sana onu cezalandırman için yetki vermiş olsa da, karnındakine ceza vermek için yetki vermemiştir.” demiştir. Muaz'ın bu çıkışı üzerine Hz. Ömer “Muâz olmasaydı Ömer mahvolmuştu!” diyerek fikrinden vazgeçmiştir.

Hz. Ömer, müslümanlardan mehir konusunda aşırıya kaçmamalarını istemiş ve dört yüz dirhemden fazla mehir tespit edildiğinde bu fazlalığın beytûlmâle devredileceğini ifade etmiştir. Onun bu sözünü işiten bir kadın da kendisine gelerek “Allah bir kadına yüklerle (mehir) vermiş olsanız dahi”⁴⁸⁸ ayetiyle kadınlara bu hakkı veriyorken Ömer bizim bu hakkımıza nasıl engel olabilir şeklinde itirazda bulunmuştur. Bu söz üzerine Hz. Ömer kadının doğruyu bildiğini kendisinin ise hataya düştüğünü kabul ettiğini belirtmiştir.

Hz. Ali, “ümmehâtü'l-evlâd”ın⁴⁸⁹ satılabileceği yönünde yeni bir görüşe sahip olduğunu ifade edince, Abîde b. Amr es-Selmânî, topluluğun görüşüne uygun olan görüşünün tek olarak serdettiği görüşünden kendilerince daha evlâ olduğunu söyleyerek Hz. Ali'yi uyarmıştır. Çünkü sahabe önce ümmü'l-veled olan cariyenin satılıp satılamayacağı, efendisinin ölümünden sonra hürriyetine kavuşup kavuşamayacağı konusunda ihtiafa düşmüşler daha sonra Hz. Ömer döneminde ümmü'l-veledin

⁴⁸⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 97.

⁴⁸⁸ en-Nisâ, 4/20.

⁴⁸⁹ “Ümmehâtü'l-evlâd”, ümmü'l-veled'in çoğuludur ve efendisinden çocuk doğuran cariye demektir. Efendi, çocuğun kendisinden olduğunu kabul ederse, çocuğun nesebi onun üzerine geçer ve cariye ümmü'l-veled statüsünü kazanır.

satılamayacağı ve efendisi öldükten sonra hürriyetine kavuşacağı hususunda fikir birliği etmişlerdir.⁴⁹⁰

Molla Hüsrev bu konudaki örnekleri Şâfiîler'in sükûtî icmayı kabul etmemelerine cevap mahiyetinde kullanmıştır. Sahabenin hakkı söylemeyip susmalarının mümkün olamayacağını beyan ederken Zekiyyüddîn Şa'bân tarafından da kullanılan mehir örneğini kullanmıştır. Molla Hüsrev bu konuda ayrıca şu örneklere yer vermiştir: Hz. Ömer, ganimetin fazlasını beytülmalde muhafaza etme konusunda istişare ettiğinde Hz. Ali susmuş, ancak Hz. Ömer kendisine sorduğunda fazlalığın taksim edilmesi gerektiğine dair bir hadis rivayet etmiştir. Yine Hz. Ömer, ceninin düşürülmesi konusunda istişare etmiş, istişare neticesinde tazmin gerekmediğine hükmedilmiş, bunu Hz. Ali'ye sorunca o da "Benim reyime göre gurre ödemen gereklidir" demiştir. Yine, İbn-i Abbas'a reyini Hz. Ömer'e söylemekten kendisini neyin alıkoyduğu sorulduğunda "Ömer'in kırbacı" cevabını vermiştir. Molla Hüsrev bu örnekleri İmam Şâfiî'nin görüşüne getirdiği dayanak olarak kullanmış ve her birini yukarıdaki mehir örneği çerçevesinde cevaplandırmış, Hz. Ali'nin susmasını sahabenin verdiği fetvaya saygıdan ötürü istişare meclisinin sonunu beklemek olarak değerlendirmiş, İbn-i Abbas'a isnad edilen Hz. Ömer'in kırbacı meselesinin ise doğru olmadığını bildirmiştir.⁴⁹¹

2.2.1.3.5. İcmanın Gerçekleşmesinin Mümkün Olup Olmadığı

Yazar bu bölümde icmanın gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığı, fiilen meydana gelip gelmediği sorusuna bilginlerin görüşleri doğrultusunda cevap aramıştır. Cumhur icmanın gerçekleşmesini imkân dâhilinde görmüş ve fiilen de meydana geldiğini savunmuştur. Nazzâmiye ve Şia ise icmanın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını öne sürmüşlerdir.

Yazar fiilen vukû bulan icmaya şunları örnek vermiştir: Ninenin mirasta 1/6 hisseye sahip olduğu, bir gıda maddesinin satım sözleşmesine konu olması halinde müşterinin malı satıcıdan teslim almadan önce onu satmasının caiz olmadığı, müslüman bir kadının gayr-ı müslim bir erkekle evlenmesinin caiz olmadığı, mehir belirlenmeksizin yapılan nikâh akdinin geçerli olduğu.⁴⁹²

⁴⁹⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 96-97.

⁴⁹¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 228, 229.

⁴⁹² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 96, 97.

Yazar icmanın gerçekleşmesini imkân dâhilinde gören cuhurun karşı tarafın delillerini cevaplamak yerine bu delillerin sadece zihinleri karıştırmak üzere ortaya konmuş olduğunu, bu yüzden bu görüşe itibar edilmemesi gerektiğini ifade ettiklerini belirterek bu yönde eleştiride bulunmuştur. Bunun bilimde kabul edilebilir, haklı bir yöntem olmadığını, olması gerekenin ileri sürülen delilleri tek tek inceleyip doğru olmayanları gerekçeleriyle reddetmek, doğru olan ve gerçeğe uygun olan delilleri kabul etmek olduğunu söylemiştir.

Yazar bizzat icmanın gerçekleşmesini mümkün kabul etmeyenlerin delillerini ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Onların icmanın dayandığı delil ile ilgili iddialarının doğru olmadığını ifade etmiştir. İddia ettikleri gibi ister sübût ve delalet yönünden kat'î ister zannî olsun bir delilin varlığının icmanın vukûu açısından bir engel oluşturmadığını açıklamıştır. Delil kat'î dahi olsa bu delil bazen farkedilmemiş olabilir. Nitekim Hz. Ömer'e hatırlatıldığı gibi (en-Nisa 4/20, Al-i İmran 31/44) başkaları tarafından hatırlatılmasına ihtiyaç duyulabilir.

Hz. Ömer Kur'an'daki nassı gözardı ederek mehrin dört yüz dirhemden fazla olması halinde fazlalığın beytül mâle aktarılacağını bildirmiş, ancak bir kadının itiraz ederek âyeti hatırlatması üzerine bu görüşünden vazgeçmiştir.

Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in ölümlü olduğunu, kat'î bir şekilde *"Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi, o, ölür ya da öldürülürse siz gerisin geriye (eski dininize) mi döneceksiniz? Kim gerisin geriye dönerse Allah'a hiçbir zarar vermiş olmayacaktır. Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır"*⁴⁹³ ayeti ile daha önceden müslümanlara hatırlatmıştır. Fakat Resûlullah (s.a.v.) vefat edince, sahabeden bazıları, özellikle Hz. Ömer bunu dikkatten kaçırmıştır.⁴⁹⁴

Yazara göre bir mesele hakkında insanlar tarafından da bilinen kat'î bir delilin bulunması ve bu delilin gösterdiği yönde bir icma gerçekleşmesi faydasız bir şey anlamına gelmez ancak delilin işaret ettiği hükmü güçlendirir, sonraki dönemlerde bu hüküm etrafında oluşabilecek ihtilaf ihtimalini ortadan kaldırır.

⁴⁹³ Âl-i İmrân, 3/144.

⁴⁹⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 99, 100.

Yine yazar bir mesele hakkında zannî bir delil olması ve böyle bir meselede herkesin fikir birliği etmesinin imkânsız bir durum olmadığını bildirmiştir. Hatta bazı zannî delillerin çok açık bir şekilde meseleye delalet ettiğini ifade etmiş ve şu örneklerle konuya açıklık getirmiştir:

Buğday ve benzeri gıda maddelerinin müşteri tarafından satıcıdan teslim alınmadan önce satılmasının caiz olmadığına işaret eden delil haber-i vâhid olduğu için zannî bir delildir ancak müctehidler bu meselenin hükmü hakkında icma etmişlerdir.

Hiz. Ebubekir'in halife seçilmesi hadisesinde müslümanlar onu başkalarına tercih ederek halife seçilmesi hususunda icmâ etmişlerdir. Onların bu konudaki delilleri kıyas olmuştur. Hilafet konusunu, Hiz. Peygamber'in onu namaz imâmeti hususunda başkalarına tercih etmesine kıyas etmişlerdir.⁴⁹⁵

Yazar icmanın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını savunanların icma oluşması açısından gerekli olan, müctehidler herbirinin görüşünü öğrenmenin zorluğu ile ilgili iddialarının doğru olduğu ve üzerinde durulması gereken bir husus olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu iddianın bütün devirler için geçerli olamayacağını belirtmiştir. Yazara göre ilk İslam topluluğunu iki devirde ele almak gerekir. Birinci devir olan Hiz. Ebubekir ve Hiz. Ömer dönemlerinde müctehidler sayısının az ve Medine’de toplanmış olmaları nedeniyle böyle bir iddianın varlığı söz konusu olamaz. Çünkü bu dönemde müctehidler herkes tarafından tanınıyor olduklarından ve Medine’de toplanmış olduklarından Medine dışında yaşayanları bilmek ve gerektiğinde fikirlerine başvurmak zor değildi. Kaldı ki Hiz. Ömer zaruret olmadıkça ilim ve fikir ehlinin Medine’den ayrılmalarını yasaklamıştı. Hiz. Osman ile başlayan ikinci devir için ise müctehidler sayısal çoğunlukları, fethedilen ülkelere dağılmış olmaları ve iç karışıklıklar nedeniyle icmanın gerçekleştiğini söylemek kolay değildir.⁴⁹⁶

Zekiyyüddîn Şa‘bân fıkıh kitaplarında zikredilen icmaların usûl ilmindeki icma anlayışına uyup uymadığı hususunu da incelemiş ve fıkıh kitaplarında yer alan icmaların bazılarının usûl kitaplarında icmaya dair ileri sürülen şartların pek çoğuna sahip olmadığına dair şu örneklere yer vermiştir:

⁴⁹⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 101.

⁴⁹⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 101, 102.

İbn Hazm (ö.456/1064), öğle, ikindi, akşam veya yatsı namazlarında ka‘de-i ûlâyı (ilk oturuşu) terk eden kişiye sehiv secdesinin vacip olduğu hususunda müctehidlerin icma ettiğini söylemektedir. Oysa İmam Şafî‘ye göre bu durumda sehiv secdesi vacip değil sünnettir.⁴⁹⁷

İbn Hazm, “muhsar”⁴⁹⁸ konusunda “muhsar”a “hedy”in⁴⁹⁹ vacip olduğu hususunda müctehidlerin icmâ ettiğini söylemiştir. Ancak İmam Mâlik'ten nakledilen görüşler içerisinde en bilinen görüş muhsara hedyin gerekmediğidir.⁵⁰⁰

2.2.1.3.6. İcmanın Senedi

Yazar önce icmanın senedi ibaresinin ne anlama geldiğini açıklamıştır. İcmanın senedi, müctehidlerin üzerinde icma ettikleri hükme varırlarken dayandıkları delil demektir.”⁵⁰¹

Senedin lüzumu başlığı altında yazar, icmayı kaynak olarak kabul edenlerin çoğunluğunun icmanın bir senedinin olması gerektiğini öne sürdüklerini ifade etmiştir. Bunun da gerekçesini şu şekilde izah etmiştir: Delile dayandırılmadan gerçekleşen icma Allah’ın dininde keyfi ve kişiye göre hüküm vermek anlamına gelir. Bu durum da Hz. Peygamber (s.a.v.)’ den sonra yeni bir din ortaya koymaya yol açabilir ve bunu kabul etmek mümkün değildir.⁵⁰²

2.2.1.3.7. İcma İçin Senet Olabilecek Deliller

Yazarın ifadesine göre icmanın varlığını kabul eden ve bir senedi olması gerektiği kanaatinde olan fıkıh bilginleri bu senedin ya Allah’ın kitabındaki bir nass ya da Hz. Peygamber’in bir Sünnet’i olabileceğini açıklamışlardır. Yazar her iki kaynağa dayandırılan icmaya örnek vermiştir.

⁴⁹⁷ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *Merâtibü’l- icma’ fi’l-ibâdât ve’l-muamelât ve’l-itikadat*, Dârü İbn Hazm, Beyrut, 1419/1998, s. 59; Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 105.

⁴⁹⁸ "Muhsar", hac veya umre için ihrama girdikten sonra hac veya umre ile ilgili şer‘an gerekli amelleri yerine getirmeyi engelleyen hastalık ve düşman gibi bir engel ile karşılaşan kimse demektir.

⁴⁹⁹ Hedy, Harem-i Şerife götürülen yahut kendisi veya parası gönderilen kurban demektir. Nafile ve vacip olmak üzere iki çeşittir. Temettü ve kıran haccı yapanlara, hacc ve umre ibadetine mahsus yasakları ihlâl edenlere hedy vaciptir.

⁵⁰⁰ İbn-i Hazm, *Merâtibü’l- icma’*, s. 80; Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 105.

⁵⁰¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 105.

⁵⁰² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 105.

Zekiyyüddîn Şa'bân, Allah'ın Kitap'ındaki bir nassın sened olduğu icmaya müctehidlerin nine ile evlenmenin haram olduğuna dair ittifakını örnek vermiştir. Onlar bu icmâda “*Analarınız... (ile evlenmek) size haram kılındı*”⁵⁰³ âyetini esas almışlardır.⁵⁰⁴ Sünnet'e dayandırılan icmâyâ ise müctehidlerin, bir gıda maddesinin teslim alınmadan önce alıcı tarafından satılmasının yasak oluşu hükmündeki ittifakını örnek göstermiştir. Onların bu icmâdaki senedi ise Hz. Peygamber (s.a.v)'in “*Kim bir gıda maddesi satın alırsa, teslim almadan önce onu satmasın*”⁵⁰⁵ anlamındaki hadisi olmuştur.⁵⁰⁶ Kıyasa dayandırılan icmâ konusunda ise Hz. Ebubekir'in halife seçilmesini örnek olarak göstermiştir. Sahabenin onu diğer sahabîlere tercih ederek halife seçmeleri konusunda görüş birliğine varmalarında Hz. Peygamber'in, hastalığı ağırlaşınca, müslümanlara imâmet etmesi için Hz. Ebubekir'i görevlendirmesine hilâfeti kıyas etmeleri dayanak oluşturmuştur. Kazf cezasına kıyas ederek şarap içene de seksen değnek vurulması hükmündeki icmayı da kıyasın sened olduğu icmaya örnek olarak kullanmıştır.⁵⁰⁷

Usûlcüler icmanın senedi olarak Kur'an ve Sünnet nasslarını ihtilafsız kabul etmişler ancak kıyasın icma için senet olup olamayacağı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir.

Bir kısmı icmanın kıyasa dayandırılmayacağını söylemişler ve buna gerekçe olarak icmanın kat'î delil, kıyasın ise zannî delil oluşunu, kat'î olanın zannî olana dayandırılmayacağını göstermişlerdir.

Bir kısım ulema ise kıyası icma için senet kabul etmişler ve bunun da bilfiil gerçekleştiğini savunmuşlardır. Yazar bu görüşün çoğunluğun görüşünü yansıttığını ifade ederek tercih edilen görüşün bu görüş olduğuna dikkat çekmiştir. Buradaki gerekçe ise kıyasın da diğer deliller gibi şer'î bir delil olduğu ve icmaya senet olabileceğidir. Sahabenin uygulamalarında da bu görüşü destekleyici pek çok örneğe rastlanabileceğini ifade etmiştir.⁵⁰⁸

Yazar kıyasa dayandırılan icma ile ilgili örneklerle kıyasın icmaya senet olabileceğini ispat ettikten sonra icmanın kat'î olduğunu, kıyasın ise zannî oluşundan dolayı kat'î olana senet olamayacağı düşüncesinin kabul edilemez olduğuna işaret

⁵⁰³ Nisa, 4/23.

⁵⁰⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 102.

⁵⁰⁵ Buhârî, “Büyü”, 54; Müslim, “Büyü”, 36.

⁵⁰⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 106.

⁵⁰⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 106, 107.

⁵⁰⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 106

etmiştir. Bu görüşü de şu düşünceyle reddetmiştir. Çünkü zannî bir delil olan haber-i vâhidin usûlcüler tarafından icmaya senet olabileceği ittifakla sabittir. Kıyas da başlangıçta zannî bir delil olmakla beraber üzerinde icma gerçekleştiğinde kat'î bir delil olma özelliğini kazanır.⁵⁰⁹

Yazar kıyası icma için senet kabul edenlerin maslahat-ı mürseleyi de icma için senet olarak kabul ettiklerini ifade etmiş ve Hz. Peygamber'in ashabının bu yöndeki uygulamalarına yer vermiştir.⁵¹⁰

Mesela; Hz. Ebubekir'in Hz. Ömer'in tavsiyesi üzerine Kur'an'ın bir mushaf halinde toplanmasını emretmesi ve ashabın da bu kararı üzerinde görüş birliğine varmalarını örnek göstermiştir. Sahabenin bu konuda icma etmelerinin sebebi sadece maslahat düşüncesi olmuştur. Maslahata dayanan icma konusundaki diğer örnekleri şunlardır:

Hz. Ömer döneminde müslümanlar Irak ve Şam bölgesini fethedince, Abdurrahman b. Avf ve Ammar b. Yâsir gibi bazı sahabiler, fethedilen bu yerlerin mücahitler arasında paylaştırılması gerektiğini savunmuşlardır. Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Muâz b. Cebel'in de aralarında bulunduğu diğer bir grup sahabî de bu arazinin müslümanların ortak malı haline getirilmesini, arazinin sahipleri elinde bırakılıp üzerine haraç vergisi konmasını, bu verginin hâkim, memur ve asker maaşlarının ödenmesinde, dul, yetim ve muhtaçların ihtiyaçlarının giderilmesinde bir gelir kaynağı olarak kullanılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Böylelikle bu arazi nesiller boyunca müslümanların istifadesinde olacaktır. Arazinin taksim edilmesini savunanlar Hz. Ömer'i Allah'ın kendilerine kılıçlarının gücü ile sağladığı bir hakkı vermeyip, onu savaşta hazır bulunmayan insanlar ve onların henüz ortada olmayan çocukları ve torunları lehine vakfetmekle itham etmişler, Hz. Ömer de onlara bunun isabetli bir görüş olmadığını, sonradan gelen müslümanların bu araziye, taksim edilmiş ve babadan intikal eden bir mülk olarak bulacaklarını söylemiştir. Hz. Ömer ile diğerleri arasındaki tartışmalar uzun sürmüş, sonunda onlar da çoğunluğun görüşünü kabul etmişlerdir. Böylece bu hüküm üzerinde sahabenin icmâsı gerçekleşmiş olmuştur. Bu, maslahat düşüncesine dayanan bir icma olmuştur.

⁵⁰⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 107.

⁵¹⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 108.

Hız. Osman, müslümanların sayılarının artması ve Medine'de yerleşim alanının genişlemesi nedeniyle bir ezan daha ekletmiştir. Çünkü o, ezanın insanların namazın vaktinden haberdar olması için teşrî kılınmış olduğunu biliyordu. Eğer kendinden önceki dönemlerde olduğu gibi tek ezanı yeterli görmüş olsaydı, ezan okunmasından güdülen gaye gerçekleşmemiş olacak, mescide uzak bulunan birçok müslüman bu yüzden namazı kaçırabilecekti. Burada da icmanın dayandığı temel, maslahat olmuştur.

Zekiyyüddîn Şa'bân maslahat düşüncesine dayanan icmanın hükmüne açıklık getirirken, Kitap, Sünnet ve kıyasa dayanan icmalar gibi değişmez bir delil teşkil etmediğine vurgu yapmış⁵¹¹ ve şu örneklerle izah etmiştir: Sahabe “tes'ir”den yani fiyatlara narh koymaktan sakınmışlar, herkesi dilediği fiyatla alım-satım yapması konusunda serbest bırakmışlardı. Çünkü onlar Hız. Peygamber'in tes'ire razı olmadığını, insanların istemedikleri fiyatlarla mallarını satmaya zorlama anlamı taşıdığından bir haksızlık olarak değerlendirdiğini biliyorlardı. Fakat Medine'nin yedi meşhur fakihinden Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr ve Yahya b. Saîd gibi fukahâ tes'irin caiz olduğuna hükmetmişlerdir. Çünkü onlar maslahat düşüncesinin bunu gerektirdiği, insanların zararının bu yolla önleneceği kanaatine varmışlar, bu hüküm ile daha önce yerleşmiş bulunan tes'ir koymama uygulaması arasında özde bir çatışma olmadığını tespit etmişlerdir.

Çocuğun babası, babanın çocuğu veya kocanın karısı lehine şahitlik etmesi gibi bir kimsenin yakını lehine şahitliği sahabe ve tâbiûn devirlerinde kabul ediliyordu. Ancak, insanların ahlâkı değişip kalplerde iman hâkimiyeti zayıflayınca ve toplumda başkalarını haksız yere itham eğilimi kendini gösterince, fakihler ve hâkimler önceki uygulamayı aynen sürdürmenin hak kaybına yol açacağını, insanların zarara ve sıkıntıya düşeceklerini fark etmişler ve maslahat düşüncesine dayanarak toplumdaki kötü gidişi önlemek için yakınların birbiri lehine şahitliğini reddetmişlerdir.

Hoparlör teşkilâtı bulunan mescitte cuma namazı için Hız. Peygamber zamanında olduğu gibi bir tek ezanla yetinilebilir. Çünkü Hız. Osman'ın ilâve ettiği ve sahabe tarafından tasvip olunan ikinci ezan, maslahata binaen yani insanlara namaz vaktini

⁵¹¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 109.

duyurma ihtiyacından ötürü konmuştu. Bu ihtiyacın hoparlör bulunan mescitte tek ezanla karşılanması mümkündür; bu halde ikinci ezana gerek kalmamış olur.⁵¹²

İcma konusunda her iki eserin mukayesesi yapıldığında birbirine paralel, aynı şekilde konunun işlendiği görülmüştür. İcmanın, iki eserde de Sünnet'ten sonra şer'î delillerin üçüncüsü olarak yer aldığı tespit edilmiştir. Molla Hüsrev icmayı “Hz. Peygamber'in ümmetinden olan müctehidlerin, Hz. Peygamber'in vefatından sonra gelen bir dönemde şer'î bir hüküm üzerinde fikren birleşmeleri” şeklinde tarif etmiş, icmanın aklen ve naklen kesin bir delil olduğunu ifade etmiştir.

Molla Hüsrev icmanın rüknünün ittifak ve bu ittifakın da bir azimet bir de ruhsat yönü olduğundan hareketle sarîh ve sukutî icmayı açıklamıştır. İttifakın azimetini icmaya konu olan hususta o dönemdeki bütün müctehidlerin açıkça görüşlerini beyan etmeleri ve bu doğrultuda amel etmeleridir. İttifakın ruhsat yönü ise bazı müctehidlerin mesele üzerinde ayrı ayrı görüşlerini beyan etmeleri veya amel etmeleri, diğer müctehidlerin ise icma ile ilgili bilgi kendilerine ulaşmış üzerinde düşünecekleri bir süre geçtikten sonra sükût etmeleridir. Molla Hüsrev'e göre icmada aslolan icmaya konu olan husus üzerinde o asırda yaşayan müctehidlerin tamamının görüşlerini açıkça beyan etmesi ve bu doğrultuda amel etmiş olmalarıdır. Müctehidlerin bir kısmının icmaya konu olan husus hakkında açıkça beyanda bulunmalarına karşın diğer kısmının icma haberi kendilerine ulaştıktan sonra sükût etmeleri de icmanın oluşması açısından yeterli görülmüştür. Sadece Ehl-i Beyt'in, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ya da dört mezhep imamının veya Medine ehlinin ittifak etmiş olmaları bir konuda icma oluşması için şart olmadığı gibi, ittifak edenlerin sahabe olması da icma için şart değildir. Yine icma edenlerin sayılarının tevâtür derecesine ulaşması, icmanın üzerinden bir asır geçmesi de icmanın meydana gelmesi için şart değildir. Hüküm açısından değerlendirildiğinde şartlarını taşıyan bir icma kesin bilgi ifade eder, böyle bir icmayı inkâr etmek küfrü gerektirir. Molla Hüsrev icmayı mertebelerine ayırmış, öldüklerinde sahabenin icmasını en kuvvetli ve mütevatir olarak nitelendirmiştir. Böyle bir icmanın ayet ve mütevatir haber gibi olduğunu, inkârının tekfiri gerektirdiğini belirtmiştir. Sahabenin ihtilafının bilinmediği konularda tâbînin icmasının ikinci mertebede ve meşhur haber gibi olduğunu ifade ederek bunu inkâr edenin de delaletle nispet edileceğini belirtmiştir. Bunlardan sonra da hakkında ihtilaf bulunan

⁵¹² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 109-111.

icmanın geldiğini ve bunun da sahih olan âhad haber gibi değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Molla Hüsrev örf ve teâmülü de icma kapsamında değerlendirmiştir

Zekiyyüddîn Şa'bân da icmayı Molla Hüsrev gibi tarif etmiş ve benzer konuları ele almıştır. İcmanın şartlarını; icmada fikir birliği edenlerin müctehid olmaları, müctehidlerin Hz. Peygamber ümmetinden olmaları, icmanın Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelmiş olması, üzerinde icma oluşacak konunun şer'î bir hüküm olması gerektiği şeklinde sıralamıştır. İcmanın hüccet değerini sarîh-sükûtî icma üzerinden açıklamıştır. Sarîh icmanın kat'î, sükûtî icmanın zannî bir delil olduğunu belirtmiştir. Ayrıca icmanın gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığı, icmanın senedi ve icma için senet olabilecek delilleri ayrı başlıklar altında ele almıştır.

2.2.1.4. Kıyas

2.2.1.4.1. Kıyasın Tarifi ve Kıyasa Dair Örnekler

Yazar Molla Hüsrev gibi önce kıyasın sözlük ve terim anlamını vermiştir. Kıyasın sözlükte “*bir şeyin başka bir şeyle ölçülmesi ve iki şeyi birbirine eşitlemek*” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir.

Usûlcülerin kıyas tarifini ise şu şekilde açıklamıştır: Kitap, Sünnet ya da icmada hükmü bulunmayan bir meseleye, aralarındaki illet birliği nedeniyle Kitap, Sünnet veya icmada hükmü bulunan meselenin hükmünü vermektir. Hükmü nass tarafından belirlenmiş mesele “asl” veya makîsun aleyh; hükmü nasslarda yer almayan mesele fer' veya makîs; nassda mevcut olan hükmün konulmasına sebep olan özellik illet, nassla sabit olan hüküm aslın hükmü, kıyas yapılarak nassda varolan hükmün fer'e verilmesi sonucu ortaya çıkan hüküm fer'in hükmü olarak adlandırılır.⁵¹³

Zekiyyüddîn Şa'bân kıyas konusunda şu örnekleri kullanmıştır. Kur'an-ı Kerîm'de “hamr” (şarap)ın haram olduğu⁵¹⁴ hükmüne kıyas edilerek viski de haram olur.

H. Peygamber'in “(Murisini öldüren) katil mirasçı olamaz”⁵¹⁵ hadisine kıyas edilerek mûsâ leh (lehine vasiyet edilen kimse) de mûsîsini (kendisi lehine vasiyette bulunan kişiyi) öldürürse bu vasiyetten mahrum bırakılır. Çünkü burada aynı şekilde

⁵¹³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlû'l-fikh*, s. 113.

⁵¹⁴ el-Maide, 5/90-91.

⁵¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 49; Ebû Dâvûd, “Diyât”, 18.

haram bir fiili işlemek suretiyle zamanından önce bir hukuki sonucun oluşması için teşebbüs vardır.

Hiz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Mü’min mü’minin kardeşidir. Bir mü’minin, kardeşinin evlenmek üzere teklifte bulunduğu kadına evlenme teklif etmesi, kardeşinin alış-verişine - taraflar ayrılmadan- yeni bir teklifle katılması helâl değildir.”⁵¹⁶

Başkasının almak istediğı malı almak gibi kiralamak da bu hükme kıyasla haramdır. Hiz. Peygamber başka bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Üç kişi olduğunuzda, iki kişi, üçüncüden ayrı olarak fısıldaşmasın. Çünkü bu, onu üzer.”⁵¹⁷ İki kişinin, yanlarındaki üçüncü kişinin bildiğı dille konuşmaları mümkünken o dille değil de başka bir dille konuşmalarına dair bir hüküm ne bu nassta ne de başka nasslarda yer almamaktadır. Ancak bu olay, hadisteki hükmün illetini taşıdığından kıyas yolu ile aynı hükmü alır.⁵¹⁸

Molla Hüsrev ise ribanın söz konusu olduğu altı çeşit ürünü (buğday, arpa, altın, gümüş, hurma ve tuz) sıralamış, darı ve pirincin de kıyas yoluyla bunlar gibi olduğunu kıyasa örnek olarak eserinde sunmuştur. Molla Hüsrev kıyas kelimesini ayakkabının bir eşinin diğeri ile ölçölüp ona eşitlenmesi, yaranın derinliğinin mil ile ölçölmesi örnekleriyle tarif etmiştir.⁵¹⁹ Müellif, görüldüğü üzere tanımlamaları yaparken örneklendirmelere çokça yer vermiştir. Bu benzetmeler hem konunun anlaşılması açısından hem de o günün hâkim kültürünü aktarması açısından önem arz etmektedir.

2.2.1.4.2. Kıyasın Hüccet Değeri

Molla Hüsrev eserinde kıyasın hüccet oluşuna Kitap, Sünnet ve icmadan deliller getirerek konuyu açıklarken Zekiyyüddîn Şa‘bân, İslam hukukçularının çoğunluğunun (cumhur) kıyası şer‘î hükümleri çıkarmada bir hüccet olarak kabul ettiklerini ve İslam hukukunun temelini teşkil eden esaslardan biri olduğu hususunda ittifak ettiklerini belirtmiştir. Nazzâm, Zâhiriler ve bazı Şiiler’in ise bu görüşün aksine kıyası hükümlerin

⁵¹⁶ Buharî, “Nikâh”, 45; Müslim, “Büyü”, 8, “Nikâh”, 38-49-52-54-56.

⁵¹⁷ İbn Mâce, “Edeb”, 50.

⁵¹⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 114-116.

⁵¹⁹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 234.

bilinmesi noktasında bir delil olarak kabul etmediklerini her ikisinin delilleriyle ortaya koymuştur.⁵²⁰

a. Cumhurun Delilleri: Cumhur kıyas konusunu hem Kitap, Sünnet ve icmadan nakli delillere dayandırmış hem de akli delillerle desteklemiştir.

Kitap'tan delil; yazar cumhurun kıyasın hüccet oluşu konusunda birçok ayeti delil gösterdiğini belirtmiş ancak eserinde usûl kitaplarında en çok zikri geçen ayete işaret etmiştir. Konuya açıklık getiren bu ayette⁵²¹ delil olarak gösterilen asıl kısım “*Ey akıl sahipleri, ibret alın!*” fadesidir. Yüce Allah bu ayetle, Allah'ı inkârları ve Hz. Peygamber'e tuzak kurmaları nedeniyle Benî Nadir'in başına gelenleri anlatmakta, ardından da bu olaydan ibret almaya davet etmektedir. Yani bununla anlatılmak istenen; akıl sahipleri tarafından Nadiroğullarının başına gelenlerin hangi davranışları nedeniyle hak ettiklerinin iyi düşünülmesi, aynı şeyleri yapmaktan kaçınmaları gerektiği yoksa aynı akıbetle karşılaşacakları hususudur. Demek ki ayetteki bu ifade sonuçların sebeplerden bağımsız düşünülmemeyeceğine, kıyas işleminin de sonuç ile sebep arasında bağ kurmak olduğuna delalet etmektedir.⁵²²

Sünnet'ten delil; Hz Peygamber kendisine yöneltilen birçok meselenin hükmünü kıyas yoluyla açıklamıştır. Kendisine bir meselenin hükmü sorulduğunda hüküm hakkında kesin bir cevap vermeyi tercih etmemiş, soruyu soran tarafından hükmü bilinen benzer bir meselenin hükmünü karşıdaki kişiye sorarak aldığı cevaba işaret etmiş, iki mesele arasındaki benzerlik nedeniyle sorulan sorunun da aynı hükmü ihtiva ettiğini bildirmiştir.⁵²³

Has'am'lı bir adam Hz. Peygamber'e gelerek babasının ileri bir yaşta Müslüman olduğunu ve artık hayvan sırtında bile yolculuk edemeyecek kadar yaşlı olduğunu söylemiş ve babasının üzerine farz olan Hac ibadetini kendisinin yerine getirip getiremeyeceğini sormuştur. Hz. Peygamber de bu evlada babasının borcunu kendisinin ödemesi halinde bu borcun ödenmiş olup olmayacağını sormuş, ödenmiş olacağı cevabını alınca da borç olayına kıyasla onun yerine hac edebileceğini söylemiştir.⁵²⁴

⁵²⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 118.

⁵²¹ el-Haşr, 59/2.

⁵²² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 118.

⁵²³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 118.

⁵²⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 118, 119.

H. Ömer H. Peygamber'e gelerek bugün büyük bir hata işlediğini, oruçlu olduğu halde karısını öptüğünü söylemiştir. H. Peygamber de ona, oruçlu olduğu halde ağzını su ile çalkalasaydı ne olacağını sormuş ve bunun bir zararı olmayacağı cevabını alınca “O halde niçin üzülüyorsun?” diyerek karşılık vermiştir.⁵²⁵

H. Peygamber'in Muâz'ı Yemen'e kadı olarak gönderirken önüne bir anlaşmazlık getirildiğinde neye göre hüküm vereceğine dair sorusu üzerine aralarında geçen konuşmaya her iki yazar da eserlerinde yer vermişlerdir.⁵²⁶ Molla Hüsrev Muâz hadisiyle beraber Ebû Mûsâ el-Eş'ârî ve İbn-i Mes'ûd hadislerini de Sünnet'ten delil olarak sunmuş ve bu hadislerin ümmetin kabulüne mazhar olduğunu, kıyas konusunda bunlara tutunulmasının sahih olduğunu belirtmiştir.⁵²⁷

İcmadan delil; yazar birçok olayda sahabenin kıyas metodunu kullanarak hüküm verdiğini örneklerle ortaya koymuştur. Sahabenin ileri gelenlerinin pek çoğunun kıyası esas alarak fikhî meselelere çözüm getirdikleri, kıyasla varılan hükümlere göre amel ettikleri, bu uygulamanın pek çok fikhî meselede tekerrür ettiğine dair rivayetlerin manevi tevatür derecesine ulaştığını ifade etmiştir. Bunun neticesi olarak sahabenin kıyasla ilgili uygulamalarına hiçbir sahabînin itiraz etmeyişi bu konuda sahabe icmamı meydana getirmiştir. Dolayısıyla kıyasın hükümleri elde etmede bir delil olduğunu (hüccet oluşunu) reddetmek sahabeye muhalefet etmek ve onların metodu dışına çıkmak demektir.⁵²⁸

H. Ebubekir'e Kur'an-ı Kerim'de yer alan “kelâle” lâfzının anlamı sorulduğunda bu hususta kendi görüşünü söyleyeceğini belirterek “Kelâle, baba ve oğul dışında kalan mirasçılardır.” şeklinde açıklamıştır. H. Ebubekir'in kendine izafe ettiği “re'y” den maksat “kıyas”tır. Gerçekten o, babayı oğula kıyas etmiş, nasıl ki Kur'an'da oğulun bulunması kardeşlerinin mirasçılığına engel olarak kabul edilmiş ise babanın hayatta olması halinde de aynı hükmün uygulanması gerekeceğine kanaat getirmiştir.

Abdullah b. Abbas, dedenin mirasta kardeşleri “hacb” edeceğini⁵²⁹ söylerken Zeyd b. Sabit aksini söylemiştir. Fakat oğulun oğlunun, kardeşleri mirastan hacb edeceği

⁵²⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 120.

⁵²⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 234; Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 120.

⁵²⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 234.

⁵²⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 120.

⁵²⁹ “Hacb” İslâm miras hukuku terimi olarak, daha yakın mirasçının bulunmasının daha uzak olanların miras hissesini azaltması veya mirasçılığını engellemesi demektir.

hususunda Abdullah b. Abbas ile aynı fikre sahip olmuştur. Bu nedenle İbn Abbas kardeşlerin mirastan hacbi konusunda dedeyi oğulun oğluna kıyas etmiş ve Zeyd b. Sabit için “Allah'tan korkmaz mı ki, oğulun oğlunu oğul gibi kabul ediyor da babanın babasını baba gibi kabul etmiyor!" demiştir.

Hiz. Ömer'e Semre'nin Yahudi tüccarlarından uşûr olarak şarap aldığı, onu da sirke yaparak sattığı ve parasını kullandığı söylenmiş, Hiz. Ömer de Hiz. Peygamber'in Yahudilerin, kendilerine hayvanların iç yağı yasaklandığı halde ona güzel bir şekil vererek satmalarından dolayı Allah'ın lanetini celbettiklerine dair sözünü hatırlatarak Semre'ye kızmıştır. Hiz. Ömer bu hadisede şarabı iç yağına kıyas etmiştir. Çünkü her ikisinde de yasak, hem satışa hem de parasının kullanılmasına yönelik bir yasaktır.

Hiz. Ömer Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi Basra'ya kadı olarak tayin ettiğinde ona bir mektup yazmış ve bu mektupta Ebû Mûsâ'dan kıyas metodunu kullanmasını istemiştir.

San'a'lı bir kadın ve dostu, kadının kocasının oğlunu öldürmek üzere birlikte anlaşmışlar ve onu öldürmüşlerdi. Olay Hiz. Ömer tarafından vali tayin edilen Ya'lâ b. Ümeyye'ye soruldu ancak o bir karara varamadı. Hiz. Ömer'e bir mektup yazarak bu durumu bildirdi. Hiz. Ömer de mektup kendisine ulaşınca, aralarında Hiz. Ali'nin de bulunduğu sahabeyi konuyu görüşmek üzere topladı. Hiz. Ömer bir kişiye karşılık iki kişinin öldürülmemesi gerektiğini düşünüyordu. Hiz. Ali ise aksini düşünerek Hiz. Ömer'e şöyle dedi: “Söyle bakalım, bir gurup bir deveyi çalmak için onu müştereken boğazlasalar ve her biri bir parça alsa her birine hırsızlık cezasını uygular mıydın?” Hiz. Ömer'in olumlu yönde cevap vermesi üzerine Hiz. Ali bu durumun da aynı onun gibi olduğunu söyleyerek her ikisinin de öldürülmesi gerektiğini söyledi. Hiz. Ömer de bu hükümü kabul etmiş ve uygulamıştır.

Hiz. Ebubekir'in halife olarak seçilmesi konusunda da sahabe hilafeti imâmete kıyas etmişlerdir.⁵³⁰

Molla Hüsrev de Hiz. Ömer ve İbn-i Mes'ud gibi sahabenin ileri gelenlerinden kıyasa başvurdıklarına dair rivayetlerin olduğunu, onların bu tutumlarına karşı çıkılmadığını, dolayısıyla bu konuda icma meydana geldiğini söyleyerek kıyasa icmadan

⁵³⁰ Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 120-123.

delil getirmiştir.⁵³¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın eserinde olduğu gibi olaylar hakkında bilgilere yer verilmemiş, bu eserde sadece isimler örnek gösterilmiştir.

Aklî delil; yazar kıyası hükümleri elde etmede bir delil olarak kabul edenlerin aklî delil olarak öne sürdükleri düşüncüyü şu şekilde açıklamıştır: İslam dini ilahi dinlerin en sonuncusu olması hasebiyle kıyamete kadar ortaya çıkacak tüm meselelere çözüm getirmelidir. Dolayısıyla İslam dininin kaynaklarının sadece gönderildiği dönemle sınırlı olmayıp kıyamete kadar meydana gelebilecek tüm meselelerin hükmüne ulaşmaya elverişli muhtevaya sahip olması gerekir. Kur’an ve Sünnet’teki nasslara ise başka nassların eklenmesi söz konusu olamaz. Dolayısıyla yeni olayların hükümlerine ulaşabilmek ancak başka kaynakların bulunabilmesiyle mümkün olabilir. İşte bu kaynak Kur’an ve Sünnet yoluyla hükümleri açıklanmış olan meselelerin bu hükümlerinin konmasına etken olan sebep ve gerekçelerin belirlenerek benzer olayları da aynı şekilde hükme kavuşturma metodudur ki bu da kıyas olarak adlandırılır. Böylelikle İslam hukukunun donuk, insanların ihtiyaçlarına cevap veremez bir hukuk sistemi olduğu iddiaları çürütülmüş, aksine dünyanın sonuna kadar insanların ihtiyaçlarına cevap verebilecek, her zaman ve konumda uygulanabilecek esaslara sahip bir hukuk olduğu ispatlanmış olur.⁵³²

b. Nazzâm ve O’nun Görüşünde Olanların Delilleri

Yazarın ifadesiyle Nazzâm ve onun gibi kıyasın hüccet değeri olmadığını savunanlar da kıyası hükümleri elde etmede bir delil olarak kabul edenler gibi düşüncelerini savunmak için hem naklî hem de aklî deliller ileri sürmüşlerdir. Yazar bu bölümde hem delilleri sıralamış hem de bu delillere verilebilecek cevaplara yer vermiştir. Bu deliller şunlardır:

Kur’an-ı Kerim’de zanna uymaktan sakındıran, zannın gerçeği yansıtmadığından söz eden pek çok ayet mevcuttur. Meselâ: “*Bilmediğin şeyin ardına düşme*”⁵³³ ve “*Onların çoğu zandan başka birşeye uymuyor. Oysa zan, hiçbir şekilde gerçeğin yerini tutmaz*”⁵³⁴ buyurulmuştur. Kıyas da bu ayetlerde sözü edilen zannın bir çeşitidir. Çünkü hakkında nass bulunan hükmün illetinin hangi sebepten dolayı konduğunu tespit etmek

⁵³¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 235.

⁵³² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 123.

⁵³³ el-İsrâ, 17/3.

⁵³⁴ Yunus, 10/36.

kesin bilgiyle değil zan ile gerçekleşmektedir. Kur'an ise zanna uymaktan ve zan ile amel etmekten men eder. Bu nedenle Kur'an tarafından kendisine uyulması ve kendisi ile amel edilmesi yasaklanan bir şey şer'î hükümlerin belirlenmesinde bir delil olamaz.

Yazar bu iddiaya şu şekilde cevap verilebileceğini ifade etmiştir: Kur'an-ı Kerim'de bahsi geçen ve kendisine uyulması, kendisi ile amel edilmemesi gereken zan, inanç esasları ile ilgili meselerle ilgilidir. Çünkü bu meselelerin hükümleri kesin bilgi gerektirir. Şer'î ameli konuların hükümlerinde İslam âlimleri ittifakla zannî bilgiyi yeterli görmüşlerdir. Haber-i vâhid ile veya Kur'an ve Sünnet'teki zannî ifadelerle pek çok hüküm sabit olmuş ve bu hükümlerle amel zorunluluğu doğmuştur.⁵³⁵

Nazzâm ve onun gibi kıyasın hüccet değeri olmadığını savunanlara göre; önde gelen bazı sahabe kıyası kötülemiş ve kıyasa göre amel etmenin caiz olmadığını ifade etmişlerdir. Diğer sahabenin buna itiraz etmeyişi bu konuda sahabe icmâını meydana getirmiştir.

Yazar bu delili öne sürenlerin Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, İbn-i Abbas ve Hz. Ali'ye isnad ederek getirdikleri örneklerle yer vermiş⁵³⁶ ve bu görüşü savunanlara şu şekilde itiraz edilebileceğini ifade etmiştir: Bu rivayetler kıyas konusunda sahabenin meşhur rivayetlerine uymamaktadır. Hz. Ebubekir'in, Hz. Ömer'in, İbn-i Abbas'ın ve Hz. Ali'nin kıyası esas alan pek çok sözü mevcuttur. Bu rivayetler ileri sürülen diğer rivayetlerin sahih olmadığının en açık göstergesidir. Sahabeye isnad edilen kıyası reddeden bu rivayetlerin sıhhatini göz ardı etmek suretiyle kabul edilmesi halinde iki delil arasında bir çatışma söz konusu olur. Bir tarafta sahabenin kıyası kabul ettiklerine dair icmâ, bir tarafta kıyasın reddine işaret eden rivayetler. Bu durumda her iki delil arasında telif yoluna gidilir. Bu durumda sahabenin kabul ettiği, övdüğü ve hükmüyle amel ettiği kıyasın; şartlarına uygun ve ehil kişilerce gerçekleştirilmiş sahih kıyas, reddettikleri

⁵³⁵ Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 124.

⁵³⁶ Hz. Ebubekir'e Kur'an-ı Kerim'de miras âyetinde geçen "kelâle" lâfzının ne anlama geldiği sorulduğunda: "Allah'ın Kitabı (mdaki bir hüküm) hakkında kendi görüşüme göre konuşsam beni hangi gök gölgesinde barındırır, hangi toprak beni üstünde tutar!" demiştir. Buradaki görüş (re'y) den maksat kıyastır. Hz. Ömer şöyle demiştir: "Dikkatli olun, re'y taraftarlarından sakının. Zira onlar Sünnetin düşmanlarıdır. Hadisleri ezberlemek onlara zor geldiğinden rey'lerine göre hüküm verirler. Hem kendileri doğru yoldan sapar, hem başkalarını saptırırlar." Re'y' ise herkesçe kabul edildiği üzere kıyasın ta kendisidir. İbn Abbas da: "Sizin içinizden bilgin ve dürüst olanlar yok olup gittikçe, insanlar kendilerine, re'y'e dayanarak meseleleri kıyas yoluyla çözen cahil önderler edindirler" demiştir. Hz. Ali ise şöyle demiştir: "Şayet din re'y (şahsî görüş) ile olsaydı, mestin dış yüzünü değil iç yüzünü meshetmek daha uygun olurdu. Fakat ben Rasûlullah'ın mestin içine değil dışına mesh verdiğini gördüm." Bkz. Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 124,125.

kıyasın ise naslara aykırı ve ehliyet sahibi olmayan kimselerce bazı çıkarları gerçekleştirmek adına yapılmış kıyas kapsamında olduğu şeklinde bir değerlendirmede bulunulabilir.⁵³⁷

Kıyası hüccet kabul etmeyenlerin ileri sürdükleri iddialardan birisi de kıyasın müslümanlar arasında ihtilafa ve tefrikaya yol açacağıdır. Kıyası gerçekleştiren aslın hükmünün ve illetin belirlenmesi, bu hükmün illete istinaden hükmü araştırılan başka konuya kıyas yoluyla verilmesinin ispat edilmesi şeklindeki tüm işlemler zanna dayanır. Zannî olan her şey de ihtilafa götürür. İslam ümmetini ihtilafa götüren her şey Yüce Allah tarafından yasaklanmıştır.⁵³⁸

Yazar bu iddianın gerçeği yansıtmadığını, İslamiyetin yasakladığı ihtilafın dini inançların esasını teşkil eden hükümlerle veya savaşla ilgili konularla alakalı olup amelî hükümleri kapsamadığını izah ederek bu iddiaya itirazda bulunmuştur. Delil gösterdikleri ilgili ayetlerin de amelî konulardaki ihtilafa yer vermediğini ifade etmiştir. Kıyasın ortaya koyduğu hükümle amel etmek hususunda meydana gelen ihtilaf ayetlerde işaret edilen ne inançla ne de devlet ve savaş hukukuyla ilgili bir ihtilafıdır. Aksine bu ihtilaf Allah'ın kullarına sağladığı bir genişliğin, kolaylığın göstergesidir.⁵³⁹

Yazar kıyasın hüccet oluşu konusunda kabul edip etmeme şeklinde ortaya çıkan her iki görüş sahiplerinin delillerine yer vermiş ve kıyası hüccet kabul eden çoğunluğun görüşünün isabetli olduğunun açıkça görüldüğünü ifade ederek kendi görüşünü de ortaya koymuştur.

2.2.1.4.3. Kıyasın Rükünleri

Yazar önce rükün kavramının tanımından hareket ederek “bir şeyin varlığını ifade eden unsurlar” olduğuna dikkat çekmiş kıyasın gerçekleşmesi için gerekli olan dört rükünü ortaya koymuştur. Bunlar:

- a. Asıl: Hükmü nass veya icma ile belirlenmiş olan meseledir. (el-makîs aleyh/el-müşebbeh bih).

⁵³⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 125.

⁵³⁸ “Birbirinizle çekişmeyin, yoksa zaafa düşersiniz ve kuvvetiniz (yok olup) gider.” (el-Enfal, 8/46); “Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın.” (Al-i İmrân, 3/105); Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 125.

⁵³⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 126.

- b. Fer': Hükümü nass veya icma ile belirlenmemiş meseledir. (el-makîs/el-müşebbeh).
- c. Aslın hükmü: Asıl hakkında nass veya icma ile belirlenmiş olan kıyas edilmek suretiyle fer'e verilmek istenen hükümdür.
- d. İllet: Asıl hakkında sabit olan hükmün konulmasına sebep olan niteliktir.⁵⁴⁰

Molla Hüsrev kıyasın rüknünü şartlarından sonra ele almıştır. Molla Hüsrev'e göre kıyas dört rükünden oluşur. Bunlar asıl, fer', aslın hükmü ve illet-i câmia'dır. İlleti, cami' kavramıyla özdeşleştirerek illet olarak adlandırılan cami' vasıf olarak ifade etmiştir. Molla Hüsrev illetle ilgili oldukça kapsamlı bilgilere bu başlık altında yer vermiştir.

2.2.1.4.4. Kıyasın Şartları

Yazar bu bölümde kıyasın geçerli olabilmesi için gerekli olan pek çok ve çeşitli şartların olduğunu ifade etmiştir. Bu şartların belli başlı olanlarına aslın hükmü, fer' ve illet ile ilgili olanlar şeklinde gruplandırılarak yer vermiştir.

a. Aslın Hükümü İle İlgili Olan Şartlar

Birinci Şart: Aslın hükmü Kitap veya Sünnet tarafından belirlenmiş bir hüküm olmalıdır. Eğer hüküm icma yoluyla belirlenmiş ise, usûl bilginleri bu hükmün kıyas yoluyla başka bir meseleye uygulanıp uygulanmayacağı hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir.⁵⁴¹

Zekiyyüddîn Şa'bân buna şu örneği vermiştir: Babanın küçük bakire kızını evlendirme konusunda velâyet yetkisine sahip olduğu icma ile sabit bir hükümdür. Bu hükmün konulmasındaki illet "küçüklük" vasfıdır. Çünkü küçüklük vasfı ile evlendirme velâyeti arasında bir uygunluk sözkonusudur. Bu durumda buradaki illet esas alınarak kıyas yoluyla babanın küçük dul kızını evlendirmede de velâyet yetkisine sahip olduğu hükmüne varılabilir.⁵⁴²

İcma yoluyla hükmü sabit olan aslın kıyas yoluyla başka meselelere uygulanamayacağını savunanların gerekçeleri hükmü icma ile sabit olan aslın hükmünün konulmasına neden olan illetin bilinmesinin mümkün olmadığıdır. Çünkü illet senetten

⁵⁴⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 127.

⁵⁴¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 127.

⁵⁴² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 128.

anlaşılabilir. İcma ile belirlenmiş hükümle birlikte senede yer verilmediğinden illet de bilinemez. Dolayısıyla illeti bilinmeyen bir hüküm başka meselelere uygulanamaz.⁵⁴³

İcma yoluyla hükmü sabit olan aslın kıyas yoluyla başka meselelere uygulanabileceği görüşüne sahip olan İslam bilginleri ise icmanın da Kitap ve Sünnet gibi şer‘î hükümleri belirtmede bir kaynak olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu durumda Kitap ve Sünnet nassı ile hükmü belirlenmiş bir asıl üzerine kıyas yapılabiliriyorsa hükmü icma yoluyla sabit olan bir asıl üzerine de kıyas yapılabilir.⁵⁴⁴

Yazar kendi görüşünün de bu yönde olduğunu beyan etmiştir. Niçin bu görüşte olduğunu açıklarken birinci görüşe sahip olanların icma ile hükmü belirlenmiş meselede illeti tayin etmenin mümkün olmadığı iddialarına da cevap vermiştir. İleti belirlemenin sadece senedin zikredilmiş olmasıyla olmayıp başka metotlarının da olduğunu açıklamıştır. Bu hususta hüküm ile o hükmün uygulanacağı diğer mesele arasındaki uygunluk bağının (el- münasebe) tesbit edilmesi metoduna örnekle dikkat çekmiştir.⁵⁴⁵

Yazarın bu hususta dikkat çektiği bir diğer konu ise hükmü kıyas yoluyla belirlenmiş bir olayın hükmünün yeni bir kıyas işleminde asıl olamayacağı konusudur. Usûl âlimleri bu konuda ittifak etmişlerdir.⁵⁴⁶ Hakkında nass bulunan şaraba kıyasla konyanın da haram olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak bu haramlık hükmünün konyağa kıyas edilmek suretiyle başka şeylere verilmesi doğru değildir.⁵⁴⁷ Molla Hüsrev bu konuda konyak örneği yerine darı örneğini vermiştir. Buna göre darı, ribanın haramlığı konusunda keyl ve cins birliği illeti ile buğdaya kıyas edilip hükme bağlansa da sonra başka bir şey keyl ve cins birliği illetine binaen darıya kıyas edilemez.⁵⁴⁸

İkinci Şart: Kıyas edilerek başka bir meseleye uygulanacak hüküm akılla kavranabilecek bir illete sahip olmalıdır. Çünkü kıyası meydana getiren temel unsur aslın hükmünün konulmasına sebep olan illettir. Bu illet akıl yoluyla anlaşılabilirdir ki, asıl ile aralarında illet birliği oluşan tüm hükmü bilinmeyen meselelere uygulanabilsin. Bu şart, hükmünün konuluş nedeni akılla anlaşılmayan “taabbudî hükümler”de kıyasın yapılamayacağı sonucunu doğurur. Çünkü taabbudî hükümlerin niçin konduğunu

⁵⁴³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 127, 128.

⁵⁴⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 128.

⁵⁴⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 128.

⁵⁴⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 128.

⁵⁴⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 129.

⁵⁴⁸ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 238.

yalnızca onları koyan Şâri‘ bilir. İnsanlar bunların illetlerini bilmeye muktedir değillerdir. Beş vakit namazın rekâtları, Kâbe’nin yedi kez tavaf edilmesi, nisap miktarları gibi illetleri akıl tarafından kavranması mümkün olmayan, Allah’ın kurallarına itaat noktasında imtihan ettiği bu hükümler üzerine kıyas yapılamaz.⁵⁴⁹

Molla Hüsrev de bu şartta ibadet, ceza ve bir takım konulara özel olarak konulmuş kefâretleri örnek olarak vermiştir.⁵⁵⁰

Kıyasa açık olan, aklın kendi başına illetini kavrayabildiği hükümler için ise iki ihtimal sözkonusudur. Bunlar prensip hükümleri şeklinde istisna yoluyla konmamış hükümler olabileceği gibi genel bir kuraldan istisna edilerek konmuş hükümler de olabilir.⁵⁵¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân şarabın haram olmasını, başkasının alım-satım teklifi üzerine alım-satım teklifinde bulunmanın haram olmasını bu şekilde genel bir kuraldan istisna edilmek suretiyle konmamış olan hükümler olarak örneklendirmiştir.⁵⁵² Genel kuraldan istisna edilerek konmuş hükümlere de şu örnekleri vermiştir. Arâyâ satışının caiz olması. Arâyâ satışı, taze hurmanın henüz ağacın dalında iken ölçü-tartı kullanılmaksızın tahmin yoluyla kuru hurma karşılığında alınıp satılması demektir. İslâm hukukunda genel kural, ribânın cari olduğu mallarda aynı cinsten iki şeyin eşit olmayan miktarlarda değişilemeyeceği yönündedir. Hurma da hadiste zikredilen ve ribânın cari olduğu altı maddeden birisidir.⁵⁵³ Kurala göre arâyâ satışının caiz olmaması gerekir. Ancak Hz. Peygamber bu genel kuraldan bir istisna yaparak hurmada eşit miktarda olmayan değişime müsaade etmiştir. Buradaki illet akıl yoluyla kavranabilen ihtiyaç illetidir.

Oruçluken unutarak yiyip içen kişinin orucunun bozulması da böyledir. Bu hüküm genel kuraldan istisna edilmek suretiyle konmuş bir hükümdür. Çünkü kurala göre, bir şeyin rüknü ortadan kalktığında o şey de ortadan kalkar. Orucun rüknü ise imsaktır, yani oruçlu olunan süre içinde oruçluya yasak olan fiillerden birinin vukû bulmamasıdır. İster kasten ister unutarak olsun, imsak vakiasını ortadan kaldıran bir durum meydana geldiğinde, kurala göre oruç bozulmuş olur. Fakat Hz. Peygamber bu kurala bir istisna getirmiş unutarak yiyip içenin orucunun bozulmayacağını bildirmiştir.

⁵⁴⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 129.

⁵⁵⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 237.

⁵⁵¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 129.

⁵⁵² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 130.

⁵⁵³ Buhârî, “Büyû”, 78; Müslim, “Müsâkaat”, 81-84; Nesâî, “Büyû”, 50.

Bu hükmün illetini akılla kavramak mümkündür, O da unutan kişinin yasak fiil işleme kastının bulunmamasıdır. Şu hâlde aynı nitelikte olan bütün olaylar bu olaya kıyas edilebilir.⁵⁵⁴ Molla Hüsrev de aynı konuyla ilgili olarak bu örneği kullanmıştır. Ayrıca Molla Hüsrev bu tür hükümlere anlamı açık olan ve olmayan hükümleri de eklemiş ve anlamı açık olanları yolculuk için konulan ruhsatlarla örneklendirmiştir. Çünkü bu ruhsatların meşakkat anlamından dolayı konulduğu açıktır. Anlamı açık olmayanları ise suç işlemedikleri halde diyetin âkileye yüklenmesi ile örneklendirmiştir.⁵⁵⁵

Üçüncü Şart: Aslın hükmü yalnızca asla ait bir hüküm olmamalıdır. Çünkü hükmün yalnızca asla ait olması buna işaret eden bir delilin varlığını gerektirir.⁵⁵⁶ Eğer hükmü bağlı olduğu olaya tahsis eden bir delil varsa, artık bu hükmün kıyas yoluyla hakkında nass bulunmayan başka olaylara uygulanması bu delile aykırı hareket etmek anlamına gelir ki şer'î bir delile aykırı kıyas yapmak geçersiz bir kıyas olur. Bu şekilde bir tahsiste illeti akıl bazen kavrayabilir bazen kavrayamaz ancak aynı illet başka bir meselede yer almaz.⁵⁵⁷ Bu şartın gereği olarak yalnızca Hz. Peygamber'e mahsus hükümlere kıyas yapılamaz. Yine bazı sahabîlere özel uygulamalar üzerine kıyas yapılarak hükme ulaşılamaz.⁵⁵⁸

Zekiyyüddîn Şa'bân Hz. Peygamber'in kendi gönlüyle mehir olmaksızın evlenmeyi kabul eden kadınla mehirsiz olarak evlenebileceğine izin verilmesini⁵⁵⁹ örnek göstermiştir. Ona mahsus olan bu hükmün başka bir müslüman için uygulanması mümkün değildir. Hz. Peygamber vefat ettikten sonra onun hanımlarından birisi ile nikâhlanmanın yasak oluşu⁵⁶⁰ ve Huzeyme b. Sâbit'in tek başına şahitliğinin iki erkeğin şahitliği ile eş tutulması da yazarın bu konuda vermiş olduğu diğer örneklerdir.⁵⁶¹ Molla Hüsrev bu konuda yalnızca Huzeyme'nin şahitliği meselesine örnek olarak yer vermiştir.⁵⁶²

⁵⁵⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 130-131.

⁵⁵⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 237.

⁵⁵⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 131.

⁵⁵⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 132.

⁵⁵⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 132.

⁵⁵⁹ el-Ahzâb, 33/50.

⁵⁶⁰ el-Ahzâb, 33/53.

⁵⁶¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 132.

⁵⁶² Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 236.

b. Fer‘ İle İlgili Şartlar

Birinci şart: Fer‘ hükmün illeti açısından asla eşit olmalıdır. Kıyasın gerçekleşmesi için hakkında hüküm olmayan mesele (fer‘) ile hükmü verilmek istenen mesele arasında benzerlik ve illet birliği olmalıdır. Şayet bu eşit ve benzer olma durumu gerçekleşmeden bir kıyas yapılırsa buna “farklı iki olay arasında yapılan kıyas” manasında “kıyas maalfârik” adı verilir.⁵⁶³ Yazar fıkıh kitaplarında fıkıh âlimlerinin görüş ayrılığına düştüğü pek çok meselenin bu nevi kıyasın sonucu olduğunu örneklerle izah etmiştir. Bu durumun fıkıh kitaplarına yansımaları kendi görüşüne delil olarak kıyası gösteren bir fakihin bu görüşünün başka bir fakih tarafından kıyas maalfarik olarak nitelendirilmesi şeklinde olmuştur.⁵⁶⁴

Zekiyyüddîn Şa‘bân bu şartla ilgili olarak fıkıh kitaplarında geçen kıyas maalfârik örneklerine yer vermiştir. Şuf‘a⁵⁶⁵ hakkının farklı pay sahibi ortaklar arasında hangi ölçüye göre taksim edileceği konusu İslam hukukçuları arasında ihtilâfa neden olmuştur. Hanefî hukukçular ortakların sayısını esas almışlar ve pay oranları ne olursa olsun ortakların bu haktan eşit şekilde faydalanabileceklerini ileri sürmüşlerdir. Çoğunluğuna göre ise, ortaklar bu hakkı pay oranları ölçüsünde kullanabilirler. Onlar bu görüşlerine şuf‘a hakkını mâlik olunan maldan elde edilen semereye ve gelire benzeterek ulaşmışlardır. Çünkü her iki hak da mülkiyet hakkının birer uzantısıdır. Semere ve gelir bütün hukukçulara göre ortaklar arasında mülkiyet payları oranında taksim edilir. O halde şuf‘a hakkı da semere ve gelire kıyasla, ortaklar arasında mülkiyet paylarına göre paylaştırılmalıdır. Hanefiler bunun bir “kıyas maa’l-fârik” olduğunu ileri sürerek çoğunluğun görüşüne itiraz etmişlerdir.

Hanefî hukukçulara göre buluş çağına girmiş ve temyiz kudretine sahip olan bir kız kendi evlenme akdini kendi iradesiyle yapabilir. Onlar, aynı durumdaki kızın herhangi bir malının satışını kendi iradesiyle yapabileceği hükmüne kıyasla bu sonuca ulaşmışlardır. Çünkü bu akitlerden her biri kadının kendisine ait haklarının kullanılmasıdır, birinde kendi şahsı diğerinde kendi malı söz konusudur. Oysa bu kıyas

⁵⁶³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkıh*, s. 133.

⁵⁶⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkıh*, s. 134.

⁵⁶⁵ Bir fıkıh terimi olarak şuf‘a, satım veya bu hükümdeki bir akidle alınmış taşınmaz veya taşınmaz hükmündeki özel mülkiyete konu bir malı müşteriye mal olduğu bedelle cebren alıp mülkiyetini elde etme hakkını ifade eder. Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, “Şuf‘a”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 248-249.

bir “kıyas maa’l-fârik”tır. Makîs (evlenme akdi) ile makîs aleyh (alım-satım- akdi) arasında kıyasa elverişli bir benzerlik yoktur. Çünkü alım-satım akdi malla ilgilidir ve bu, kadının sırf kendisine ait bir haktır. Evlenme ise, evlenecek kadının şahsı olduğu gibi aynı zamanda ailesi ile de ilgilidir. Dolayısıyla nikâh konusunda, alım-satımdan farklı olarak velilerin de hakkının bulunduğunu kabul etmek gerekir.⁵⁶⁶

İkinci Şart: Fer‘ ile ilgili, naslarda veya icmada, kıyas yoluyla ulaşılabacak sonuca aykırı düşen bir hüküm yer almamalıdır. Böyle bir durumda yapılan kıyas, nass veya icmaya ters düşeceğinden geçerli bir kıyas olmaz. Böyle bir kıyas “geçersiz kabul edilen kıyas” manasında “kıyas fâsidül-i‘tibar” adını alır.⁵⁶⁷

Zekiyyüddîn Şa‘bân ve Molla Hüsrev Kur’an nassına aykırı olarak yapılmış kıyasa şu örneği vermişlerdir: Bir mü’mini hata ile öldüren kimse, “*Yanlışlıkla bir mü’mini öldüren kimsenin mü’min bir köle âzâd etmesi gerekir*”⁵⁶⁸ ayeti gereğince “adam öldürme kefâreti” olarak yalnızca müslüman bir köle azad etmekle bu yükümlülüğten kurtulabilir. Aynı hüküm kıyas yoluyla “yemin kefâreti” konusunda uygulanmak istenirse, yani azad edilecek kölenin müslüman olma şartı ileri sürülürse bu kıyas geçerli sayılamaz. Çünkü yemin kefâreti hususunda bu kıyasın sonucuna aykırı bir nass hükmü vardır. Bu da Kur’an-ı Kerim’in “*Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkan yeminlerinizden ötürü sizi sorumlu tutmaz. Fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefâreti, ailenize yedirdiğinizin orta hallisinden on fakiri yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzâd etmektir*”⁵⁶⁹ ayetidir.⁵⁷⁰

Sünnet’teki nassa aykırı kıyasa örnek olarak Zekiyyüddîn Şa‘bân, evlenme akdi sırasındaki şahitliğin, bizzat evlenme akdini kurma iradesi üzerine kıyas edilmesini örnek göstermiştir. Hanefilere göre fasık bir kimse evlenme akdinde şahitlik de yapabilir. Çünkü o, gerek kendisi için gerekse vekâleten başkası için evlenme akdini kuran irade beyanında bulunabilmektedir. Yani akdin rüknünü yerine getirmeye ehil görülen bir kimsenin, akdin şartlarından biri olan şahitliğe daha ehil görülmesi doğru olandır. Ancak bu kıyas, evlenme akdinde şahitlik konusunu içeren bir hadisin hükmüne aykırı

⁵⁶⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 134.

⁵⁶⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 136.

⁵⁶⁸ en-Nisâ, 4/92.

⁵⁶⁹ el-Mâide, 5/89.

⁵⁷⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 238; Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 135.

düşmektedir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Velisiz ve iki adil (fasık olmayan) şahit bulunmaksızın nikâh akdi yapılamaz. Böyle bir nikâh yapılırsa geçersizdir.*”⁵⁷¹

Molla Hüsrev, Sünnet nassına aykırı kıyasa selem akdini örnek göstermiştir.⁵⁷² Hz. Peygamber’in selem yapanın belli bir süreye kadar yapması gerektiğine dair beyanı selemde sürenin şart olduğunu gösteren nasstır. Dolayısıyla kıyas yapılarak peşin selemde de yapılabileceğinin caiz olduğu sonucuna Sünnet’teki bu nass nedeniyle ulaşılamaz.

İcmaya aykırı kıyasa örnek Zekiyyüddîn Şa‘bân tarafından kullanılmıştır. Çünkü Molla Hüsrev fer‘ hakkında nass mevcut olmaması gerektiğini belirtmiş bunu da Kitap ve Sünnet ile sınırlı tutmuştur. Zekiyyüddîn Şa‘bân ise icmada da bir hükmün bulunmaması gerektiğini dâhil etmiş ve her birini ayrı ayrı örneklendirmiştir. Bu konudaki örneği de şudur:

Kur’an-ı Kerîm’deki, “*Kim hasta olur veya yolculuk halinde bulunursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde kaza etsin.*”⁵⁷³ âyetine göre yolculuk halinde orucun tutulması vacip değildir; kazaya bırakılabilir. Ancak yolculuk halindeki oruca kıyas edilerek yolculuk durumunda namazın da kazaya bırakılabileceği şeklindeki bir kıyas geçerli olmaz. Çünkü böyle bir kıyas icmaya aykırıdır. İcmaya göre yolculuk sebebiyle namazın kazaya bırakılması caiz değildir.

Molla Hüsrev bu şartlara fer‘e geçirilen hükmün asılda değişikliğe yol açmaması gerektiğini eklemiş ve gayrimüslim olan şahısların bazı hallerde eşlerini talâka ehil olsalar da buna kıyasla zihara da ehil olduklarının söylenemeyeceği ile örneklendirmiştir. Burada asıldaki hüküm müslüman için kefâretle sona eren “haramlık” hükmüdür. Gayrimüslimde ise bu hüküm kefâretle sona ermez. Çünkü kefârete ehil olmadığı için gayrimüslimin kefâreti sahih değildir. Bu şarttan ötürü Şâfiîler’in itirazına cevapta bulunmuştur. Bu konular da örnek olarak zikredilebilir. Şâfiîler, Hanefiler’i, Hz. Peygamber’in birbirine eşit olması haricinde yiyeceğin yiyecek karşılığında satılmasını yasaklaması hükmünü değiştirmekle itham etmişlerdir. Hanefilerin az miktardaki yiyeceği bu umûmi nasstan tahsis ettiklerini, böylelikle miktar ile ta‘lilde bulunmak suretiyle aralarında eşitlik olmamasına rağmen az miktarda yiyeceğin birbiri karşılığında

⁵⁷¹ Ebu Dâvûd, “Nikâh”, 20; Tirmizî, “Nikâh”, 14; Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 135-136.

⁵⁷² Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 238.

⁵⁷³ el-Bakara, 2/185.

satımına cevaz verdiklerini, bunun da nassın hükmünü değiştirmek olduğunu söylemişlerdir. Molla Hüsrev, Hz. Peygamber'in sözüyle kastedilenin, yiyecekler arasında keyl ile eşitliğin sağlanması olduğunu, bunun da ancak keyle giren çok miktardaki şeyler için düşünülebileceğini ifade ederek bu itirazı cevaplandırmıştır. Burada eşitlik ile kastedilen mutlak anlamda eşitlik değil şer'î açıdan muteber olan keyl ile sağlanan eşitliktir. Şâfiîler'in aynı gerekçeyle yaptıkları diğer itiraz zekât konusundadır. Hanefileri zekât konusunda fakirin ihtiyacını giderme illetine dayanarak mala kıyasla malın kıymetinin verilmesine cevaz vermekle örneğin zekât olarak koyunun kendisinin verilmesinin vacip olduğu nassın hükmünü değiştirmekle itham etmişlerdir. Molla Hüsrev burada nassın değiştirilmesinin söz konusu olmadığını, zekâtın fakirlerin ihtiyacını karşılamak amacına yönelik bir ibadet olduğunu, bu ihtiyacın da mesela koyunla değil mutlak malî değeri olan bir şeyle giderilebileceğini ifade ederek cevaplandırmıştır. Koyunun burada verilmesi vacip olan bir ölçü olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁴

2.2.1.4.5. İlet

Yazar asıl ve fer'le ilgili şartları sıraladıktan sonra illetle ilgili şartlara yer vermeden önce illet konusuna ayrıntılı şekilde yer vermiştir. İlet konusunu ayrıntılı şekilde incelemesine gerekçe olarak da illetin kıyasın en önemli rüknü olmasını göstermiştir. Yine usûlcülerin bu konuda eserlerinde verdikleri uzun bilgilerin ve ek bahislerin bazılarının gerçekte mezhep imamlarının uygulamalarıyla örtüşmediğini sebep göstererek illet konusuna detaylı bir şekilde yer verilmesi gerektiğine işaret etmiştir.

a. İletin Tarifi

İletın sözlük anlamı “*bulunduğu yerde değişikliğe yol açan şey*”dir. Hastalık da varlığıyla vücutta değişiklik meydana getirdiği için illet adını almıştır.⁵⁷⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, illet kavramının sözlük anlamına yer verdikten sonra İslam hukukunda illetin üç farklı anlam taşıdığını belirterek bu anlamlar üzerinden usûlcülerin illet tarifini vermiştir.

1. İlet bir hükmün konulmasına uygun düşen durumdur. Meselâ, Ramazan'da yolculuk eden kişinin oruç tutmamasına müsaade edilmesi hükmü için "sıkıntı ve meşakkat" bu anlamda illettir. Çünkü bu durum belirtilen hükme uygun düşmektedir. Yine, insanların sahip oldukları malları başkaları ile değişme ihtiyacı içinde olmaları,

⁵⁷⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 239.

⁵⁷⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 136.

alım-satımın cevazı hükmünün konmasına uygun düşen bir durumdur; şu halde bu ihtiyaç belirtilen hükmün illetidir. Aynı şekilde kasten adam öldürmenin can kaybına yol açması vakıası, adam öldürmenin haram kılınması ve kasten adam öldürene kısas uygulanması hükümlerinin konmasına uygun bir durumdur. Çünkü sebepsiz yere can kaybı açık bir zarardır, zararın yasaklanması ve yasaklanan fiili işleyenin cezalandırılması gerekir.

2. İlet bir hükmün konuluşundaki gaye ve bu hüküm ile korunmak istenen menfaattir. Meselâ, Ramazan'da yolculuk eden kişinin oruç tutmasına müsaade edilmesi hükmünün bu anlamda illeti, sıkıntı ve maşakkatin giderilmesidir. Yine alıcı ve satıcıdan herbirinin menfaatinin sağlanması ve ihtiyacının giderilmesi, alım-satımın caiz kılınması hükmünün illetidir. Aynı şekilde canın korunması ve boş yere can kaybının önlenmesi, kasten adam öldürmenin haram kılınması ve kasten adam öldürene kısas cezasının verilmesi hükümlerinin bu anlamda illetidir.

3. İlet hükmün konulmasına uygun düşen durumu ihtiva eden açık ve değişmeyen (munzabıt) niteliktir. Meselâ, yukarıda zikri geçen oruç tutmamaya müsaade edilmesi hükmünün bu anlamdaki illeti "yolculuk"tur. Çünkü yolculuk; var olup olmadığına kolayca hükmedilebilen açık bir vasıftır, şahıstan şahısa, durumdan duruma değişkenlik arzermeyen munzabıt (istikrarlı) bir vasıftır, hükmün konmasını münasip gösteren durumu genelde ihtiva eden bir vasıftır. Çünkü yolculukta genellikle meşakkat halinin varlığı kabul edilir. İkinci olayda "alım-satım akdi"nin varlığı, mülkiyetin intikali hükmünün illetidir. Çünkü alım-satım, varlığına-yokluğuna kolayca hükmedilebilen açık, munzabıt bir olaydır ve hükmün konmasına uygun düşen durumu yani mübadele ihtiyacını genelde ihtiva eder. Üçüncü örnekte ise "kasten adam öldürme", belirtilen hükümlerin illetidir. Zira açık, munzabıt bir olaydır ve hükmün konmasını münasip gösteren durumu yani boş yere can kaybı durumunu ihtiva etmektedir.

Yazar bu üç mananın illetin İslam hukukundaki karşılığı olduğunu ancak fıkıh usûlü bilginleri nezdinde illetin ancak üçüncü tarifi kapsadığını ifade etmiş, diğer anlamların hikmet olarak nitelendirildiği bilgisine yer vermiştir.⁵⁷⁶ Aynı bilgiyi tekraren usûlcülere göre illet ve usûlcülere göre hikmet alt başlığıyla izah etmiştir.

Molla Hüsrev illeti câmi' olan bir vasıf olarak tarif ettikten sonra illetin bazen aslın lazımlî bir vasfı bazen de arızî bir vasfı, bazen açık bazen de gizli, bazen cins isim,

⁵⁷⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 137.

bazen bir hüküm, bazen keyl ve cins şeklinde birleşik bazen semeniyet şeklinde tek başına, bazen mansûs (naslarla belirlenmiş) bazen de istinbata dayalı olabileceğini belirtmiştir.

b. Usûl Bilginlerinin Istılahında İllet

Yazara göre usûl bilginleri illet kelimesi ile açık, munzabıt ve hükmün konmasına uygun düşen manayı kapsayan vasfı kastetmiş olurlar. Yolculuk, alışveriş akdi, kasten adam öldürme buna örnek verilmiştir.⁵⁷⁷

c. Usûl Bilginlerine Göre Hikmet

Yazara göre usûl bilginleri hikmet kelimesini kullanırken şu iki manadan birini kastetmiş olurlar:

1. Hükmün konulmasına uygun düşen mana. Yolculukta meşakkat, alışverişte insanların buna duydukları ihtiyaç, kasten adam öldürmede can kaybının olması bu tanıma örnek verilmiştir.

2. Hükmün konmasıyla elde edilmesi amaçlanan sonuç ve bu hükümle korunmak istenen menfaat. Yolculuk halinde oruç tutulmamasına verilen izinle meşakkatin giderilmesinin, alışverişin caiz olmasıyla insanların ihtiyaçlarının karşılanmasının, kasten adam öldürmenin yasak kılınmasıyla da can kaybının önüne geçilmesinin amaçlanması buna örnek verilmiştir.⁵⁷⁸

2.2.1.4.6. Usûl Bilginlerinin Kıyas Yaparken Hükümlerin Neye Göre Ta‘lil Edilebileceğine Dair Görüşleri

Hikmet ve illet ayırımına dikkat çektikten sonra usûlcülerin kıyas yaparken hükümleri “illet” ile ta‘lil edebilecekleri konusunda hemfikir olduklarını ancak “hikmet” ile ta‘lil hususunda farklı görüşlere sahip olduklarını belirtmiştir.⁵⁷⁹ Birinci görüş; hikmet ile ta‘lili mutlak olarak reddedenler: Usûlcülerin çoğunluğu bu görüştedir. Yazar bu bilginin Âmidî’nin Ahkâm adlı eserinde olduğunu bildirmiştir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 138.

⁵⁷⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 138.

⁵⁷⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 138.

⁵⁸⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 138.

İkinci görüş; hikmet ile ta‘lil mutlak manada kabul edenler: Râzî ve Beydâvi bu görüştedir.⁵⁸¹

Üçüncü görüş; zahir ve munzabıt olması durumunda hikmet ile ta‘lil yapılabilir. Âmidî’nin kendi tercih ettiği görüş olan bu görüşe göre zahir ve munzabıt olmayan hikmetle ta‘lil yapmak caiz değildir.⁵⁸² Meselâ, yolculuk halinde oruç tutmama müsaadesinde hikmet meşakkattir; fakat meşakkat denen durum, şahıslara yerlere, hal ve şeraite göre farklılıklar gösterir. Çok geniş maddi imkânlar içinde yaşayan bir insan, yolculukta, halktan birinin çektiği sıkıntıları çekmez. Yolcunun kışın katlandığı meşakkat ile yazın katlandığı meşakkat aynı değildir. Otomobil, tren veya uçağa binebilen yolcunun gördüğü meşakkat, hayvan sırtında yolculuk edenin gördüğü meşakkatten daha azdır.

Yazar bu konuya da Âmidî’nin el-İhkam, Şevkânî’nin İrşâdü’l Fuhûl adlı eserlerine atıfta bulunarak açıklık getirmiştir. Âhad haberle amel, icmanın gerçekleşme şartları gibi konularda da Âmidî’nin bu eserine atıfta bulunduğu dikkate alınırsa yazarın eserini oluştururken Âmidî ve Şevkânî’den faydalandığı sonucuna varılabilir.

Yazar usûlcüler arasında meydana gelen bu ihtilafın yalnızca hikmetle ta‘lilin cevazı noktasında olduğunu belirtmiştir. Böyle bir ta‘lilin nasslarda mevcut olmadığı hususunda ittifakın söz konusu olduğuna dikkat çekmiştir. Yazara göre usûlcülerin ta‘lil konusuna yaklaşımı ta‘lilin hikmete göre değil, açık, kişiler veya şartlarla ilintili olmayan değişmez, munzabıt vasıflara göre olması gerektiği şeklindedir. Hikmet ise bu vasıflara haiz değildir. Birçok fikhî hüküm incelendiğinde hikmetin bazılarında gizli olduğu, bazılarında ise munzabıt olmadığı tesbit edilmektedir. Dolayısıyla bazen gizli bazen gayr-ı munzabıt olan hikmet ile hükmün ta‘lil edilmesi ve hükmün varlığı ya da yokluğuna hükmedilmesi doğru bir yaklaşım olmaz.⁵⁸³

Yazar bu değerlendirmelerden hareketle usûlcülerin illet-hikmet konusundaki görüşlerini şu şekilde kurallaştırdıklarını beyan etmiştir. “Şer‘î hükümlerin varlığı da yokluğu da, hikmetlerinin değil, illetlerinin var olup olmamasına bağlıdır.”⁵⁸⁴

⁵⁸¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 139.

⁵⁸² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 139.

⁵⁸³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 139.

⁵⁸⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 140; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 132.

Yazar usûlcülerin bu kuralı, yolcunun namazının kısaltılması, şuf'a hakkı konularındaki hükümlerin incelenmesiyle oluşturduklarını ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir.⁵⁸⁵

2.2.1.4.7. Usûlcülerin Kıyasta Ta'lilin Neye Göre Yapılamayacağına Dair Görüşlerinin Tartışılması

Yazar bu bölümde usûlcülerin kıyasta ta'lilin hikmetle olmayıp açık ve değişiklik arz etmeyen bir vasfa göre yapılabileceği görüşünü değerlendirmeye almış ve Kitap'ta, Sünnet'te,⁵⁸⁶ sahabeden nakledilen fetva ve hükümlerde, mezhep imamlarından nakledilen hükümlerde⁵⁸⁷ bu kuralın tam aksine ta'lilin hikmet esas alınarak yapıldığının gözlemlendiğini bu hükümler çerçevesinde açıklamıştır. Yazarın ifadesiyle bu örneklerde yer alan hükümlerin, bu işin getireceği fayda veya zarar ilkesine göre "hikmet" ile ta'lil edildiği, fıkıh kitaplarından alınan örneklerde yer alan pek çok hükmün "maslahat", "ihtiyaç", "güçlük", "sıkıntı", "meşakkat" gibi esaslara bağlandığı açıkça görülmektedir.⁵⁸⁸

Zekiyyüddîn Şa'bân, usûlcülerin ta'lili illete göre yaptıklarını ancak Kur'an-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber'in sünnetine bakıldığında ve onlardaki fikhî hükümler incelendiğinde Kitap ve Sünnet'te yer alan pek çok hükmün, bir işten doğacak fayda veya zarar esasına göre, yani usûlcülerin hikmet adını verdikleri ölçüye göre ta'lil edildiğinin görüldüğünü ifade ederek bu görüşünü destekler mahiyette Kur'an ve Sünnet'ten örnekler vermiştir. Aynı tutumun sahabeden nakledilen hüküm ve fetvalarda, mezhep imamalarının vermiş oldukları fetvalarda ve de fıkıh kitaplarında vâki olduğunu ifade ederek her biriyle ilgili örnekler sunmuştur. Bu husustaki Kur'an ve Sünnet'e dair örnekler şunlardır:

*"Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar) ve şans okları, birer şeytan işi pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, şarap ve kumar (yolu) ile aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak istiyor. Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?"*⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 140.

⁵⁸⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 141.

⁵⁸⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 142.

⁵⁸⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 144.

⁵⁸⁹ el-Mâide, 5/90-91.

Bu ayette Yüce Allah şaraptan sakınma emrinin gerekçesi olarak, şarap içmenin ortaya çıkardığı dinî ve toplumsal zararlara işaret etmiştir. Bu zararlar hikmet nevindendir.

“Zeyd o kadından ilişkisini kesince, biz onu sana nikâhladık ki, (bundan böyle) evlâtlıkları, kanlarıyla ilişkilerini kestiklerinde (o kadınlarla evlenmek isterlerse) mü'minlere bir güçlük olmasın”⁵⁹⁰ âyetiyle Yüce Allah peygamberine, eskiden evlâtlığı olan Zeyd b. Hârise'nin boşadığı karısı Zeynep ile evlenmesini emretmiş ve bu hükmün gerekçesinin eski âdetlere göre evlâtlığın da hukuken öz evlât gibi kabul edilmesinden ötürü mü'minlerin maruz kaldıkları sıkıntı ve çaresizliğin giderilmesi olduğu belirtilmiştir.

Hiz. Peygamber, bir kadının aynı evlilik içinde halası veya teyzesi ile bir arada bulundurulmasını yasaklamış, “Zira bunu yaparsanız aile bağlarınızı koparmış olursunuz”⁵⁹¹ buyurmuştur. Bizzat Allah Resulü tarafından hüküm, bu fiilin ortaya çıkaracağı kötü sonuçla yani hikmetle ta‘lil edilmiştir.

Hiz. Peygamber, bir kadınla evlenmek istediğini söyleyen Muğîre b. Şu'be'ye “Ona bak. Çünkü aranızda sevgi bağının meydana gelmesi için en uygunu budur”⁵⁹² demiştir. Resûlullah, erkeğin nişanlısına bakmasına müsaade edilmesi hükmünü, bakmanın meydana getireceği fayda ile yani eşler arasında muhabbetin sağlanması ile açıklamıştır. Maslahat (fayda) ise, hikmetin bir çeşididir.⁵⁹³

Sahabeden nakledilen fetva ve hükümlerde hikmetle ta‘lilin varlığı konusundaki örneği şudur: Sahabe, Hiz. Peygamberin, “Savaş sırasında el kesilmez (hırsızlık suçunun cezası uygulanmaz)”⁵⁹⁴ şeklinde belirttiği yasağı, cezanın uygulanmasının o esnada ortaya çıkaracağı zarar ile yani suçlunun düşmana sığınması tehlikesiyle açıklamışlardır. Bu da hikmetin gereğidir.⁵⁹⁵

Mezhep imamalarının uygulamalarında görülen hikmetle ta‘lil’e dair örnekleri ise şunlardır: Ebû Hanife, müslümanların eline geçmiş esirlerin müslümanların düşmanı olan

⁵⁹⁰ el-Ahzâb, 33/37.

⁵⁹¹ Buhârî, “Nikâh”, 27; Müslim, “Nikâh”, 37-38.

⁵⁹² Tirmizî, “Nikâh”, 5.

⁵⁹³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 141-142.

⁵⁹⁴ Ebu Dâvûd, “Hudûd”, 18.

⁵⁹⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 142.

ülkeye satılmasını tasvip etmeyişi düşmanların güçlenip müslümanlara zarar vermeleri ihtimali ile izah etmektedir.

Ebû Yusuf'un savaşa yaya katılana ganimetten bir pay, at için ise iki pay verilmesi gerektiğine dair hükmü müslümanları düşmana karşı daha güçlü olmayı sağlayacak hazırlığa, at yetiştirmeye teşvik etmesi gayesine dayanmaktadır.

Birinden yüz dirhem alacağı olan kimse, bir dirhem bile eksik olursa alacağını kabul etmeyeceğine yemin etse; borçlu da önce bir elli dirhem tartıp verse sonra bir elli dirhem daha tartıp verse, alacaklıya -istihsânen- yemin kefareti gerekmez. İmam Muhammed bu hükmünü şöyle açıklamıştır: Olur ki, borçlu bir defa tartarak verme imkânını bulamaz. Borcun bu şekilde ödenmesi dikkate alındığında, yemin etmiş olan alacaklı sıkıntıya düşmüş olur. Bu da bir hikmetle ta'lil uygulamasıdır.

Mâlik b. Enes, sanatkârların kendileri nezdinde müşterilerce bırakılmış malların zayı olması halinde bunu tazminle mükellef tutulmalarına hükmetmiştir. O bu hükmü şöyle açıklamıştır: İnsanların maslahatına olan hüküm budur. Zira insanların sanatkârlara işlerinin düşmesi kaçınılmaz bir şeydir.

İmam Mâlik, zâlim yöneticilere karşı savaşılmaya cevaz vermiş ve şöyle demiştir: Bu durum kendi haline bırakılsa, müslümanlar zarar görürler. Görüldüğü üzere bu da hikmete göre ta'lildir.⁵⁹⁶

Hikmetle ta'lil'in vukûuna dair çeşitli fıkıh kitaplarından vermiş olduğu örnekler şunlardır: Sonraki Hanefî bilginler, Kur'an öğretilmesi, imamlık, müezzinlik ve diğer dinî hizmetler karşılığında ücret alınabileceğine hükmetmişlerdir. Onlar bu hükmü zamanın değişmesiyle ortaya çıkan maslahat ve ihtiyaç gerekçesiyle ta'lil etmişlerdir.

Hanefî bilginler, Hz. Peygamberin Hıbbân b. Munkız'a söylemiş olduğu "*Bir alış-veriş yaptığında (karşı tarafa) de ki: Aldatmaca yok! Ve benim üç gün muhayyerlik hakkım olacak*"⁵⁹⁷ sözüne dayanak "şart muhayyerliği"ni caiz görmüşlerdir. Onlar bu hükmü, tarafların düşünüp taşınmaya ve danışmaya ihtiyaç duyabilecekleri gerekçesi ile ta'lil etmişlerdir. Sonra bu hükmü "nakit muhayyerliği"ne de uygulamışlardır.

⁵⁹⁶ Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkıh*, s. 142-143.

⁵⁹⁷ Buhârî, "Büyü", 48; Müslim, "Büyü", 48.

Hanefiler ve Mâlikîler, fakirliğe düşüp mağdur olmalarına engel olmak gayesiyle Hâşimoğullarına (Hz. Peygamber'in sülâlisinden gelenlere) zekât verilebileceğine hükmetmişlerdir.

Şâfiî fakihler, “ağaç sahibinin, elde edilecek mahsulün belirli bir oranı karşılığında ağaçların bakım ve yetiştirilmesini üstlenen bir kimse ile anlaşması” demek olan “müsâkâh” akdini caiz görmüşlerdir.

Şâfiîler, ağacındaki taze hurmanın -tahminî ölçüyle- kuru hurma karşılığında satılabileceği hükmünü ihtiyaç gerekçesi ile ta'lil edip, asmasındaki taze üzümün de - tahminî ölçüyle- kuru üzüm karşılığında satılabileceğine kıyasen hükmetmişlerdir.⁵⁹⁸

Yazar bu konunun sonunda şu soruyu sormuş ve cevaplandırmıştır. Bu kadar çok meselede hikmet ile ta'lil gerçekleşmişken usûlcüler niçin ta'lilin hikmete göre yapılamayacağını, ta'lilin yapılabilmesi için açık ve munzabıt vasıfların şart olduğunu savunmuşlar ve buna dair bir kural ortaya koymuşlardır.⁵⁹⁹ Yazar bu soruyu cevaplandırırken usûlcülerin ta'lil konusunda hikmeti değil açık vasıfları esas almasının şu iki amaç etrafında toplandığını ifade etmiştir:

Birincisi; mezhep imamlarından nakledilen hükümlerden yola çıkarak kıyasa dair genel hükümler ortaya koymak, bu kıyasları açık ve değişiklik arz etmeyen illetlerle kurallaştırarak yeni meselelere çözüm getirebilmek gayesiyle bir “fikhî hükümler koleksiyonu” oluşturmak.

İkincisi; hem mezhebin bütünlüğünü hem de mezhep imamlarından kıyas yoluyla hükme bağlanmış konulara dair fer'î hükümleri muhafaza altına almak. Böylelikle fer'î hükümlerde çelişki olduğu iddialarına, mezhebin kendi içerisindeki tutarlılığına yöneltilebilecek itirazlara yer vermemek amaçlanmıştır.⁶⁰⁰

Yazar verdiği bu cevabı İbnül Hümâm'ın Fethu'l-Kâdir adlı eserinde, riba ile ilgili hadiste yer alan altı maddeye dair riba hükmünün illeti ile ilgili konuyu açıklarken ifade ettiği sözleri ile ispatlamıştır.⁶⁰¹ İbnü'l Hümâm'ın Fethu'l-Kâdir adlı eseri de yine yazarın faydalanmış olduğu eserlerdendir.

⁵⁹⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 143-144.

⁵⁹⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 144.

⁶⁰⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 145.

⁶⁰¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 145.

2.2.1.4.8. Kıyasın İleti Konusundaki Görüşü

Yazar, Kitap, Sünnet, sahabenin vermiş olduğu fetvalar ve mezhep imamlarının hükümlerinde hikmete göre ta‘lil vukû bulduğu halde usûl bilginlerinin ta‘lil hususunda açık ve munzabıt vasıf şartını ileri sürmelerindeki gayeye yer vermiş ve sonuç olarak “illet” kavramının şu şekilde anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir: “*İnsanlar için bir maslahatı gerçekleştirmek veya onlardan bir mefseleti savmak üzere hükmün konmasına sebep olan vasıftır.*”⁶⁰² Bu vasıf, açık ve munzabıt bir halde bulunduğu takdirde, hüküm buna göre ta‘lil edilir, hükmün varlığı ve yokluğu doğrudan bu vasfa göre belirlenir.

2.2.1.4.9. İlet ile İlgili Şartlar

Yazar Şevkânî’nin “İrşâdü’l Fuhûl” adlı eserine de atıfta bulunarak usûlcülerin illetle ilgili çok sayıda şart belirlediklerini, bu eserde bu sayının yirmi dörde kadar çıktığını⁶⁰³ ifade etmiş kendisi bu şartları dört ile sınırlandırarak eserine katmıştır.⁶⁰⁴

Birinci Şart: İlet “zâhir” olmalıdır. Hüküm ancak illet yoluyla bilinebileceğinden illetin açık olması gerekir.⁶⁰⁵ Meselâ, "sarhoş edicilik" vasfı şarabın haram kılınması ve aykırı davranana ceza verilmesi hükmünün illeti olmaya elverişlidir. Zira bu, varlığına ve yokluğuna kolayca hükmedilebilecek açık bir durumdur. Yine alım-satım yoluyla edimlerden herbirinin mülkiyetinin karşı tarafa geçmesinde, alıcı ve satıcının "karşılıklı rızaları" illet olamaz. Çünkü rıza subjektif bir durumdur, diğer insanların bu sözleşmeyi yapan tarafların gönlünden geçeni bilmeleri mümkün değildir. Şu halde bu olayda illet olmaya elverişli olan şey icap ve kabuldür. İcap ve kabul genellikle karşılıklı rızanın bulunduğunu gösterir.⁶⁰⁶

İkinci Şart: İlet “munzabıt” olmalıdır. Munzabıt olmaktan kasıt illetin kişilere veya olaylara göre değişiklik göstermemesi demektir. Bu özelliğin gerekçesini yazar şu şekilde izah etmiştir: Kıyasın meydana gelmesi için asıl ile fer’ arasında illet birliği olmalıdır. İlet şayet kişilere veya durumlara göre değişiklik arz ederse bu birlik gerçekleşmemiş olur.⁶⁰⁷ Yazar bu şartı yolculuk durumunda namazın kısaltılabilmesi

⁶⁰² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 146; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 138.

⁶⁰³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî, *İrşâdü’l-fuhûl ilâ tahkîki’l-hağ min ‘ilmi’l-uşûl*, Sami b. el-Arabî el- Eserî (thk.), Dâru’l Fazile, b.y., 2000, II, 872.

⁶⁰⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 146, 147.

⁶⁰⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 147.

⁶⁰⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 147.

⁶⁰⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 147.

hükmüyle örneklendirmiştir. Bu husustaki illetin kişilerin, hal ve şartlarının farklı oluşuna göre değişebilen “meşakkat” değil, meşakkati de ihtiva eden zâhir ve munzabıt bir vasıf olan “yolculuk” olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁸

Üçüncü Şart: İlet hüküm açısından “münasip” vasıfta olmalıdır. Burada münasip olmaktan kastedilen mana hükmün konulmasına sebep olan illet ile insanlar için bir faydanın sağlanmış olması ya da bir zararın engellenmiş olmasıdır.⁶⁰⁹ Yazar bu şartı şarabın haram kılınması, kısas ve hırsızlık örnekleri üzerinden açıklamıştır. Şarabın haram kılınması hükmü için “sarhoş edicilik” vasfı uygun bir vasıftır. Çünkü bu vasfa binaen haramlık hükmünün konması ile insanlara bir fayda sağlanmaktadır, akılları korunmuş olmaktadır. “Kasten adam öldürme” de bununla ilgili yasak hükmüne ve yasağı çiğneyene kısas uygulanması hükmüne uygun bir durumdur. Bu şarta göre hüküm, arasında uygunluk bulunmayan bir vasıf ile ta’lil edilemez. Şarabın haram oluşu, kırmızı olması ya da akıcı olması gibi vasıflarla ta’lil edilemez. Hırsızlığın cezalandırılması hırsızın zengin olması, malı çalınan kişinin fakir olması gibi nedenlerle ta’lil edilemez. Kısasın uygulanması hükmü suçlunun kadın-erkek veya siyah-beyaz oluşu gibi özelliklerle ta’lil edilemez.⁶¹⁰

Yazarın şu ana kadar illet ve hikmet hakkındaki yapmış olduğu yorumların özü bu maddede yer almaktadır. İletle hikmetle buluşturan temel nokta illette olması gereken bu, faydayı celbetme, zararı defetme vasfıdır.

Dördüncü Şart: İlet “kâsır” olmamalıdır. Yani sadece asıl için konmuş özel bir vasıf olmamalıdır. Başka olaylarda da bulunabilmelidir.⁶¹¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân bu şartı yolcular için namazın kısaltılabilmesi hükmünün illeti olan yolculuk halinin sırf yolcuya mahsus bir durum olduğunu, mest üzerine mesh verilebilmesi hükmünün illetinin de mükelleflerin mest giyme ihtiyacında olmaları ve abdest esnasında bu mestleri çıkarmadaki güçlükten ötürü onlardan sıkıntının giderilmesi ve kolaylık sağlanması şeklinde mest ile sınırlı olduğunu belirterek örneklendirmiştir. Bu durumda ağır işlerde çalışan kimse gibi yolcu olmayan kişilerin yolcuya kıyas edilerek namazlarını

⁶⁰⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 147.

⁶⁰⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 147.

⁶¹⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 147-148.

⁶¹¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 148.

kısaltabilmelerine hükmedilemeyeceği gibi sarık ve eldiven gibi şeyler üzerine de, meste kıyas edilerek mesh verilemez.⁶¹²

Molla Hüsrev, illetin şartlarını kıyasın rükünleri başlığı altında illet tarifi içerisinde verirken illetin lâzım ya da arızî bir vasıf olabileceğini belirtmiş, lâzımî oluşuna Hanefî mezhebine göre basılmış sikkelerde zekâtın vacip olmasının “semen olma” vasfıyla ta‘lil edilmesini örnek göstermiştir. Çünkü altın ve gümüş madenleri semen olarak yaratılmıştır. Bu vasıf hiçbir şekilde bu iki madenden ayrılamaz. Bu vasfın bulunması nedeniyle takılarda da zekât vaciptir. Hatta Şâfiîlere göre bunlarda ribanın gerçekleşmesinin, semen olma vasfından kaynaklanması da bu şekildedir. İletin arızî oluşuna ise hububatta ribanın cereyan etmesinin “keyl” vasfı ile ta‘lilini örnek vermiştir. Çünkü keyl vasfı hububat için ayrılmaz bir vasıf değildir. Hububat bazen veznî olarak da satılabilir.⁶¹³

Molla Hüsrev Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın eserinde yer vermiş olduğu, illetin açık olması şartının gerekmediğine işaret ederek illetin açık oluşuna kedilerin artığı olan suyun necis olmamasının, sürekli etrafımızda dolaşan bir hayvan olması ile ta‘lilini örnek vermiştir. Gizli bir vasıf oluşuna ise hadiste belirtilen altı şeyde ribanın sözkonusu olmasının “miktar ve cins” ile ta‘lilini örnek göstermiştir.⁶¹⁴

Molla Hüsrev illetin cins isim olabileceğine, Hz.Peygamber’in, kendisine özür kanını soran kadına abdest alıp kan hasıra damlasa bile namazını kılmasını söyleyip bunun çatlamış damardan gelen bir kan olduğunu açıklamasını örnek vermiştir. Hz. Peygamber’in sözünde geçen “kan” arızî vasfa sahip cins bir isimdir. Burada çatlamak arızî vasıf, kan ise cins isimdir. Vasfın cins isim olması demek, hükmün, dillerin değişmesi ile değişen ismin kendisine değil, ismin kendisiyle birlikte varolan anlamına bağlanması demektir.⁶¹⁵

Molla Hüsrev illetin bir hüküm olabileceğini Has’amlı kadın (Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın eserinde Ha’samlı adam olarak geçmektedir) örneğiyle açıklamıştır. Hz. Peygamber burada baba adına hac yapılabileceğini babanın borcunun ödenmesini geçerli

⁶¹² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 148.

⁶¹³ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 242.

⁶¹⁴ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 242.

⁶¹⁵ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 242.

oluşuna kıyas etmiştir. Her ikisinde de illet borç olmalarıdır. Borç ise şer'î bir hükümdür.⁶¹⁶

Molla Hüsrev illetin tek olabileceği gibi mürekkeb olabileceğini fazlalık ribasının haram olmasının illetinin “cins” ile birlikte “keyl” olması ile örneklendirerek açıklamıştır. İletin tek oluşuna ise altın ve gümüşte zekâtın vacip olmasının illetinin “semen” olması örneğini vermiştir.⁶¹⁷

2.2.1.4.10. İleti Belirleme Metodları

Molla Hüsrev nass, icma ve münasebet olmak üzere üç yolla ileti belirleme yöntemini zikretmiştir. Zekiyyüddîn Şa'bân ileti belirlemek için pekçok yöntem olduğunu belirtmiş ancak eserinde sadece önemli üç maddeye yer vermiştir. Bu tarz ifadeler eserinde sıkça rastlamaktayız. Yani yazar pek çok konuda birçok bilginin aktarıldığını belirttikten sonra kendisi bu bilgilerin arasından önemli gördüklerine yer vermeyi tercih etmiştir. Bu da bu eserin pek çok klasik eserin özeti şeklinde sunulduğunu göstermektedir.

Birinci yöntem; illete Kitap'ta veya Sünnet'te yer alan bir nass ile işaret edilmişse bu o hükmün ileti olarak belirlenir. Bu şekilde belirlenmiş olan bir illet nassla belirlenmiş illet anlamında “illet-i mansûsa” adını alır. İletin nass ile bildirilmiş olması iki şekilde gerçekleşir. Bu ya sarâhaten ya da imâ yoluyla olur. Nassın ileti bu manada konmuş olan bir lafızla işaret etmesi sarîh yolla ileti belirleme anlamı taşır. Arap dilinde ileti belirlemek gayesiyle konmuş lafızların belli başlıları “ل, ان, كى, لاجل” gibi ifadelerdir.⁶¹⁸ İletin imâ yoluyla belirlenmesi ise nassdaki ifadenin işaret ettiği vasfın illet olarak anlaşılmasına bir karine vasıtasıyla ulaşmak şeklinde olur.⁶¹⁹

İletin nass ile sarîh bir şekilde belirlendiğine dair Zekiyyüddîn Şa'bân şu örnekleri vermiştir: Hz. Âdem'in oğulları arasında cereyan eden hadise anlatıldıktan sonra Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de;

“Bundan dolayıdır ki İsrailoğullarına şöyle yazmıştık: Kim, bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir

⁶¹⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 242.

⁶¹⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 242.

⁶¹⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 149.

⁶¹⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 151.

cana kıyarsa, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir canı kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olur”⁶²⁰ buyurmuştur.

Bu âyette geçen “min ecli” kelimesi, kasten adam öldürmenin bütün insanlığı öldürmek kadar ağır bir suç kabul edilişindeki illetin, Hz. Âdem'in çocuklarından birinin kardeşine karşı işlemiş olduğu o büyük cürüm olduğuna işaret etmektedir.

“*Kurban etlerini saklamanızı sırf o sırada (Medine'ye) gelen muhtaç kafilenden ötürü yasaklamıştım. Artık dilerseniz yiyin, dilerseniz saklayın*”⁶²¹ hadisinde geçen “liecli” kelimesi, Arapçada illet bildirmek için kullanılır. Bu ifadeden kurban etlerini saklamanın yasaklanmasındaki illetin, Medine'ye ihtiyaç içinde gelen bir kafilenin varlığından dolayı olduğu görülmektedir.

Hiz. Peygamber'in şöyle bir hadisi vardır: “*(Yabancı bir eve girecek kişinin) izin istemesi (mahremi) görme (ihtimalin)den ötürü gerekli kılınmıştır.*”⁶²² Hadiste geçen “liecli” kelimesi açıkça Yüce Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de buyurmuş olduğu⁶²³ bir yere girmeden önce izin isteme hükmünün illetinin, izinsiz girme halinde, bakılması haram olanları görme ihtimalinin varlığı olduğunu göstermektedir.

“Fey”in taksimini konu alan “*Allah'ın (fethedilen) ülkeler halkından Resulüne verdiği ganimetler, Allah'a, Peygamber'e, yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve (yolda kalmış) yolculara aittir. Tâ ki (o mallar) içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet olmasın*”⁶²⁴ ayetinde zikredilen “key” ifadesi fey'in âyette belirtildiği şekilde taksimindeki illetin, bu malların sadece zenginler ve güçlüler elinde dolaşan bir servet olmaması, fakirlerin bundan mahrum bırakılmaması için olduğunu göstermektedir.

Hiz. Peygamber'in kedinin artığı olan suyun dini temizlik açısından temiz sayıldığını ifade eden hadisinde “*Çünkü onlar sizin etrafınızda gezinip dolaşan hayvanlardır*”⁶²⁵ geçmektedir. Bu hadiste yer alan “innehâ” kalıbı, kedinin insanlarla bir arada yaşaması nedeniyle bunun kaçınılması zor bir durum oluşunun, onun artığının temiz sayılmasının illeti olduğunu göstermektedir.⁶²⁶

⁶²⁰ el-Mâide, 5/32.

⁶²¹ Müslim, “Edâhî”, 37; İbn Mâce, “Edâhî”, 6; Tirmizî, “Edâhî”, 14.

⁶²² Buharî, “İsti'zân”, 1.

⁶²³ en-Nûr, 24/27, 28.

⁶²⁴ el-Haşr, 59/7.

⁶²⁵ Ebu Dâvûd, “Tahâret”, 38.

⁶²⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 149-151.

Aynı örnek Molla Hüsrev tarafından da kullanılmıştır. Molla Hüsrev nassın illete açık şekilde delalet ettiğini gösteren edatları daha geniş tutmuş ve farklı örneklerle yer vermiştir. Ta‘lil “fâ”sını açıklamak üzere Hz. Peygamber’in Uhud şehitlerinin yıkanmadan yaraları ve kanları ile kefenlenmelerini anlattığı ifadesindeki “*Çünkü onlar (feinnehum) kıyamet günü yaralarından kan akar şekilde haşrolunacaklardır*” sözünü ve hırsızlığın cezasının cezası ile ilgili ayette geçen “*ikisinin de ellerini kesin*” emrindeki “fâ” edatını örnek göstermiştir. Molla Hüsrev hırsızlığın cezası ile ilgili bu ayeti sarih delaletle örnek gösterirken Zekiyyüddîn Şa‘bân aynı ayeti ima yoluyla delaletle örnek göstermiştir. Molla Hüsrev “fa”nın açıkça zikredilmesini sarih delalet olarak nitelendirmiştir.

Zekiyyüddîn Şa‘bân imâ yoluyla delaletle, hırsızlığın cezası ile ilgili örnek dışında, “*Hâkim, öfkeli olduğu halde hüküm veremez*”⁶²⁷ hadisinde hâkimin öfkeli iken hüküm vermesinin yasak oluşunun “öfke” haliyle yan yana zikredilmesini ve “*Katil mirasçı olamaz*”⁶²⁸ hadisinde, “öldürme”nin mirastan mahrumiyet hükmü ile yan yana zikredilmesini örnek olarak vermiştir.⁶²⁹

Molla Hüsrev nassın illete imâ yoluyla işaret etmesini hükme bir vasfın bitişmesi olarak değerlendirmiş; A‘rabî hadisi ve Has‘amiyye hadisini örnek göstermiştir. Hz. Peygamber Ramazan’da ailesine mukârenette bulunan A‘rabî’ye kefâret ödemesini söylemiş, Has‘amlı kadına da babasının borcunu ödeyebildiği gibi babası yerine hac yapabileceğini söylemiştir. Her iki hadis illet olan vasfın hükme bitişmesinin örneğidir. İki örnekte de Hz. Peygamber’e soru sorulmuş, verilen cevap illeti belirlemiştir.⁶³⁰ Molla Hüsrev imâyı kısımlara ayırdığı için kullanılan örnekler de Usûlu’l fikh’ta bu konuda kullanılan örneklerden fazla olmuştur. Molla Hüsrev Zekiyyüddîn Şa‘bân tarafından bu konuda verilmiş yukarıda geçen iki örneği eserinde göstermiş,⁶³¹ bunların dışında şu örneklere de yer vermiştir:

⁶²⁷ Buhârî, “Ahkâm”, 13; Ebû Dâvûd. “Akdiye”, 9.

⁶²⁸ Ebu Davut, “Diyât”, 18; Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, I, 49.

⁶²⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlu’l-fikh*, s. 151.

⁶³⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 246.

⁶³¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 246.

H. Peygamber'in "*Ganimetten yaya için bir pay, atlı için iki pay vardır*" sözünde yaya ve atlı hüküm konusunda atlı olma sıfatının bulunup bulunmaması ile ayrılmıştır. İki şey arasında hüküm bakımından fark gözetilmesi müellife göre imânın bir çeşitidir.

"*Temizleninceye kadar hanımlara yaklaşmayın*"⁶³² ayetinde temizlik, hanımlara yaklaşmanın illetidir. Müellife göre gayenin zikredilmesi imânın kısımlarındandır.

"*Kendileri için mehir belirlediğiniz kadınları birleşmeden önce boşarsanız, belirlediğiniz mehrin yarısını onlara verin. Ancak kadınların ya da nikâh bağı elinde bulunduranların bundan vazgeçmesi müstesnadır*"⁶³³ ayetinde vazgeçme, belirlenen mehrin düşmesinin illetidir. İstisnanın zikredilmesi de imânın bir çeşididir.

"*Altın altın ile misli mislindedir. Şayet iki cins farklı olursa istediğiniz gibi alıp satabilirsiniz*" hadisinde cinslerin farklı olması bir şarttır ve fazlalık ile satımın cevazının illetidir. Zira şartın zikredilmesi imânın kısımlarındandır.⁶³⁴

İkinci yöntem; illeti icmada araştırmaktır. Yazar illetin icmada araştırılmasından kastın illetin belirlenmesinde icma oluşması olduğuna dikkat çekmiştir. Yani şer'î bir hükmün illeti olan vasıf üzerinde o hükmün illeti olduğu hususunda tüm müctehidler ittifak etmiş olurlarsa bu vasıf icma ile o hükmün illeti olarak kabul edilmiş olur.⁶³⁵

İlletin icmada araştırılıp tespit edilmesine örnek olarak her iki eserde de mal konusundaki velâyetin illetinin icma ile "küçüklük" olduğu gösterilmiştir. Aynı şekilde buna kıyas edilerek nikâhtaki velâyetin illeti de küçüklük olmuştur.⁶³⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân farklı olarak mirasta ana-baba bir kardeşin baba-bir kardeşe takdim edilmesi hükmünün illetinin, mirasçı ile mûris arasında iki nesebin birleşmesi olduğunun icma ile sabit oluşunu örnek vermiş, bu durumda kıyas yoluyla, ana-baba bir kardeşin "evlenme velâyeti" hususunda da baba bir kardeşe takdim edileceği hükmüne ulaşıldığını ifade etmiştir. Zekiyyüddîn Şa'bân tarafından kullanılan bir diğer örnek de öfkeli iken hüküm vermenin haram oluşu hükmünün illetinin, genelde hakikatten sapmaya yol açıcı bir durum olan "zihnin karışması" olduğudur. İlletin bu olduğu konusunda bilginler icma

⁶³² el- Bakara, 2/222.

⁶³³ el- Bakara, 2/237.

⁶³⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 246.

⁶³⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 152.

⁶³⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 245; Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 152.

etmişlerdir. Sonra buna kıyasla, korku, üzüntü vb. sebeplerin yol açtığı zihnî karışıklık hallerinde de kazâî hüküm verilemeyeceği sonucuna varmışlardır.⁶³⁷

Üçüncü Yöntem; illet ile hüküm arasındaki uygunluğu araştırmaktır. Yazar bu kısımda önce “uygunluk” ile neyin kastedildiğini açıklamıştır. İletin şartları arasında yer alan uygunluk ile anlatılmak istenenin illet olarak belirlenmiş olan vasıf ile bu vasıf üzerine bina edilerek ortaya konan hüküm arasında uyum olması gerekliliğidir. Böylelikle Allah tarafından bu hükmün hangi gayeyle konulduğu, kulları için ne tür bir fayda sağlamayı ya da ne tür bir zararı gidermeyi amaçladığı tespit edilmiş olur.⁶³⁸

Zekiyyüddîn Şa‘bân bu yöneme babanın bakire olan küçük kızını evlendirme hususundaki velâyet yetkisini örnek vermiştir. Bu hüküm icma ile sabit bir hükümdür. Ancak illeti ne nasslar ne de icma tarafından gösterilmiştir. Bu durumda hükmün kendisine bağlandığı olay incelenmiş ve olayda belirtilen hükme uygun düşen illetin “küçüklük” vasfı olduğu belirlenmiştir.⁶³⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân bu metodun önemini açıklarken de aynı örneği kullanmıştır. Bu metodun İslâm hukukçuları arasında meydana gelen ihtilâfların başlıca sebeplerinden biri olduğuna, hükümde ittifak etseler de, hükme uygun düşen vasfın hangisi olduğu noktasında görüş ayrılığına düştüklerine dikkat çekmiş ve bu örnekte illetin Hanefîler tarafından “küçüklük”, Şâfiîler tarafından ise “bakire olmak” olarak belirlendiğine işaret etmiştir. Aynı türden ihtilaf şuf‘a hakkı ile ilgili olarak da cereyan etmiştir. Hanefîler bu husustaki illeti “yeni sahipten gelebilecek zararı gidermek” olarak belirlerken, Şâfiîler “paylaşmanın masraf gerektirmesi ve sonrasında meydana gelebilecek sıkıntı” olarak belirlemişlerdir.⁶⁴⁰

Molla Hüsrev bu konuda karı kocadan yalnızca birinin müslüman olması durumunda ayrılık hükmünün sabit olmasının, birinin müslüman olmasına değil, diğer eşin müslüman olmaktan kaçınmasına izafe edilmesini örnek göstermiştir. Çünkü ayrılık hükmü için diğer eşin müslüman olmaktan kaçınması münasip bir vasıf olup diğerinin müslüman olması, ayrılık hükmü için münasip değildir.⁶⁴¹ Aslında Zekiyyüddîn Şa‘bân tarafından kullanılan küçüklük örneğine Molla Hüsrev de yer vermiştir. Ancak o bu örneği münasebetin mülâim olma şartına bağlı olması hususunda kullanmıştır.

⁶³⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 152.

⁶³⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 152.

⁶³⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 152.

⁶⁴⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 155-156.

⁶⁴¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 246-247.

Münasebetin mülâim olması demek illetlerin Hz. Peygamber ve seleften nakledilen illetlere uygun olması demektir. Burada da küçüklüğün illet olarak belirlenmesindeki zaruret kedinin artığının temiz olmasındaki zarurete benzetilmiştir.⁶⁴²

Yazarın tespitine göre illeti belirlemek amacıyla bu metoda başvurmak ancak hükmün illetinin nass veya icmada bulunamaması durumunda söz konusu olur. İletinin nassda veya icmada tespit edilememesi durumunda müctehid asıl üzerinde çalışma yapar, asılda hükmün konmasına uygun düşen bir vasıf arar. Eğer bu vasıf hem hükme uygun hem açık hem de değişken olmama özelliklerini taşırsa müctehid bu vasfı illet olarak tayin eder. Yani illeti tayin etmede müctehidin dayandığı husus hüküm ile bu vasıf arasındaki “münasip” olma durumudur.⁶⁴³

2.2.1.4.11. Münasip Vasfın Kısımları

Yazara göre münasip vasfın kısımları üçtür. Bu kısımlandırmanın esasında vasfın Şâri‘ tarafından muteber görülüp görülmeyişi vardır. Buna göre;

a. Şâri‘ tarafından muteber kabul edilen münasip vasıf: Bu vasfın muteberliği hususunda şer‘î bir delil mevcuttur. Şâr‘nin böyle bir vasma uygun olarak hüküm koyması halinde, bu vasıfla ta‘lilin mümkün olduğuna bilginler ittifakla karar vermişlerdir. Bazıları buna “hükmün konmasını gerektiren uygun vasıf” anlamında “münasib-i müessir” adını vermişlerdir.⁶⁴⁴ Meselâ; küçük kızın evlendirilmesi hususunda velâyet hükmü için, "küçüklük", münasip bir vasıftır ve bu vasfın hükmün illeti olduğu nasslarda veya icmada belirtilmemiştir. Fakat aynı vasfı, Şâri‘nin başka bir olayda dikkate aldığı ve ona hüküm bağladığı görülmektedir. Nitekim Kur‘ân-ı Kerîm‘de: “*Evlilik çağına varıncaya kadar yetimleri deneyin. Eğer onların rüşde (malî tasarruflar için gerekli fikrî olgunluğa) eriştiklerini tespit ederseniz, hemen mallarını kendilerine verin*”⁶⁴⁵ buyurularak küçüğün malları konusunda velâyet hükmü kabul edilmiştir. Bu, Şâri‘nin küçüklük vasfını dikkate alıp bunu hükme bağladığını göstermektedir.

b. Şâri‘ tarafından muteber kabul edilmeyen münasip vasıf: Bu vasfın muteber sayılmadığı hususunda şer‘î bir delil mevcuttur. Şâri‘nin bu vasfın ifade ettiği mananın aksine bir hüküm koyması halinde, bu vasma göre ta‘lil yapılamayacağı üzerinde bilginler

⁶⁴² Molla Hüsrev, *Mir‘âtü’l-usûl*, s. 247.

⁶⁴³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 152.

⁶⁴⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 153.

⁶⁴⁵ en-Nisâ, 4/6.

fikir birliğinde bulunmuşlardır. Buna da geçersiz sayılan münasip vasıf manasında “münâsib-i mülğa” adı verilmiştir.⁶⁴⁶ Bu durum için şöyle bir örnek verilmiştir: Endülüs hükümdarlarından biri, Ramazan ayında özürsüz olarak orucunu bozmuş, İmam Mâlik’in talebesi ve daha sonra Endülüs fakihî olan Yahya b. Yahya el-Leysî, onun bu davranışının kefareti sadece iki ay peşpeşe oruç tutmak suretiyle yerine getirebileceği yönünde fetva vermiştir. el-Leysî'nin bu fetvadaki gerekçesi şudur: Hükümdara meşakkat verip onu böyle bir davranışı tekrar etmekten sakındırmak için gereken, caydırıcı özelliğe sahip olan kefareti orucunu tutmaktır. Köle âzâdı onun için çok kolaydır ve ona dokunan bir cezâî yönü yoktur. Bu, onu Ramazan orucuna karşı saygısızlık etmekten alıkoyucu, caydırıcı bir özelliğe sahip değildir.

Bu değerli bilgin, hükümdar için köle azadının kolay oluşunu ve cezâî yön taşımamasını, köle azadının kendisi için yeterli olmayacağı hükmünün illeti olarak kabul etmekte, onu doğrudan doğruya oruçla mükellef tutmaktadır. Şüphesiz bu, hükümden beklenen maslahatı -yani günah işlemekten alıkoyma ve Allah'ın koyduğu sınırlara ve vecibelere riyeti sağlama amacını- gerçekleştiren ve hükme "uygun" düşen bir mülâhazadır. Fakat hikmet sahibi olan Şârî' Teâlâ, kefareti konusunda bu mülâhazanın dikkate alınmasını kabul etmemiştir. Nitekim Hz. Peygamber, Ramazan'da bile bile orucunu bozan bedevîden ilk önce köle azad etmesini istemiş, köle azadının onun için kolay veya zor oluşuna yahut ona zarar verip vermeyişine bakmamıştır. Bir başka deyişle, adetâ Şârî' bu hükümde köle azadının kolaylık ve zorluk yahut zarar verip vermeme yönünün dikkate alınmasını ilga etmiştir (geçersiz saymıştır).

c. Şârî' tarafından ne muteber kabul edilen ne de geçersiz görülen münasip vasıf. Bu vasfın Şârî' tarafından muteber sayıldığına dair ya da muteber sayılmadığına dair bir delil mevcut değildir. Bu durumda münasip vasfın tespiti müctehidlere bırakıldığından buna “münasib-i mürsel” veya “maslahat-ı mürsele” adı verilmiştir. İslam hukukçuları bu şekilde bir vasma binaen hüküm verilmesi konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdir.⁶⁴⁷ Bu konu eserinde “Mesalih-i Mürsele” başlığı altında ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

⁶⁴⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 153.

⁶⁴⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 154.

2.2.1.4.12. Münasip Vasfı Araştırmanın Önemi

Yazar bu bilgilerin ardından “münasip vasfı araştırma” metodunun önemi üzerinde durmuştur. Çünkü bu yöntem kıyas kullanılarak hüküm çıkarma konusunda İslam hukukçularının ihtilafına neden olan başlıca sebeplerdendir. İslam hukukçuları genellikle hükümde birleşseler dahi, bu hükme götüren uygun vasfın ne olduğu konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Yine yazara göre fıkıh kitaplarında yer alan kıyaslar incelendiğinde, illetlerin uygunluğu araştırma (münasebe) yöntemiyle tespit edildiği, nass veya icma yoluyla belirlenenlerin çok az olduğu görülmektedir. Bu da bu metodun öneminin bir diğer göstergesidir.⁶⁴⁸ Yazar kıyas konusunu sonlandırmadan önce illetle ilgili bazı terimler ve açıklamalarına yer vermiştir. Bunlar:

2.2.1.4.13. Tahrîcü'l- Menât

Fıkıh usûlünde müctehidin nass veya icma yoluyla illeti belirlenmemiş olan bir hükmün illetini belirlemek amacıyla hüküm için uygun olan vasfı ortaya çıkarmak üzere yapmış olduğu ictihada denir. Meselâ, Şârî', bir gayr-ı müslimin karısı müslüman olduğunda, kendisi de İslâm'a girmeyi kabul etmezse, birbirlerinden ayrılmaları gerektiğini hükme bağlamıştır. Nass veya icma bu hükmün illetini göstermemiştir. Müctehid, bu hükmün illeti “kadının müslüman olması” mıdır, yoksa erkeğin “İslâm'a girmeyi kabul etmemesi” midir diye hükme uygun düşen vasfı hakkında inceleme yapıp, sonunda bunlardan birisini illet olarak belirlerse, buna “tahrîcü'l-menât” denir.⁶⁴⁹

2.2.1.4.14. Tenkîhu'l- Menât

Hükmün illetini belirlemek için nassta yer alan vasıfları inceleyerek illet olma vasfına sahip olmayanları ayıklamak ve nassın işaret etmek istediği gerçek illeti belirlemek gayesiyle yapılan ictihada denir. Bu nevi ictihada şu olay örnek gösterilebilir: Birgün bedevînin biri Hz. Peygamber'e gelip: “Ramazan gününde karımla cimâ ettim, (ne yapmam gerekir?)” der. Hz. Peygamber: “*Bir köle azad et*”⁶⁵⁰ diye buyurur. Bu hadis, Ramazan gününde karısı ile cinsi birleşmede bulunan bedevîye kefâret gerektiğini göstermektedir. Müctehid bu olayı incelediğinde, hükmün illetini teşkil etme açısından rolü olmayan bazı vasıflar bulur. Meselâ, bu fiili yapan kişinin bedevi olması veya bu

⁶⁴⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 154, 155.

⁶⁴⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 156.

⁶⁵⁰ Buhari, “Edeb”, 68.

kişinin kendi karısı ile cima etmiş olması gibi. Müctehid bu gibi vasıfları ayıklar. Bunların illetle ilgilerinin bulunmadığına kanaat getirince, keffaret hükmünün “Ramazan günü cimâ edilmesi” sebebiyle konduğu ve bu vasfın, hükmün illetini teşkil ettiği ortaya çıkar. Usûl bakımından tenkîhu'l-menât işlemi bu olmakla beraber, fer'î sonuç itibariyle bu hadisin tenkîhinde mezhepler arasında ihtilâf vardır. Şâfiîler ve Hanbelîler, bu olaydaki tenkîh işlemi yukarıda belirtilen sınırdan bitirirler. Hanefîler ve Mâlikîler ise, ayıklama işlemi daha ileriye görürerek, olayın "cimâ" fiili ile ilgili olması vasfını da ayıklarlar. Böylece geriye keffâreti gerektiren durum olarak daha kapsamlı bir vasıf kalır. O da, orucu bozan işlerden birini bile bile yaparak Ramazan orucuna gösterilmesi gereken saygıyı ihlâl etmektir. İşte hadisle ilgili tenkîh işlemindeki ihtilâf sebebiyle, Hanefîlere ve Mâlikîlere göre, ister yiyip içmek ister cimâ etmek suretiyle olsun Ramazan orucunu bilerek bozan kişiye keffâret gerekir. Şâfiîlere ve Hanbelîlere göre ise keffâret hükmü sadece cimâ sebebiyle sabit olur.⁶⁵¹

2.2.1.4.15. Tahkîku'l-Menât

Bir hükme dair nass veya icma yoluyla ya da ictihadla ortaya konmuş olan illetin aynısının başka bir olayda da var olduğundan emin olmak gayesiyle yapılan araştırmaya denir. Meselâ kıyas yoluyla şarabın hükmünün uygulanabilmesi için, şarabın haram kılınmasındaki illet olan “sarhoş edicilik” vasfının, hurma suyundan yapılan içkide de bulunup bulunmadığını inceleyip, bu vasfın onda da mevcut olduğundan emin olmak bu şekildedir. Yine, hırsızlık suçunun uygulanabilmesi için, hırsızlık vasfının “nebbâş”ın yani kefen soyucunun fiilinde de mevcut olup olmadığını inceleyip, bu vasfın bulunduğu kanaatine ulaşmak da bir tahkîku'l-menât ictihadıdır.⁶⁵²

İllet konusunda eserlerin karşılaştırması yapıldığında şu sonuçlara ulaşılmıştır: Molla Hüsrev kıyası “mezkûr iki şeyden birinin benzerini aralarındaki illet birliği nedeniyle, re'y ile diğerinde ortaya çıkarmak” olarak tarif etmiştir. Kıyas Kitap, Sünnet ve icma ile sabit olmuştur. Kıyası delil olarak kabul etme noktasında bilginler arasında ihtilaf vardır. Zâhirîler kıyası kabul etmemişlerdir. Bazıları kıyası aklî ve şer'î tüm konularda reddederken bazıları da kıyasın şer'î meseleler için bir delil olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Kıyasın hükmünü “ta'diye” yani asla ait hükmün fer'e geçirilmesi olarak

⁶⁵¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 157.

⁶⁵² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 157, 158.

ifade etmiştir. Yani kıyas yeni bir hüküm ortaya koymaz. Kıyas hükmün müspiti değil müzhiridir. Molla Hüsrev'e göre usûl bilginlerinin çoğunluğu kıyasın şartlarını şu şekilde ortaya koymuşlardır: Aslın hükmü yalnızca asla mahsus olmamalıdır, aslın hükmü manası akılla kavranamayan konularda olmamalıdır, kıyas neticesinde ulaşılan hüküm şer'î bir hüküm olmalıdır. Molla Hüsrev kıyasın rükünlerini de asıl, fer', aslın hükmü ve ortak illet olarak belirlemiştir.

Zekiyyüddîn Şa'bân kıyası "Kitap, Sünnet veya icmada hükmü bulunmayan bir meseleye, aralarındaki illet birliği nedeniyle bu kaynaklarda mevcut olan meselenin hükmünü vermek" olarak tanımlamıştır. Kıyasın İslam hukuk bilginlerinin çoğunluğu tarafından hüccet kabul edildiğini belirtmiş, hüccet olarak kabul edenlerin ve etmeyenlerin dayandıkları argümanlara yer vermiştir. Bu konuda kıyası hüccet olarak kabul edenlerin görüşlerinin daha isabetli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kıyasın rükünlerini aynı şekilde asıl, fer', aslın hükmü ve illet olarak belirlemiş, fer'in hükmünü Molla Hüsrev gibi kıyasın rükünü değil semeresi olarak değerlendirmiştir. Kıyasın şartlarını aslın hükmü ile ilgili şartlar ve fer' ile ilgili şartlar olarak açıklamıştır. Kıyasın neye göre ta'lil edileceğine dair usûlcülerin görüşlerini aktarırken usûlcülerin ihtilafının hikmetle ta'lilin caiz olup olmadığı konusunda olduğunu belirtmiştir. Hepsi böyle bir ta'lilin nasslarda vâkî olmadığına müttetik olmuşlardır. Onlara göre ta'lil hikmetlere göre değil sadece zahir vasıflara göre vukû bulmuştur. Yazar usûlcülerin aksine Kitap ve Sünnet'te yer alan pek çok hükmün bir işten doğacak fayda ve zarar esasına göre yani "hikmet ölçüsünde ta'lil edildiğine" dair örnekler göstermiştir. Kıyasta illetin, "insanlar için bir maslahatı gerçekleştirmek veya onlardan bir zararı defetmek üzere hükmün konmasına sebep olan vasıf" olarak kabul edilmesi gerektiğini, bu vasıf açık ve munzabıt şekilde bulunduğu zaman hükmün buna göre ta'lil edilebileceğini savunmuştur. Hanefîlerin hikmetle ta'lili bırakarak açık bir vasıfla ta'lile yönelmelerindeki gayenin; hikmetle ta'lil yapılması halinde mezhebe yöneltilmesi muhtemel itirazların önünü kesmek olduğunu ifade etmiştir.

2.2.1.5. Mesâlih-i Mürsele

Yazar mesâlih-i mürselenin tanımını yapmadan önce şer‘î hükümlerin konmasına sebep olan vasıfları Şârî‘ tarafından muteber kabul edilip edilmemesi açısından üç kısımda ele almıştır.⁶⁵³

Usûlcüler tarafından “hükme uygun düşen manalar” şeklinde adlandırılan vasıflar; Şârî‘nin muteber kabul ettiğine dair şer‘î bir delil olan vasıflardır, bunlara muteber maslahatlar denir.⁶⁵⁴

Zekiyyüddîn Şa‘bân aklın korunmasını, canın korunmasını, malın korunmasını örnek göstererek konuya açıklık getirmiştir. Aklın korunması, belirli bir delil tarafından gerçekleşmesi istenen bir maslahattır. Şarap içmenin yasaklanması ve aykırı davranışa ceza verilmesi, bunu göstermektedir.⁶⁵⁵

Şârî‘ tarafından muteber sayılmadığına dair şer‘î delil bulunan maslahatlara da geçersiz maslahatlar “el-mesâlih’ü’l-mülgâ” denir.⁶⁵⁶ Şârî‘nin bir maslahatı ilga etmesi için o maslahatın kabulü halinde ondan daha üstün bir maslahatın yitirilmesinin sözkonusu olması gerekir. Mesela; çok kadınla evlenmenin yasaklanmasında hem fert hem de toplum açısından fayda görülebilir. Böylelikle kadınlar arasında, kötü sonuçlar doğurabilecek çekişmelerin ve düşmanlıkların önüne geçilmiş, aile fertleri arasındaki bağlar zarar görmemiş olur. Fakat Yüce Allah, bu faydanın dikkate alınmamasına hükmetmiş, eşler arasında adaletin sağlanması şartı ile çok kadınla evlenmeye izin vermiştir. Bu hükümde evliliğin birinci gayesi olan neslin çoğalmasını sağlamak, nikâhsız birlikteliklerin önünü keserek zinayı engellemek, özellikle savaş sonrasında erkek ve kadın sayıları arasındaki büyük dengesizliğin ortaya çıkaracağı ferdî ve toplumsal problemlere çare üretmek gibi faydalar mevcuttur.

Düşmana teslim olmak öldürülmeye, esarete, mal kaybına engel olması açısından faydalı bir çözüm olarak görülebilir. Fakat Şârî‘ Teâlâ bu faydaya itibar etmemiş, düşmanla mücadele edilmesini ve ülkenin savunulmasını emretmiştir. Çünkü bu, müslümanların varlık ve şerefine korunması gibi daha üstün bir fayda sağlamaktadır.

⁶⁵³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 159.

⁶⁵⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 159, 160.

⁶⁵⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 160.

⁶⁵⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 160.

Endülüs hükümdarlarından Abdurrahman b. el-Hakem el-Emevî Ramazan gününde hanımı ile cimâ etmiş sonra da fıkıh bilginlerine bunun kefâretini nasıl ödeyeceğini sormuştur. İmam Mâlik'in talebelerinden Yahya b. Yahya, hükümdarın peşpeşe iki ay oruç tutarak kefâret ödemesi gerektiğine hükmetmiştir. Kendisine İmam Mâlik'in mezhebinde olduğu gibi niçin köle âzâdı, oruç ve fakirleri doyurma yollarından birini seçmekte serbest bırakmadığı sorulduğunda bir daha böyle yapmaması için ona en zor gelecek yolu söylediğini ifade etmiştir. Dolayısıyla bu hukuk bilgini maslahat düşüncesi üzerine kurulmuş bir fetvada bulunmuştur.⁶⁵⁷

Muteber sayılıp sayılmadığına işaret eden herhangi bir şer'î delilin olmadığı ictihada açık maslahatlar “mesâlih-i mürsele” dir.⁶⁵⁸ Yazar aynı bilgilere, illele ilgili şartları sıralarken “münasip vasıf” adı altında yer vermiş burada da konunun anlaşılması açısından yeniden açıklık getirmiştir. Molla Hüsrev bu konuya eserinde yer vermemiştir.

2.2.1.5.1. Mesâlih-i Mürselenin Tanımı

*“Hükümün kendisine bağlanması ve üzerine hüküm bina edilmesi insanlara bir fayda sağlayan veya onlardan bir zararı gideren; fakat muteber veya geçersiz sayıldığına dair belirli bir delil bulunmayan manalardır (durum veya gerçeklerdir).”*⁶⁵⁹ Yazar bu tariftten mesalih-i mürselede bulunması gereken şu şartlara ulaşmıştır:

a. Mesâlih-i mürsele yalnızca Şârî' tarafından hükmü açıklanmayan, kendisine kıyas yapılabilecek nass veya icma ile sabit bir hükmün mevcut olmaması halinde sözkonusu olabilir.

b. Mesâlih-i mürselede şer'î bir hüküm çıkarabilmek için gerekli olan münasip bir vasıf bulunmalıdır.⁶⁶⁰

2.2.1.5.2. Mesâlih-i Mürselenin Hüccet Olup Olmadığı

Yazar dört mezhep imamı ve pek çok fıkıh âliminin mesâlih-i mürseleyi hüküm koymada şer'î bir delil olarak kabul ettiklerini ifade etmiştir. Usûlcüler tarafından usûl kitaplarında mesâlih-i mürselenin yalnızca İmam Mâlik tarafından bir hüccet değeri taşıdığını, diğer mezhep imamlarının mesâlih-i mürseleyi hüccet kabul etmedikleri

⁶⁵⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 160-161.

⁶⁵⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 162.

⁶⁵⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 162; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 151.

⁶⁶⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 162.

bilgisinin yer aldığını ancak bunun doğru bir yaklaşım olmadığını belirtmiştir. Zâhiriyye mezhebi, Âmidî ve İbn Hacıb gibi bazı Şâfiî ve Mâlikî âlimleri ise mesÂlih-i mürseleyi şer'î hükümleri elde etmede bir delil olarak kabul etmezler.⁶⁶¹

2.2.1.5.3. Mesâlih-i Mürsele ile Hüküm Vermenin Şartları

Yazar mesâlih-i mürseleyi hüccet kabul edenlerin ve hüccet olmadığını iddia edenlerin delillerine geçmeden önce mesâlih-i mürseleye göre hüküm vermenin belli başlı şartlarını sıralamayı uygun görmüştür. Çünkü mesâlih-i mürseleye göre hüküm vermeyi kabul edenler bunu bir takım şartlara bağlamışlar, hiçbir kayda veya şarta uymaksızın rastgele maslahata göre hüküm vermemişlerdir. Bu şartlar:

a. Bir şer'î delil, gözetilen maslahatı geçersiz kılmış olmamalıdır. Böyle bir delilin varlığı, o maslahata göre hüküm verilmesini veya amel edilmesini ortadan kaldırır. Mesela; düşman saldırısına karşı koymamak, düşmana teslim olmak, ölümden kurtulma veya malların zayı olmaktan kurtarılması gibi faydalardan ötürü doğru görülse bile, bu maslahata itibar edilemez. Çünkü teslim olmakla sağlanacak bu faydalar şer'î delil tarafından reddedilmiş, geçersiz sayılmıştır. Bu şer'î delil, cihadı emreden, mü'minleri dinlerini ve vatanlarını korumakla yükümlü kılan nasslardır.

Kız ve erkek çocuğun mirastan eşit pay almasını öngören “mûrise aynı bağla bağlı oldukları” gerekçesine itibar etmek düşünülemez. Çünkü “*Allah, çocuklarınız (ın miras payı) hakkında şöyle davranmanızı istiyor: Erkeğin payı iki kadın payı kadardır.*”⁶⁶² âyeti bu maslahatla amel etmenin önüne geçmiştir.⁶⁶³

b. Maslahatın varlığı kesin bilgiye dayanmalıdır. Yani bir hüküm maslahata binaen konulacaksa bu hükmün bir faydayı gerçekleştireceği veya bir zarara mani olacağı hususunda emin olunmalıdır. Fayda-zarar ilişkisi kurulmadan, rastgele hüküm vermek vehme dayalı bir maslahat olur ve bu şekilde bir hükme varılamaz. Mesela; boşama yetkisini kocadan alıp bütün durumlarda yetkiyi tümüyle hâkime vermek gibi bir düşüncede, ortaya çıkacak zarar, elde edilecek faydadan daha fazla olacaktır. Zira erkek, aile hayatında istikrarın sağlanması için gerekli olan aile birliğinin reisi olma özelliğini

⁶⁶¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 162

⁶⁶² en-Nisâ, 4/11.

⁶⁶³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 163,

ve bunu destekleyen yetkilerini kaybetmiş olur. Dolayısıyla buradaki maslahatın varlığında şüphe sözkonusu olmuştur.⁶⁶⁴

c. Maslahat geneli kapsamalıdır. Özele yönelik bir maslahatla hüküm verilemez. Yani kendisine hüküm bina edilen maslahat ile insanların çoğuna bir fayda sağlaması veya çoğundan bir zararı kaldırması gözetilmelidir. Bu durum bir kişi veya az bir insan topluluğu için söz konusu olursa “özel” bir maslahat olarak kabul görür ve üzerine hüküm bina edilmez. Bu şarta da Yahya b. Yahya'nın, önceki örneklerde zikri geçen hükümdar hakkında sadece oruçla kefarete ödeme fetvasını verirken gözettiği faydayı örnek göstermiştir. Çünkü buradaki fayda sırf hükümdar ve benzerlerine yönelik özel bir faydadır.⁶⁶⁵

d. Maslahatın akla uygun olması gereklidir. Yani maslahatın ifade ettiği fayda veya zarar akl-ı selim insanlarca kabul edilebilir mahiyette olmalıdır.⁶⁶⁶

2.2.1.5.4. Mesâlih-i Mürseleyi Hüccet Kabul Edenlerin Delilleri

Yazara göre mesâlih-i mürseleyi hüküm elde etmede delil kabul edenler görüşlerini şu delillere dayandırmışlardır:

a. Fıkıh usûlünde ictihada yönelik pek çok konuda delil teşkil eden “Muaz hadisi” bu konuda da delil olarak kabul edilmiştir.⁶⁶⁷

b. Sahabenin uygulamalarında mesâlih-i mürseleye göre verilmiş pek çok hüküm mevcuttur.⁶⁶⁸ Mesela; Hz. Ebubekir'in halifeliği döneminde, ashâb-ı kiram Hz. Ömer'in teklifi üzerine dağınık halde bulunan Kur ân sayfelerinin bir mushafta toplanması konusunda fikir birliğine varmışlardır. Kitap'ta ve Sünnet'te hakkında bir hüküm bulunmayan bu iş, maslahat düşüncesi üzerine bina edilmiş bir iştir.

Hz. Peygamber kendisinden sonra kimin halife olacağını belirlemediği halde Hz. Ebubekir, vefatından sonrası için Hz. Ömer'i halife tayin etmiştir. Onun bu husustaki tasarrufu maslahat düşüncesine dayanmaktadır. Böylece Hz. Ebubekir, müslümanların halife seçiminde ihtilâfa düşmelerinin ve parçalanmalarının önüne geçmeyi hedeflemiştir.

⁶⁶⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 163.

⁶⁶⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 164.

⁶⁶⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 163,164.

⁶⁶⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 164.

⁶⁶⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 165.

Hız. Ömer, fethedilen toprakları eski sahiplerinin elinde bırakmış, savaşıa katılan mücahitler arasında paylaştırmamıştır. Müslümanlar için sürekli bir gelir kaynağı olması gayesiyle onlara “haraç” vergisi koymuştur. Diğer bütün sahabiler Hız. Ömer’in bu tutumunun müslümanlara fayda sağlayacağından emin olduktan sonra onun bu kararına uymuşlardır.

Hız. Ömer, kendisine getirilen, henüz iddeti dolmamış bir kadınla nikâhlanan adamın davası hakkında, başkalarını böyle bir işten menetmek için, kadının o adamla evlenmesinin ebedî olarak yasak olmasına hükmetmiştir.⁶⁶⁹

Hız. Osman’ın, insanları tek bir mushaf etrafında birleştirmek gayesiyle mushaflar yazdırıp bunları belirli İslam beldelerine göndermesi ve bunların dışındaki diğer mushafların yakılmasını emretmesi, maslahat düşüncesine dayalı bir uygulamadır. Burada, Kur’an’ın okunuşunda müslümanlar arasındaki ihtilâfa bir sınır koymak ve bu yönde çıkabilecek çatışmaları ortadan kaldırmak maslahat olarak gözetilmiştir.

Hız. Osman, Medine nüfusundaki artış üzerine, ez-Zevrâ’ denen Medine çarşısındaki evinin üzerinde, Cuma namazı için bir ezan daha okutmaya başlamıştır. Günümüzde minarelerden okunan ezanın temelini teşkil eden bu uygulama maslahat düşüncesine dayanmaktadır. Bu uygulama ile insanlara, namaz vaktinin girdiği duyurulmuş olmaktadır.

Hız. Osman, başkalarını böyle davranmaktan menetmek gayesiyle, mirastan mahrum bırakmak amacıyla ölüm hastalığı sırasında karısını üç talâkla boşayan kimseye, boşamış olduğu bu kadının mirasçı olabileceğine hükmetmiştir.⁶⁷⁰

Dört halife döneminde, sanatkârların ellerinde bulunan siparişlerin sahiplerine ait malların zarar görmesi ya da telef olması durumunda, sanatkârların bunları ödemekle yükümlü tutulmalarına hükmedilmiştir. Bu hükümle, insanların mallarının korunması

⁶⁶⁹ Yazar bu hükmün maslahata, yani caydırıcı olma düşüncesine binâen verilmiş olabileceği gibi, murisini öldüren vârisin mirastan mahrum bırakılması hükmüne kıyasla da verilmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Çünkü yazara göre her iki olayda da failin ulaşmak istediği sonucu bozma yönünde bir karşılık verilmesi sözkonusudur.

⁶⁷⁰ Yazar, bu olay için verilen hükmün de murisini öldüren vârisin mirastan mahrum bırakılması hükmüne kıyasla verildiğinin kabul edilebileceğini ileri sürmektedir. Burada da her iki olaya, suçlunun ulaşmak istediği sonucun aksi yönünde bir sonuç bağlanmaktadır. Miras kaçırma olayındaki hüküm mirasçılığın sübutu, öldürme olayındaki hüküm ise mirasçılığın engellenmesi şeklinde belirlendiğinden, bilginler bu kıyasa “kıyâsü'l-aks” adını vermişlerdir. Zira fer' için sabit olan hüküm, asıl için sabit olan hükmün aksi yönünde olmaktadır.

amaçlanmıştır. Nitekim Hz. Ali, insanları ancak tazmin edilme hükmünün ıslah edeceğini ifade etmiştir.⁶⁷¹

c. Hüküm koymanın gerçek gayesi insanlara fayda temini veya onlara gelebilecek zararları engellemektir. Zamanın değişmesiyle değişen ihtiyaçlara cevap ararken bağlı kalınması gereken temel husus fayda-zarar ilişkisidir.⁶⁷²

2.2.1.5.5. Mesâlih-i Mürseleyi Hüccet Kabul Etmeyenlerin Delilleri

Yazar mesâlih-i mürseleyi hüccet olarak kabul etmeyenlerin dayandıkları delilleri ortaya koymuş ve bu delillere cevap vermiştir.

Birinci delil; mesâlih-i mürselenin hüccet değeri taşımadığını savunanlar, maslahatların Allah tarafından, bazılarının muteber sayıldığını bazılarının ise geçersiz sayıldığını ifade etmiştir. Dolayısıyla mesâlih-i mürselenin her ikisine girmesi ihtimal dâhilindedir. İhtimal taşıyan iki durumdan birini diğerine tercih etmek söz konusu olacağından ne kat'î ne de zannî olarak bunlara dayanarak hüküm vermek doğru değildir. Birini diğerine tercih etmek ya da birinin geçerli diğerinin geçersiz olduğuna karar vermek bir gerekçeyi gerektirir. Böyle bir gerekçe olmadan tercihte bulunmak da caiz değildir.

Yazar, bu görüşü şu şekilde cevaplandırmıştır: Mesalih-i mürseleyi hüccet olarak kabul edenler, bunların muteber sayılmasının kat'îlik ifade ettiğini öne sürmüşlerdir. Sadece bunları muteber kabul edip üzerine hüküm bina etmenin uygun olduğunu, zahirdeki durumun buna işaret ettiğini ifade etmişlerdir. Doğru olan da şer'î amelî hükümlerde zahirle hükmetmektir.

Ayrıca Şârî' tarafından muteber sayılan maslahatlar ile geçersiz sayılanlar kıyaslandığında geçersiz olanlar diğerlerine göre daha azdır. Bu durumda kabulüne veya reddine dair bir işaret bulunmayan bir maslahatın az olana değil çok olana katılması uygun olmalıdır. Yine Şârî' tarafından geçersiz addedilen maslahatlar incelendiğinde bunların ya bu maslahata denk olduğu ya da daha önemli bir mefsedetın giderilmesi ile alakalı olduğu görülür. Bu durum ise mesâlih-i mürsele için düşünülemez. Çünkü burada

⁶⁷¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 165-166.

⁶⁷² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 166.

maslahat mefsebetten üstündür. Dolayısıyla Şârî‘ tarafından geçersiz kabul edilen maslahatlara dâhil edilmesi uygun değildir.

Yazar bu görüşü iddia edenlerin kurdukları mantıkla yine bu görüşün çürütülebileceğini de ifade etmiştir. Buna göre; mesâlih-i mürselenin hem Şârî‘ tarafından muteber sayılan hem de geçersiz sayılan maslahatlara dâhil edilmesi ihtimali mevcuttur. Bu ihtimal varken Şârî‘ tarafından geçersiz sayılanlara dâhil edilmesi tercihi gerektiren bir sebep bulunmadan tercihte bulunmak anlamına gelir ki bu da caiz görülmemiştir.⁶⁷³ Görüldüğü üzere yazar bu görüşleri cevaplandırırken aklî delilleri kullanmış ve fıkıh usûlü konularını mantıkla temellendirmiştir.

İkinci delil: Mesâlih-i mürselele göre hüküm vermenin cevâzına hükmetmek keyfi hüküm vermek isteyen ya da müctehid niteliği taşımayan kimselerin varlığına yol açar. Yazar mesâlih-i mürselele göre hüküm vermek için maslahatın geçerli veya mülgâ olduğuna dair bir delil bulunmaması şartından hareketle bunun ancak ehliyet sahibi bilginler tarafından belirlenebileceğini söylemiş ve bu düşünceyi çürütmüştür.⁶⁷⁴

Üçüncü delil: Maslahatlar zamana veya olaylara göre değişiklik gösterir. Mesâlih-i mürselele göre hüküm vermek demek zamana ve değişen durumlara göre hükümlerin de değişmesi anlamına gelir ki bu da İslam hukukunun evrenselliğiyle ve tüm zamanlara, durumlara dair ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte olması ile çelişmektedir.

Yazar bu delili diğerlerinden de zayıf olarak nitelemiş aksine bu durumun İslam hukukunun değerini artıran ve her daim ihtiyaçları karşılayan bir sistem olduğu gerçeğini gösteren bir özellik olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁵

2.2.1.5.6. Mesâlih-i Mürselenin Önemi

Yazar bu bölümde mesâlih-i mürselenin İslam hukuk metodolojisinde çok önemli bir yere sahip olduğunu, İslamî ilimlere gerçek manada vâkıf olan ehliyet sahibi kimselerce uygulanması ile önemli sonuçlar elde edilebileceğine işaret etmiştir. Bu kimseler Kitap, Sünnet, icma ve kıyas yoluyla ulaşmadıkları hükümlere maslahat prensibini kullanarak ulaşabilir, İslam toplumunun ihtiyaçlarına cevap teşkil edebilecek,

⁶⁷³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 167, 168.

⁶⁷⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 168.

⁶⁷⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 169.

toplumun faydasına olabilecek hüküm veya prensipler ortaya koyabilirler.⁶⁷⁶ Yazar, devletin ihtiyaç duyması halinde zenginlere vergi konması, ihtiyacından fazla evi olan kimsenin dışarda kalanlara barınacak yer vermeye zorlanması, toplumda ihtiyaç doğması halinde sanatkârların, çiftçi ve benzerlerinin ecir misil ile çalışmaya zorlanması ve buna uymadıklarında cezalandırılmaları, çalışma saatlerinin ve ücretlerin sınırlandırılması, toplu ziraat, pazarlamada kooperatifçilik gibi konuları örnek göstermiştir. Bu örnekler gibi, hakkında nass veya nass tarafından düzenlenmiş kıyasa elverişli bir olay bulunmayan konularda maslahat prensibine dayanılabileceğine vurgu yapmış ve maslahat düşüncesini günümüze taşımıştır.⁶⁷⁷

2.2.1.5.7. Mesâlih-i Mürselenin Kıyas İle Karşılaştırılması

Yazar mesâlih-i mürselenin kıyasla birleştiği noktalara şu şekilde izah getirmiştir:

- a. Her ikisi de Kitap'ta, Sünnet'te veya icmada hakkında belli bir hüküm bulunmayan konularda uygulanabilir.
- b. Her ikisi kullanılarak elde edilen hüküm, illet veya geçerli bir maslahat olmaya elverişli kabul edilen “münasip bir vasıf” üzerine bina edilir.

Ayrıldıkları noktaları ise şöyle açıklamıştır:

- a. Kıyasta hükmü aranan konuya benzer bir olay Kitap, Sünnet veya icmada mevcuttur ve hükmün konmasına neden olan uygun vasfın tespitiyle iki olay arasında kıyas yapılır. Mesâlih-i mürsele ile hüküm vermek için kıyasın yapabileceği benzer bir olayın varlığından söz edilemez. Hüküm sadece fayda veya zarar olgusuna yani maslahata göre verilir.
- b. Kıyasın gerçekleşmesine sebep olan uygun vasıf olarak nitelendirilen maslahatın geçerliliği, hakkındaki özel bir delil vasıtasıyla bilinir. Mesâlih-i mürsele ile hüküm verirken gözetilen maslahat hakkında ise özel bir delilden söz etmek mümkün değildir. Şârî' tarafından bu hususta lehte veya aleyhte bir işaret bulunmamaktadır.⁶⁷⁸

Mesâlih-i mürsele şer'î delil olarak klasik dönem eserinde müstakil bir başlık altında ele alınmamıştır. Mesâlih-i mürseleyi şer'î delillerden kabul ederek müstakil bir

⁶⁷⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 169.

⁶⁷⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 167.

⁶⁷⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 170.

şekilde ele alan Zekiyyüddîn Şa‘bân olmuştur. Molla Hüsrev şer‘î delilleri Kitap, Sünnet, icma, kıyas olarak dörtle sınırlandırmış, diğer delillerin de bunların kapsamında değerlendirilmesi gerektiğine kitabının başında işaret etmiştir. Fakat bunların içerisinde maslahat kavramına ve dolayısıyla bu delile bir atıfta bulunmamıştır. Makâsıd konusu da bu bağlamda düşünüldüğünde modern dönemi temsil eden Usûlü’l-fıkh’ta yer aldığı gibi müstakil şekilde ele alınmamıştır. Fıkıh usûlü konularının mukayeseli olarak ele alındığı dönemden itibaren, usûlcülerin geneli tarafından Hanefîlerin maslahat-ı mürseleye itibar etmedikleri görüşü benimsenmiştir. Bu durum genel olarak, şer‘î delillerin belirttiğimiz gibi dörtle sınırlandırılmasından ve kendisine kıyas edilecek belli bir aslın bulunmasının kıyasın zorunlu şartlarından biri olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁷⁹ Yani maslahatın Hanefî mezhebinin usûl literatüründe şer‘î deliller içerisinde yer almaması ve maslahat ve makâsıdla ilgili kavramlara doğrudan yer verilmiş olmaması Hanefîlerin hükümlerin maslahat prensibine dayandırılarak ta‘lil edilmesini kabul etmedikleri şeklinde değerlendirilmiştir. Buna karşın Hanefîlerin dışındaki usûl bilginlerinden bazıları, Hanefîlerin maslahat-ı mürseleye itibar ettiklerini ileri sürerken, Hanefî usûlcülerin bazıları da klasik Hanefî teorilerinin maslahat-ı mürseleyi içine aldığı, ona caiz veya vacip olarak itibar edildiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁸⁰ Bu konudaki tartışmalar genel anlamda kıyas konusu içerisinde “münâsebe” kavramı üzerinde şekillenmiştir. Bu çerçevede Molla Hüsrev’in görüşlerini değerlendirdiğimizde Molla Hüsrev’in illeti tespit yollarından biri olarak münasâbeye yer verdiği tespit edilmiştir. Münâsebeyi illetin hükme münasip olması yani hükmün bu illete dayandırılmasının sahih olması olarak tanımlamıştır. Diğer Hanefî usûl bilginleri gibi münasip vasıf ile amel etmenin caiz olması için gerekli olan mülâeme şartını ileri sürmüştür. Mülâeme, illet olacak vasfın Hz. Peygamber ve seleften nakledilen illetlere uygun olması demektir. Bu münasebetin bazen te‘sir olarak isimlendirildiğini ifade etmektedir.⁶⁸¹ Molla Hüsrev’e göre mülâeme kıyası sadece meşru-caiz kılar. Molla Hüsrev münâsebe bahsinde maslahat veya makâsıd

⁶⁷⁹ Ahmet Muhammet Peşe, “Maslahat-ı Mürsele’nin Hanefî Usul Düşüncesinde Hangi Tür Vasıflara Denk Düştüğü Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 29 (Nisan 2017): s. 79.

⁶⁸⁰ Ahmet Muhammet Peşe, “Maslahat-ı Mürsele’nin Hanefî Usul Düşüncesinde Hangi Tür Vasıflara Denk Düştüğü Sorunu”, s. 87.

⁶⁸¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-uşûl*, s. 245, 246.

konularına temas etmemiş, konuyu fukaha metoduna göre telif edilmiş olan eserlerin yaklaşımıyla değerlendirmeyi uygun görmüştür.⁶⁸²

2.2.1.6. İstihsan

Yazar mesâlih-i mürsele konusunda da uyguladığı üzere konunun tarifi ve delil oluşu üzerine bilgiler vermeden önce bazı hususları aydınlatma ihtiyacı hissetmiş ve şu üç soruya cevap aramıştır.

a. İslam hukuk bilginleri “kıyas” kelimesini hangi manada kullanmışlardır ve “istihsan” karşısında kullanıldığında “kıyas”tan neyi kastetmişlerdir?

b. “Asl” kelimesi hangi anlamlarda kullanılmıştır?

c. Zâhirîler hariç bütün müctehidler istihšana göre hüküm vermişler ancak istihsan hakkında hukuk bilginleri ihtilafa düşmüşlerdir. Bazı fakihler istihšana binaen hüküm verenlere ağır ithamlarda bulunmuşlardır. Bunun gerçek sebebi nedir?⁶⁸³ Bu soruların her birini kendi başlığı altında açığa kavuşturmuştur.

2.2.1.6.1. Kıyas Kelimesinin Terim Anlamı

Yazar, kıyas isminin geçtiği meseleler dikkatle incelendiğinde kıyas kelimesinin farklı anlamlarda kullanılmış olduğunu tespit etmiş ve bu anlamlara yer vermiştir. Buna göre kıyas kelimesi:

- Fıkıh usûlünde en çok kullanılan ve bilinen anlamıyla kullanılmıştır. Aslın hükmünün illet birliği nedeniyle fer‘e verilmesi veya bu birlik nedeniyle fer‘in asla katılması demektir.⁶⁸⁴
- Kapsam bakımından genel nitelikli şer‘î nass anlamında kullanılmıştır.

Meselâ Ebû Hanîfe’den muhsan olan zânînin recmi konusunda nakledilen “Biz kıyasa aykırı olarak ve istihsan yoluyla recm gerektiğine hükmettik” sözünde "kıyas" kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. Bu sözde “kıyas”tan maksat, kapsam itibarıyla genel nitelikli şer‘î bir nass, yani “*Zina eden kadın ve zina eden erkeğin herbirine yüz değnek vurur*”⁶⁸⁵ âyetidir. Çünkü bu nass gerek muhsan gerekse muhsan olmayan zâniye şâmil

⁶⁸² Abdurrahman Haçkalı, “Osmanlı Erken Klasik Döneminde Telif Edilen Fıkıh Usûlü Eserlerinde Makâsıdu’ş-şerî ‘a”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 11, S. 22, (2013): s. 252.

⁶⁸³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 171.

⁶⁸⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 171.

⁶⁸⁵ en-Nûr, 24/2.

genel bir nassdır. Nasstan çıkan sonuç, muhsan olsun olmasın zina edene yüz değnek vurulmasının gerektiğidir. Fakat muhsan olan zâni bu genel nassın dışında tutulmuş, onun hakkında değnek cezası değil recm cezası gerektiğine hükmedilmiştir. Zira bu istisnayı gerektiren özel bir delil vardır. O da Hz. Peygamber'in ve ashâbının şöhret yoluyla rivayet edilen birçok olayda, muhsan zâniye değnek cezası değil recm cezası uygulamış olmalarıdır. İşte Ebû Hanîfe'nin "Biz kıyasa aykırı olarak ve istihsan yoluyla recm gerektiğine hükmettik" sözündeki "istihsan" kelimesi bu istisna hakkında kullanılmıştır.⁶⁸⁶

- Fıkıhta yer etmiş veya bazı mezhepler tarafından kabul edilerek yerleşmiş ve genelleşmiş kural manasında kullanılmıştır.

Meselâ Ebu Hanîfe'nin, oruçluyken unutarak bir şey yiyen veya içen kimse hakkında söylediği: "Rivayet olmasaydı, kıyasa göre hükmederdim." sözündeki "kıyas" kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. Bu sözde "kıyas"tan maksat, gerek oruç konusunda gerekse diğer konularda yerleşik bir kural olan "Bir şeyin rüknü ortadan kalkınca kendisi de ortadan kalkar." kuralıdır. Orucun rüknü, oruç süresince "imsak" yani yiyip içmemek ve cinsi münasebette bulunmamaktır. Bu rükün, unutarak bile olsa yemek veya içmekle ortadan kalkmış olur. Bunun sonucu, unutarak yiyip içen kimsenin orucunun bozulmuş olmasıdır. Fakat Hz. Peygamber'den, unutarak yeme-içme halinde orucun bozulmayacağına dair bir hadis rivayet edilmiştir. İşte Ebu Hanîfe, yukarıdaki sözleriyle, bu hadise göre hüküm verdiğini ve o yüzden genel kuralı bu meseleye uygulamaktan vazgeçtiğini ifade etmiş olmaktadır.⁶⁸⁷

2.2.1.6.2. Asıl Kelimesinin Kullanıldığı Anlamlar

Yazarın tespitine göre asl kelimesi şu anlamlarda kullanılmıştır:

- Şer'î delil manasında kullanılmıştır.
- Fıkıhta yer etmiş ya da bazı mezhepler tarafından kabul görmüş yerleşik kural manasında kullanılmıştır.
- Tercih edilen, tercihe değer görülen anlamında kullanılmıştır.
- Kıyas yapılırken fer'e karşıt olarak kullanılmıştır.⁶⁸⁸

⁶⁸⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 172.

⁶⁸⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 172.

⁶⁸⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 173.

2.2.1.6.3. Bilginlerin İstihsan Konusunda İhtilafa Düşmelerinin Gerçek Nedeni

Yazara göre Zâhiriyye mezhebi dışındaki tüm müctehidler hüküm verirken istihsanı kullandıkları halde istihsanı kabul etme noktasında ayrılığa düşmüşlerdir. Bu durumun gerçek nedeni istihsanı savunan ve en çok uygulayan İslam hukuk bilginlerinin bu kelimeye çokça yer vermelerine rağmen istihsan ile neyi kastettiklerini izah eden kapsamlı bir tariflerinin olmayışıdır. Ebu Hanife ve onun mezhebinde olan bu bilginler istihsanın karşısında kullandıkları “kıyas” kavramı ile de neyi amaçlamak istediklerini ifade edememişlerdir. Bu muğlaklık nedeniyle kendilerine karşı çıkılmış ve ağır sözlerle itirazda bulunulmuştur. Çünkü istihsana karşı çıkanlar istihsanı şer’î hiçbir delile dayandırılmadan kendi görüş ve arzuları doğrultusunda hüküm verme olarak nitelendirmişlerdir. Bu itirazları en sesli şekilde dile getiren İmam Şâfiî, istihsan yapan kimseyi kendi başına din ortaya koymak ile itham etmiştir. Bir dinin ihdâsı ise ancak Allah tarafından yapılabilir.

Bu ithamlar karşısında Hanefî bilginleri kendi mezhep imamlarını savunmaya yönelmişler, uygulamış oldukları istihsanın gerçekte kişinin kendi görüş ve arzuları doğrultusunda hüküm vermek olmadığını açıklamaya çalışmışlardır. İstihsanın tüm bilginler tarafından kabul edilen bir delil olduğunu ispatlama yoluna gitmişlerdir. Bu usûlcüler, üzerinde birleştikleri belirli bir istihsan tarifi ortaya koyamamışlar bu nedenle birbirinin aynı olmayan birçok istihsan tarifi ortaya çıkmıştır.⁶⁸⁹

Yazar bu tarifler içerisinde kapsamlı bir istihsan tarifinin olmadığını, yapılan tariflerin Hanefîlerin gerçek istihsan anlayışını yansıtmadığını ifade ederek Hanefîlerin istihsan anlayışını da yansıtan kapsamlı bir istihsan tarifi ortaya koymayı amaçlamıştır. Burada yazarın konuyu anlaşılır kılma ve farklı açılardan ele alarak aynı sonuca getirme çabası dikkat çekmektedir. Bu şekilde yazarın ortak bir fıkıh usûlü dili geliştirmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

⁶⁸⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 173, 174.

2.2.1.6.4. İstihsanın Tarifi

*“İstihsan müctehidin bir meselede kendi kanaatince o meselenin benzerlerinde verdiği hükümden vazgeçmesini gerektiren nass, icma, zaruret, gizli kıyas, örf veya maslahat gibi bir delile dayanarak o hükmü bırakıp başka bir hüküm vermesidir.”*⁶⁹⁰

Yazar bu tarife Hanefî bilginleri ve istihsan ile hükme ulaşan Mâlikî bilginleri gibi diğer bilginlerin “istihsan” ve “kıyas” kelimelerini açıkça kullandıkları fikhî meselelerden ulaşmıştır. Bu meseleler incelendiğinde şu iki hususun mutlak manada varlığı söz konusudur. Bu meselelerde müctehid, ya özel bir delilin varlığından dolayı genel hükümden ayrılmıştır. Ya da müctehid, mesele hakkında hem açık hem de kapalı kıyas yapılabilmesi mümkün iken daha güçlü olduğu düşüncesiyle kapalı kıyası tercih ederek açık kıyası terk etmiştir.⁶⁹¹

2.2.1.6.5. İstihsanın Çeşitleri

Yazar istihsanın çeşitlerinin hangi kıstas esas alınarak yapıldığını açıklamak üzere “vechü’l-istihsan” kavramını öne çıkarmıştır. Bu, müctehidi genel hükümden vazgeçirerek başka bir hükme yönelten özel bir nass, icma, zaruret, kapalı kıyas, örf veya maslahat nevinden olan sebeptir. Bu sebebe istihsanın dayandığı gerekçe manasında “vechü’l istihsan” denir. Buna göre istihsan altı kısma ayrılır:⁶⁹²

a. Nass Sebebiyle İstihsan

Bir mesele hakkında var olan özel bir nass o meselenin kıyas edilebileceği diğer meselelerdeki yine nasslarla belirlenmiş genel hükümün aksi yönünde bir hükmü ihtiva ediyorsa buradaki istihsan nass sebebiyle gerçekleşmiş olur. Bu özel nassın hükmü Şârî tarafından benzerlerinden istisna edilen tüm durumlar için geçerlidir.⁶⁹³

Zekiyyüddîn Şa‘bân nass sebebiyle istihsana şu örnekleri vermiştir: “Selem” sözleşmesi. Bu akit bir şeyin, belirli vasıflar taahhüt edilerek ilerde teslim edilmek üzere peşin para karşılığında satılması demektir. Bu durumda halen sahip olunmayan bir şeyin satılması sözkonusudur. Bu konudaki genel nass sözleşmenin geçersizliğine hükmeden

⁶⁹⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 174; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 151.

⁶⁹¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 175.

⁶⁹² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 176.

⁶⁹³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 176.

H. Peygamber'in "*Sahip olmadığın bir şeyi satma!*"⁶⁹⁴ sözüdür. Ancak H. Peygamber, Medine'ye geldiğinde, Medinelilerin meyveleri hakkında bir veya iki yıllık selem (peşin para-vadeli teslim) sözleşmesi yaptıklarını görmüş ve "*Selem yoluyla satış yapan, bunu belirli ölçüye, belirli tartıya göre ve belirli süre tayin ederek yapsın.*"⁶⁹⁵ buyurmuştur. Bu hadise binaen fakihler, selem geçersiz olduğuna hükmeden genel nasstan ayrılarak özel nassa göre hüküm vermişler ve selemi caiz görmüşlerdir.⁶⁹⁶

İkinci örnek vasiyet konusudur. Vasiyet, mülkiyetin ortadan kalkacağı zamana bağlanmış bir temlik işlemidir. Hâlbuki genel kurala göre temlik, mülkiyetin ortadan kalkacağı zamana bağlanamaz. Bu durumda vasiyet geçersiz bir işlemdir. Fakat bu husustaki özel nasslara dayanılarak vasiyetin caiz olduğuna hükmedilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'deki "*(Bütün bu paylar, ölenin) yapmış bulunacağı vasiyet (yerine getirildikten ve borç (un ifası)dan sonradır*"⁶⁹⁷ ayeti ve H. Peygamber'in vasiyet konusundaki düzenlemelerini esas alarak Hanefî bilginler "Vasiyet, kıyasa aykırı olmakla beraber, istihsanen caizdir." demişlerdir.⁶⁹⁸

Üçüncü örnek unutarak yiyip-içmenin bozmayacağı hükmüdür. Bu hükme "Bir şeyin rükünlerinden birine hâle geldiğinde o şey yok kabul edilir." şeklindeki yerleşik genel kuraldan H. Peygamber'in "*Oruçlu iken unutarak yiyip içen kimse orucunu tamamlasın, zira onu Allah yedirip içirmiştir*"⁶⁹⁹ sözü ile uzaklaşmak suretiyle ulaşılmıştır.⁷⁰⁰

Dördüncü örnek şart muhayyerliğidir. Şart muhayyerliği, sözleşme yapılırken sözleşmenin taraflarına veya taraflardan birine ya da bir üçüncü şahsa belirli bir süre içinde sözleşmeyi feshedebilme yetkisinin tanınması demektir. Sözleşmelerle ilgili genel kurala göre sözleşme asıl meydana geldiği andan itibaren lüzûm, yani bağlayıcılık ifade eder. Muhayyerlik şartı ise bu bağlayıcılığı ihlâl ettiğinden geçerli sayılamaz. Ancak H. Peygamber'in Hibbân b. Munkız'a söylemiş olduğu "*Alış-veriş yaptığında de ki: Aldatmaca yok! Ve benim üç gün muhayyerlik hakkım olacak!*"⁷⁰¹ sözüne dayanarak

⁶⁹⁴ Ebu Dâvûd, "Büyü", 70.

⁶⁹⁵ Ebu Dâvûd, "Büyü", 57; Nesâî, "Büyü", 63.

⁶⁹⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 176.

⁶⁹⁷ en-Nisâ, 4/11.

⁶⁹⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 177.

⁶⁹⁹ Buhârî, "Savm", 26; Tirmizî, "Savm", 26.

⁷⁰⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 177-178.

⁷⁰¹ Buhârî, "Büyü", 48; Müslim, "Büyü", 48.

Hanefî bilginler ve diğer fakihler genel kuraldan istisna etmek suretiyle şart muhayyerliğini caiz görmüşlerdir.⁷⁰²

Molla Hüsrev de nass sebebiyle gerçekleşen istihsana selem akdini ve unutarak yiyip içme halinde orucun zarar görmemesini örnek vermiş, selem akdi ile birlikte icâreyi de zikretmiştir.⁷⁰³

b. İcma Sebebiyle İstihsan

Bir mesele hakkında müctehidlerin, bu meselenin benzerlerinde var olan genel hükümün aksi yönünde hüküm vermeleri ya da insanların varolan genel bir kuralın aksine uygulamada bulunmaları karşısında bu uygulamaya karşı çıkmayarak sÜkût etmeleri şeklinde gerçekleşen istihsandır.⁷⁰⁴

Zekiyyüddîn Şa‘bân icma nedeniyle oluşan istihsana şu örnekleri vermiştir: İstisna sözleşmesi; bir kimsenin, bir sanatkârla bir bedel karşılığında kendisi için bir şey yapması için sözleşmesi anlamına gelen bu sözleşme alım-satım konusundaki yerleşik kurala göre geçersiz sayılır. Çünkü sözleşmeye konu olan iş (eser) sözleşmenin yapıldığı esnada mevcut değildir. Fakat insanlar, öteden beri bu uygulamayı gerçekleştirmişler ve müctehidler buna karşı çıkmamıştır. O hâlde bu sözleşmenin geçerliliği konusunda müctehidler icma etmişlerdir.

Hamamlarda yıkanma ile ilgili sözleşme bu bir nevi kira sözleşmesidir. Fakat bu sözleşmede ücret, kullanılacak su, hamamda kalınacak süre ile ilgili hususlar baştan belirlenmediğinden genel kurala göre sözleşmenin geçersiz sayılması gerekir. Fakat insanlar bu uygulamayı teâmül haline getirdiği halde, ictihad ehlinde hiç kimse, buna karşı çıkmamıştır. Bu tutum, onların bu sözleşmenin cevâzında icma ettiklerini gösterir.⁷⁰⁵ Molla Hüsrev bu konuda istisna sözleşmesini örnek göstermiştir.⁷⁰⁶

c. Zaruret ve İhtiyaç Sebebiyle İstihsan

Zarurete binaen yerleşik olan genel kuralın terkedilmesiyle gerçekleşen istihsan şeklidir.⁷⁰⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân zaruret sebebiyle meydana gelen istihsana şu örnekleri

⁷⁰² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 178-179.

⁷⁰³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 251.

⁷⁰⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 179.

⁷⁰⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 179-180.

⁷⁰⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 251.

⁷⁰⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 180.

vermiştir: Pisenmiş kuyu ve havuzların temizliği. Yerleşik kurala göre, bu kuyu ve havuzlar pisenme esnasındaki suyun bir kısmı veya tamamı da boşaltılmış olsa temiz hâle gelmez. Çünkü suyun bir kısmının boşaltılması kalan suyun temizlenmesine etki etmez. Tamamının boşaltılması halinde de duvarlarda ve zeminde kalan pislik yeni gelen suyla karşılaşır. Fakihler, zarurete binaen bu meselede temizlikle ilgili esas kuralı terketmişler suyun bir kısmının veya tamamının boşaltılması ile kuyunun temizleneceğine hükmetmişlerdir.

Diğer örnek; doğan, akbaba, karga ve atmaca gibi yırtıcı kuşların artığı olan suların dinî temizlikte kullanılabilmesidir. Leşle beslenen bu kuşların gagaları pislikle temas halinde olduğundan ve su içerlerken salyaları suya karışabileceğinden necis sayılırlar. Salyanın oluşumu etle ilintili olduğundan bu hayvanların salyaları da etleri gibi necis kabul edilir. Bu nedenle aslan, kaplan ve pars gibi yırtıcı hayvanlar gibi bu kuşların artığı olan suyun da pis olduğuna hükmedilir. Fakat bu yırtıcı kuşlar, suya havadan indiklerinden bazı bölgelerde yaşayanlar için bu durum kaçınılmaz olur. Bu yüzden, Hanefî bilginler zarureti esas alarak, diğer yırtıcı hayvanların artığına uygulanan hükmü terketmişler ve bu kuşların artığını istihsanen temiz kabul etmişlerdir.⁷⁰⁸ Molla Hüsrev de havuz ve kuyuların temizliği örneğine yer vermiştir.⁷⁰⁹

d. Kapalı Kıyas Sebebiyle İstihsan

Bir meseleye dair birbiriyle çelişen hem kapalı hem açık iki kıyas mümkünken kapalı olan kıyasın tercih edilmesi şeklinde gerçekleşir. Bu çeşit istihsanda kapalı olan kıyas istihsan adını alırken, açık kıyasa da istihsanın karşısı olarak sadece “kıyas” adı verilmektedir.⁷¹⁰

Zekiyyüddîn Şa‘bân kapalı kıyas nedeniyle oluşan istihsan hakkında şu örneklerle yer vermiştir: Hanefî mezhebindeki yerleşik kural gereği ziraî bir arazinin satımı halinde bu araziye ait irtifak haklarının (şîrb, mürûr ve mesîl hakları)⁷¹¹ alıcıya geçmesi sözleşme sırasında özel bir kaydın konmasına bağlıdır. Hanefî mezhebindeki bir başka yerleşik kurala göre ise böyle bir arazinin kira sözleşmesine konu olması halinde, irtifak

⁷⁰⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 180-181.

⁷⁰⁹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, s. 251.

⁷¹⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fıkh*, s. 182.

⁷¹¹ “Şîrb”, mahsul veya ağaç sulamasında arazi sahibine düşen su payı; “mesîl”, ihtiyaç fazlası veya kullanılmaya elverişli olmayan suları dışarıya akıtma hakkı; “mürûr”, geçit hakkı demektir.

haklarından faydalanma, sözleşme esnasında özellikle belirtilmemiş olsa da sözleşmeye dâhil sayılır; yani kiracı bunlardan faydalanabilir. Vakıf, işlemi yapan kimse açısından değerlendirildiğinde satım sözleşmesine, lehtarları açısından değerlendirildiğinde ise kira sözleşmesine benzetilmektedir. Vakfın satıma benzetilmesi hatıra ilk gelen kıyastır; kiraya benzetilmesi ise pek güçlü görülmeyen kapalı kıyastır. İşte bu meselede vakfın satıma kıyasının terkedilip kiraya kıyas edilmesine istihsan denmiştir.

Yine teslim şartlı rehin hem vedîaya (emanet sözleşmesi) hem borç ödemeye (îfâ) benzetilmektedir. Başkasının nezdinde mal bırakma açısından rehin vedîa gibidir. Borçlunun borcunu ödeyememesi halinde ortaya çıkacak sonuç açısından ise rehin îfâya (borç ödemeye) benzer. Zira böyle bir durumda rehin edilen mal satılır ve alacaklı alacağını bu paradan alır. Bu durumda rehin hususunda iki farklı kıyas mevcuttur. Birisi, rehinin vedîaya kıyas edilmesidir ki bu kıyastan çıkan sonuç, mal konusundaki velinin vedîaya yetkili olduğu gibi rehine de yetkili olmasıdır. İkincisi, rehinin “îfâ”ya kıyas edilmesidir. Bu takdirde velî îfâya yetkili olmadığı gibi rehine de yetkili sayılmayacaktır. Hanefî fakihler rehinin vedîaya benzetilmesini kapalı kıyas olarak kabul etmişler ve istihsan adını vermişlerdir. Yazar bu örneği vermekle beraber kendi düşüncesinin tam aksi yönde olduğunu burada kapalı kıyasın rehinin vedîaya değil îfâya benzetilmesi olduğunu ifade etmiştir.

Yırtıcı kuşların artığı meselesinde de aslan, kaplan gibi dört ayaklı yırtıcı hayvanların artığına yapılan kıyas vardır ki bu açık kıyastır. Çünkü her iki cins hayvanın salyasının oluşumu, şer‘an pis sayılan eti ile irtibatlıdır. Dolayısıyla yırtıcı kuşların artığına diğer yırtıcı hayvanların artığı hakkındaki hüküm uygulanarak bu kuşların artığının pis olduğuna hükmedilir. Bir başka kıyas imkânı daha vardır ki bu da kapalı bir kıyastır. Burada yırtıcı kuşların artığı insan artığına kıyas edilmektedir. Zira yırtıcı kuşlar suyu gagaları ile içerler. Gagaları, temiz kemiktir. Salyaları ise suya karışmaz. Şu hâlde bu kıyasa göre, nasıl insanın içmesi ile suyun pislendiğine hükmediliyorsa, bu kuşların içmesi ile de suyun pislendiğine hükmetmek gerekir. Zekiyyüddîn Şa‘bân bu örnekte de kendi düşüncesinin bu şekilde olmadığını, insana yapılan kıyasın “kıyas maalfârik” olduğunu belirtmiş, bu meselenin zaruret sebebiyle istihsan olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir.⁷¹²

⁷¹² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 182-186.

Molla Hüsrev bu konuda yırtıcı kuşların örneğini kullanmıştır. Yırtıcı kuşların artığının yırtıcı hayvanların artığına kıyasla necis, istihsana göre ise temiz olduğunu ifade etmiştir. Çünkü yırtıcı kuşlar suyu gagaları ile içerler, gaga ise temiz bir kemiktir. Molla Hüsrev ayrıca tilavet secdesini de örnek göstermiştir. Molla Hüsrev'e göre secde âyeti namaz esnasında okunursa namazın rükûu kıyasa göre tilavet secdesi yerine geçer. Çünkü rükû ve secdeden her biri tazim anlamı taşıdığından kıyasa göre namazda secde ayeti okumaktan dolayı vacip olan tilavet secdesi, secde ile eda edilebildiği gibi rükû ile de eda edilebilir. Fakat istihsanen tilavet secdesi rükû ile eda olunamaz. Çünkü secde ayetini okuyana emredilen şey secdedir ve rükûdan farklıdır. Bu yüzden rükûun, tilavet secdesinin yerini tutmaması gerekir. Bu kıyas hafî kıyastır ve istihsan adını almıştır.⁷¹³

e. Örf Sebebiyle İstihsan

İnsanların, kıyas yoluyla hükme bağlanmış bir meselenin hükmüne veya yerleşik genel bir kuralın aksine bir uygulamayı, örf olarak kabul etmeleri şeklinde gerçekleşir.⁷¹⁴

Zekiyyüddîn Şa'bân örfün esas alındığı istihsanı şu örneklerle açıklamıştır: Hanefî bilginlerin çoğunluğu, sözleşmelerde, örfen benimsenmiş olan her şartı geçerli kabul etmişlerdir. Bu, örf'e dayanan istihsan yoluyla kabul edilmiş bir hükümdür ve Hanefilerce benimsenmiş olan, alım-satım gibi sözleşmeler sırasında öne sürülen şartların geçersizliğine hükmeden genel kurala aykırıdır.

Hanefî mezhebindeki yerleşik kurala göre vakfın ebedî olması gerekir. Bu kural gereği gayr-ı menkulden bağımsız olan menkul mallar bir zaman sonra yok olabileceklerinden ötürü vakfedilemezler. Fakat İmam Muhammed, kitap gibi vakfedilmesi örf haline gelmiş şeylerin kıyasa aykırı olsa da istihsanen vakfa konu olabileceğine hükmetmiştir.

Hanefî bilginlerinin çoğunluğuna göre, su hissesinin (şirb hakkı) mülkiyet hakkından bağımsız olarak tek başına satılması caiz değildir. Çünkü suyun mülkiyeti ancak ele geçirmekle kazanılabildiğinden satım sözleşmesinin konusunda belirsizlik vardır. Su hissesinin satımının caiz olmaması hükmü, satım sözleşmesi ile ilgili genel kuralın gerektirdiği bir hükümdür. Fakat bazı Hanefî bilginler, su hissesi satışının bazı

⁷¹³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 251.

⁷¹⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 185.

yerlerde örf haline gelmiş olmasına dayanarak istihsanen cevaz vermişlerdir.⁷¹⁵ Molla Hüsrev örfü icma kapsamında değerlendirdiğinden örfe dayanan istihsana yer vermemiş ve bu konuda örnek göstermemiştir.

f. Maslahat Sebebiyle İstihsan

Bir meseleye dair var olan nass veya genel bir kuralın belirlediği bir hüküm uygulanabilecekken maslahat gerekçesiyle bu hükmden istisna edilerek aksine hüküm verilmesi şeklinde gerçekleşen istihsandır.⁷¹⁶

Zekiyyüddîn Şa'bân maslahat gereği ortaya çıkan istihsan ile ilgili şu örneklerle yer vermiştir: Hanefî mezhebindeki yerleşik kurala göre, müzâraa (ziraat ortaklığı), kira sözleşmesinde olduğu gibi akdi gerçekleştirenlerin birinin ölümü ile sona erer. Fakat maslahat düşüncesine dayanarak bazı durumları bu kuralın dışında tutmuşlardır. Meselâ, toprak sahibi ölmüş ve mahsul henüz yetişmemiş ise, emek sahibinin zarara uğramasına mani olmak ve menfaatini korumak adına kıyasa aykırı olmakla birlikte istihsanen sözleşmenin devam edeceğine hükmetmişlerdir.

Haşimoğullarına zekât vermenin caiz olmadığı, Hanefî ve Mâlikî mezhebinde yerleşik bir hükümdür. Bu hükmün delili Hz. Peygamber'in "*Zekât, Muhammed'e ve Muhammed'in ailesine helâl değildir.*"⁷¹⁷ ve benzeri rivayetlerdir. Fakat İmam Ebû Hanife ve İmam Mâlik kıyasa aykırı olmakla birlikte, istihsanen kendi zamanlarındaki Hâşimîlere zekât verilebileceğine hükmetmişlerdir. Bu istihsan, maslahat düşüncesine binaen yapılmıştır. Çünkü onların devrinde, Haşimoğullarına ganimetlerden ayrılması gereken pay, adalet sağlanamadığı için ulaşmaz olmuştur.

Alım-satım sözleşmesinde satım bedeli müccel (vadeli) ise ve satıcı bu vadeli bedelin teminatı olmak üzere kendisine bir rehin bırakılmasını istemiş ve alıcı da bunu kabul etmişse, Hanefî bilginlerin çoğunluğuna göre bu sözleşme ve ileri sürülen şart maslahat gereği, istihsanen geçerli olur.

Kendisine bir şey emanet edilen kimsenin emanet edilen mala kendi kastı veya kusuru olmaksızın gelen zararı karşılamakla yükümlü olmaması tazmin konusundaki yerleşik kuraldır. Bu kural gereğince, terzi ve benzeri sanatkârlar ellerinde bulunan

⁷¹⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 185-186.

⁷¹⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 186.

⁷¹⁷ Müslim, "Zekât", 168.

başkalarına ait malların telef olması veya zarara uğraması durumunda eğer bir kasıt ya da kusur sözkonusu değilse bunu tazminle mükellef olmazlar. Fakat Ebû Yusuf ve İmam Muhammed, zararın, genel bir soygun veya yangın gibi kaçınılması imkânsız mücbir bir sebeple meydana gelmesi dışındaki durumlarda sanatkârların bu zararı tazmin ile yükümlü tutulacağına hükmetmişlerdir. İmam Mâlik'in de hükmü aynı yöndedir.⁷¹⁸ Molla Hüsrev maslahata dayanan istihsana yer vermediğinden bu hususta örneği de bulunmamaktadır.

2.2.1.6.6. İstihsanın Hüccet Değeri

Yazara göre İslam hukuk usûlüne ve furû'a dair eserlerde hâkim olan kanaat istihsanın Hanefî mezhebine ait bir delil olduğu, Hanefîler dışındaki fukahanın hüküm elde etmede istihsanı bir delil olarak kabul etmedikleri şeklindedir. Ancak bu mezheplerin fıkıh eserlerinde, istihsanın uygulandığı pek çok hüküm görülür. Mâlikî mezhebine dair eserler bu durumun en fazla gözlemlendiği eserlerdir. İstihsan konusunda sert bir tavır takınan İmam Şâfiî'nin de istihsana göre hüküm verdiği örnekler mevcuttur. İmam Şâfiî'nin gerçekte karşı çıktığı istihsan değil şer'î bir delil olmadan arzulara binaen hüküm vermektir.⁷¹⁹ Yazar istihsanın tüm mezheplerde uygulandığını ispatlamak suretiyle istihsanın genel olarak hüküm elde etmede bir delil olduğuna vurgu yapmış ve örnekler vermiştir.

Mesela; İmam Şâfiî “Müt'anın otuz dirhem olmasını uygun görüyorum.” sözünde istihsanı kullanmıştır. Yine İmam Şâfiî “Şuf'a hakkı sahibinin şuf'a hakkını üç gün içinde kullanmasını uygun görüyorum.” sözünde istihsanı kullanmıştır. İmam Şâfiî'nin, hırsızlık suçunun cezası uygulanırken suçlunun sağ el yerine sol elini çıkarması ve sol elinin kesilmesi olayı hakkında “Kıyasa göre sağ elinin de kesilmesi gerekir, fakat İstihsana göre kesilmez.” demesi de kıyasın karşıtı olan bir istihsandır. İmam Şâfiî, kalma süresi, kullanılacak suyun miktarı ve ödenecek ücret belirlenmeksizin hamamlarda yıkanmayı, içilecek miktar ve ödenecek para belirlenmeksizin sucuların elden su satmasını da istihsanen caiz görmüştür.⁷²⁰

⁷¹⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 186-188.

⁷¹⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 189.

⁷²⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 189.

2.2.1.6.7. İstihsan ve Masâlih-i Mürsele Arasındaki Fark

Yazar istihsanın mesâlih-i mürseleden ayrıldığı noktaya şu şekilde dikkat çekmiştir: İstihsana binaen hüküm verilirken hükmü aranan meselenin benzeriyle bir kıyas söz konusudur. Bu kıyas neticesinde özel bir delil nedeniyle kıyas edilen meselenin hükmünden ayrılarak o hükmün aksine hüküm verilir. Mesâlih-i mürseleye binaen hüküm verilirken ise benzer olayların hükmüne kıyas söz konusu değildir. Hüküm sadece maslahat düşüncesine göre verilir.⁷²¹

İstihsan konusunda eserlerin mukayesesinde şunlar tespit edilmiştir: Mir'ât müellifi Molla Hüsrev istihsanı müstakil bir başlık altında incelememiş, kıyas konusuna dâhil etmiştir. Müctehidlerin akıllarına ilk gelen kıyasın mutlak olarak “kıyas” veya “celî/açık kıyas” olarak adlandırıldığını, müctehidlerin akıllarına ilk olarak gelmeyen kıyasa ise “hafî/kapalı kıyas” denildiğini ve böyle bir kıyasın genel anlamda “istihsan” şeklinde adlandırıldığını ifade ederek bu ayrım üzerinden istihsanı tanımlamıştır. Müctehidin istihsan ile amel etmeye yönelmesinin sebepleri herhangi bir nass, icma, zaruret ya da kapalı kıyas olabilir. Bir meselenin hükmü konusunda kıyas ile istihsan karşılaştığı zaman istihsanın hükmü kıyasın hükmünden kuvvetli olmadıkça istihsan kıyasa tercih edilmez.

Usûlü'l-fıkh müellifi Zekiyyüddîn Şa'bân istihsanı “müctehidin bir konu üzerinde, kendi çıkarımı doğrultusunda o konunun benzerlerinde verdiği hükümden vazgeçmesini gerektiren nass, icma, zaruret, gizli kıyas, örf veya maslahat gibi bir delile dayanmak suretiyle o hükümden vazgeçerek başka bir hükmü vermesi”olarak tarif etmiştir. Molla Hüsrev'in istihsanın dayandığı sebepler olarak zikrettiği nass, icma, zaruret ve kapalı kıyasa örf ve maslahatı da ekleyerek altı çeşit istihsandan söz etmektedir. Usûl kitaplarında istihsanın Hanefî mezhebine ait bir delil olduğunu, Hanefîler dışındaki bilginlerin istihsanı hükümleri elde etmede bir delil olarak kabul etmedikleri yönünde yaygın bir kanaat olduğunu ve bunun gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir. Çünkü diğer mezheplerin furûât kitaplarında istihsan ile hükme bağlanmış pek çok mesele mevcuttur. Yazara göre onların istihsana karşı çıkmalarının nedeni; istihsanı, onu delil kabul edenlerin anladığı şekilde anlamamaları ve başka anlam yüklemiş olmalarıdır. Onlar istihsanı şer'î bir delile bağlanmadan şahsî ve keyfî hüküm vermek olarak anlamışlardır.

⁷²¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkh*, s. 190.

Hâlbuki böyle bir istihsan anlayışı sadece İslam hukuk bilginleri nezdinde değil, müslümanlar açısından da kabul edilemez.

2.2.1.7. Örf

Yazar önce örfün tanımına yer vermiş ve bu tanımdan hareketle örfün kısımlarını açıklamıştır.

2.2.1.7.1. Örfün Tanımı

“Örf İnsanların çoğunluğunun benimseyip alışkanlık haline getirdiği işler veya duyulduğunda hatıra başka anlam gelmeyecek derecede özel bir anlamda kullanılmayı teâmül edindikleri lafızlardır.”⁷²² Tanımın birinci ifadesini oluşturan, insanların alışkanlık haline getirdikleri işlere “amelî örf”, ikinci ifadede geçen özel bir anlamda kullanılmayı alışkanlık haline getirdikleri lafızlar ise “kavlî örf” olarak adlandırılır.⁷²³

Zekiyyüddîn Şa‘bân amelî örfе, insanların birçok şeyi sözlü ifade kullanmaksızın sadece teslim-tesellüm şeklinde alıp satmayı âdet haline getirmelerini, mehirin muaccel ve müaccel şeklinde iki kısma bölünmesini ve kadının mehirin bir miktarını peşin almaksızın zifafa girmemesini, insanların kira sözleşmesi gibi uygulamalarda henüz faydalanma gerçekleşmeden ücreti peşin almayı âdet haline getirmelerini örnek vermiştir. Kavli örfе ise insanların “çocuk” lâfzını sadece erkeği anlatmak için kullanmayı âdet edinmesini, halkın kullanımında “et” lâfzının balığı kapsamıyor olmasını, insanların “hayvan” lâfzını yalnız at için kullanmalarını örnek vermiştir.⁷²⁴ Molla Hüsrev örf konusuna müstakil yer vermemiş icma kapsamında değerlendirmiştir. Bu nedenle eserinde örfе dair örneklere rastlanmamıştır.⁷²⁵

Her iki çeşit örf “âmm” ve “hâss” olarak da kısımlara ayrılmıştır. Örf-i âmm bir zaman diliminde tüm müslümanların bir davranış ya da lafzı özel bir manaya karşılık kullanmayı âdet haline getirmeleri, örf-i hâss ise belirli bir ülke veya bölge insanların bir davranış ya da lafzı özel bir mana karşılığında kullanmayı âdet haline getirmiş olmalarıdır.⁷²⁶ İstisna sözleşmesinin ve içerisinde kalınacak süre ve ücreti belirlemeksizin hamamda yıkanmanın teâmül haline getirilmesi, camilere ayakkabı ile girmenin camiye

⁷²² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 191; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 175.

⁷²³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 191.

⁷²⁴ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 191-192.

⁷²⁵ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 191.

⁷²⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 192.

karşı saygısızlık addedilmesi, “talâk” lafzının nikâhı sona erdirmek üzere kullanılması örf-i âmma örnek olarak verilmiştir.⁷²⁷ Iraklıların “hayvan” lâfzını at anlamında kullanmaları, tacirlerin mal verdikleri kişilerle olan borç ilişkilerinde, şahit getirmeye gerek olmaksızın özel ticarî defterleri ispat vasıtası olarak kabul etmeleri de örf-i hassa örnek getirilmiştir.⁷²⁸

2.2.1.7.2. Örfün Kaynak Değeri

Şer‘î delillere ya da zaman ve şartlara göre değişmesi mümkün olmayan şer‘î hükümlere ters düşen örfün kabul edilemez olduğu ve hatta uygulanmaması gerektiği hususunda tüm İslam hukuk bilginleri ittifak etmişlerdir. Ancak, şer‘î delillere ve İslam’ın temel prensiplerine ters düşmeyen örfün muteber kabul edilmesi ve hüküm çıkarmada kaynaklık teşkil etmesi gerekir. Örfü hükümlerde esas almak, insanların problemlerine çözüm getirmeyi hedef edinen İslam hukuk sisteminin dikkate alması gereken bir durumdur.⁷²⁹ Farklı mezheplere mensup İslam hukuk bilginleri sahih örfü geçerli kabul etmişler ve hükümleri elde etmede bir kaynak olarak kabul etmişlerdir. Hatta bu konuda fakihlerden “Âdet muhakkemdir.”, “Örflle tayin edilen nass ile tayin edilmiş gibidir.” gibi kural niteliğinde ifadeler aktarılmıştır.⁷³⁰

Şer‘î hükümlere aykırı olan örfü örnek olarak; içki içme, kumar oynama, faizli muameleler yapma, kabirlere mum dikme, kadınların cenazenin peşinden gitmeleri ve kadınların dışarı çıkarken örtünme esaslarına riâyet etmemeleri gösterilmiştir.⁷³¹ Muteber örfü dair somut örnek kullanılmamış, akl-ı selîm olan kimselerin bir takım ticarî âdetleri, ihtiyaçların gerektirdiği siyasi tutum ve davranışları, sosyal hayat veya yargı düzeni ile ilgili birtakım düzenlemeleri teâmül haline getirmelerinin bu türden olduğu ifade edilmiştir.⁷³² Zekiyyüddîn Şa‘bân, bu konuya dair örnekleri fakihlerin muteber saydıkları bu örf üzerine bina ettikleri ve nassları ve şer‘î kuralları bu örf ile tahsis ettikleri fetva ve hükümler üzerinden vermiştir. Bu hükümler şunlardır:

⁷²⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 192.

⁷²⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 192.

⁷²⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 192.

⁷³⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 193.

⁷³¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 192.

⁷³² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 192-193.

İstisnâ sözleşmesi: Bu sözleşme aslında mevcut olmayan şeyin satılmasını caiz görmeyen genel kurala aykırıdır. Ancak bu hususta örf-i âmm bulunduğu için fakihlerin büyük çoğunluğu caiz olduğuna hükmetmişlerdir.

Bir bahçedeki bir kısmı meydana çıkmış bir kısmı henüz olmamış ürünün satılması: Bu satış ürünün bir kısmı ortada olmadığından “ma'dumun (satış sırasında mevcut olmayan şeyin) satışının caiz görülmemesi” şeklindeki genel kurala aykırıdır. Ancak İmam Mâlik ve bazı Hanbeliler, bu konudaki teâmüle dayanarak bu satışa cevaz vermişlerdir.

Ebû Hanife, İmam Muhammed ve Ebû Yusuf halkın hukukî muamelelerinde şart koşulmasını âdet haline getirdiği şartlar hakkında cevâza hükmetmişlerdir. Bu hususta örf-i hâssın varlığını dahi yeterli görmüşlerdir. Böylelikle örf-i hâss ile Hanefî mezhebi imamlarının dayandığı, Hz. Peygamber'in şartlı satışı yasakladığına dair genel hüküm sınırlandırılmış olmaktadır. Zamanımızda bu çeşit şartlara örnek olarak, radyo, saat vb. şeylerin satımı sırasında satıcının belirli bir süre tamir ve bakımını taahhüt etmesi gösterilebilir.

İmam Muhammed, vakıf konusunda genel kural vakfin ebedi olması iken yani menkul mal vakfedilemezken; örfün varlığı halinde menkul malın da gayr-ı menkulden bağımsız olarak vakfedilebileceğine hükmetmiştir.⁷³³

Yazar örfün geçerli olması için şu şartları öne sürmüştür: Örfün sürekli ya da çoğunlukla uygulanıyor olması gereklidir. Örfün hukukî işlemin kuruluşu sırasında var olması gerekmektedir. Örf, açık şekilde ortaya konmuş irade beyanıyla çatışmamalıdır. Örf, şer'î delillere ya da İslam hukukunun temel prensiplerine ters düşmemelidir.⁷³⁴

2.2.1.7.3. Örfün Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi

İslam hukukunda hükümleri elde etmede bir kaynak olarak görülen örf zamana göre değişiklik gösteren bir unsurdur. Dolayısıyla örfün değişmesi, üzerine bina edilen hükümlerin de değişmesini beraberinde getirir. Aynı mezhebe mensup imamların örfteki değişikliklere binaen farklı hükümler ortaya koymaları, önceki ve sonraki bilginlerin örfle bağlı olarak birbirine uymayan hükümler vermeleri bu durumun tezahürüdür. Ancak

⁷³³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 193-194.

⁷³⁴ Bu şartlar İbrahim Kâfi Dönmez tarafından eserin Kahire baskısı 158-160. sayfalarından alıntılanarak tercümeyle eklenmiştir. Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 2003, s.198,199.

fakihler bu ihtilafları zaman ve devir ihtilafları olarak nitelendirmişler, delil ve hüccet ihtilafları olmadığını vurgulamışlardır.⁷³⁵

Zekiyyüddîn Şa'bân'a göre örfün İslam hukukunda hükümleri elde etmede ve meselelere fetva cihetinden çözüm getirmede bir kaynak olarak kabul edilmesi, İslam hukukunun donuk, çözümsüz bir sistem olmayıp dinamik, her zaman ve zeminde ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte bir hukuk sistemi olduğunun göstergesidir.⁷³⁶

Zekiyyüddîn Şa'bân, örfün değişmesiyle hükümlerin nasıl değiştiğine şu örnekleri vermiştir: Ebû Hanife, kısas ve haddlerle ilgili konular dışında şahitlerin zahiren adalet vasfını taşıyor olmalarının yeterli olduğunu, ayrıca tezkiye edilmelerinin gerekli olmadığını düşünüyordu. Bu hüküm, Ebû Hanife'nin zamanında toplumda dürüstlük hâkim olduğundan uygulanabilirdi. Ancak zamanla toplumda yalancılık yaygınlaşınca, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed zahiri adaletle yetinmenin pekçok hak kaybına neden olacağını düşünerek bütün davalarda şahitlerin tezkiyesine hükmetmişlerdir.

Ebû Hanife sultanın dışındakilerin zorlaması ile "ikrah"ın gerçekleşmediğine hükmederken talebeleri Ebû Yusuf ve İmam Muhammed sultanın dışındakilerinin zorlamasını da ikrah kabul etmişlerdir.

Hanefî mezhebindeki yerleşik hükme göre, bir malı gaspeden kimse gasp ettiği malda onun değerini arttıracak bir işlem yapmışsa, malın sahibi ister gâsıba bu artış kadar ödemede bulunarak malını geri alır, ister gasp edilen malı gâsıba bırakır ve gâsıp bunu tazmin ile mükellef olur. Böylece hem mâlikin hem gâsıbın hakkı korunmuş olmaktadır. Gâsıbın gasp ettiği malda, onun değerini eksiltici bir işlem yapmış olması halinde ise, mâlikin gâsıptan bu eksilen değeri tazmin etmesini talep etme hakkı doğar. Ancak uygulamada Ebu Hanife ile öğrencileri arasında görüş farklılığı olmuş, Ebu Hanife bir elbisenin gaspedildikten sonra siyaha boyanmasını malın değerini düşüren bir eylem olarak değerlendirirken, İmameyn bu işlemi diğer renklere boyanması halinde olduğu gibi değer artırıcı nitelikte görmüştür. Bunun sebebi Ebû Hanife zamanında Emevilerin siyah renk giymekten kaçınmaları ve siyah renk giymenin hoş karşılanmaması, İmameyn zamanında Abbasilerin özellikle siyah rengi tercih etmeleri ve bu renge rağbet edilmesi olmuştur.

⁷³⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 194.

⁷³⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 196.

Hanefî mezhebi imamları, Kur'an öğretme karşılığında ücret almanın caiz olmadığı hususunda fikir birliği etmişlerdir. Ancak sonraki bilginler, kendi zamanları ile önceki imamların zamanındaki şartlar arasındaki değişikliği göz önüne alarak gerek Kur'an öğretimi gerekse imamlık, müezzinlik gibi görevlerin karşılığında ücret alınmasına cevaz vermişlerdir.

Hanefî mezhebindeki genel hükme göre; bir ev satın alınırken evin dışını ve bazı odalarını görmekle alıcının sahip olduğu “görme muhayyerliği” hakkı düşmüş olur. Sonraki bilginler ise örfteki değişikliğe binaen bu görüşü terketmişler, “görme muhayyerliği” hakkının düşmesi için bütün odaların görülmüş olma şartını ileri sürmüşlerdir.⁷³⁷

Zekiyüddîn Şa'bân şer'î delillere ve İslam hukukunun temel kurallarına ters düşmeyen örfün hüküm istinbatında dikkate alınması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Örfün değişmesi ile örf üzerine kurulmuş hükümlerin de değişebileceğini ve bunun kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Molla Hüsrev de örfü hükümleri elde etmede geçerli bir delil olarak kabul etmiş, icma kapsamında değerlendirmiştir. Fakat örfe ayrı bir başlık atılarak kavramsal çerçevesi çizilmemiş ve şer'î deliller arasında sıralanmamıştır.

2.2.1.8. Sedd-i Zerâi'

Sedd-i zerâi' konusu şer'î delil olarak eserin Kahire baskısında yer almaktadır. Eseri tercüme eden İbrahim Kâfi Dönmez bu konuyu Kahire baskısı sayfa 165-170'den alıntılarla eklemiştir.⁷³⁸

2.2.1.8.1. Sedd-i Zerâi'nin Anlamı

Yazar önce “zerâi” kavramının tanımını vermek suretiyle konuya açıklık getirmiştir. Buna göre “zerâi” kelimesi “zerâ” kelimesinin çoğulu olup sözlükte iyi veya kötü olsun başka bir şeye ulaştıran vasıta anlamına gelmektedir. Fıkıh usulünde ise bu kavram daha ziyade şer'î olarak yasak olan sonuca götüren vasıta anlamında kullanılmaktadır. Bu tanımlar doğrultusunda “sedd-i zerâi'” kötülüğe(mefsedet) ulaştıran

⁷³⁷ Zekiyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 195-196.

⁷³⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.202. Sedd-i zerâi' konusunda bu eserin 2003 yılı baskısı esas alınmıştır.

vasıtaların yasaklanmasını ifade etmektedir.⁷³⁹ Zekiyyü'dîn Şa'bân kötülüğe götüren fiileri iki kısma ayırmıştır:

Birincisi; yapıları itibariyle kötülüğe yol açan fiillerdir ki bunları haksız yere adam öldürme, zina, içki içme olarak örneklendirmiştir. Bu tür fiillerin yasak oluşu noktasında bilginler arasında bir görüş ayrılığının olmadığına dikkat çekerek bu tür fiillerin yasak oluşunun sedd-i zerâi' çerçevesinde bir hüküm olmadığını belirtmiştir. Çünkü bu fiillerin yapılarında kötülük ve zarar olduğundan mahiyetlerinden ötürü haram kılınmışlardır.⁷⁴⁰

İkincisi; yapıları itibariyle kötülüğe götürmeyen ancak kötülüğe yol açan bir sonuca aracı olan fiillerdir. Bu fiiller mahiyetleri açısından şer'î olarak meşru fiiller olsalar da şer'î olarak yasak olan bir duruma yol açarlar. Sedd-i zerâi'nin konusunu teşkil eden fiiller bu tür fiillerdir.⁷⁴¹

Yazar kötülüğe yol açan aslen caiz olan bu fiillerin çeşitlerini şu şekilde açıklamıştır:

Birincisi; nadir olarak kötülüğe yol açan aslen caiz olan fiillerdir ki bu fiillerin yasaklanmaması gerektiği konusunda bilginler hemfikirdirler. Çünkü bu fiillerle sağlanan fayda yol açabilecekleri zarardan daha fazladır. Üzümden içki elde etme ihtimali olduğu halde pek çok faydası da olan üzüm yetiştiriciliğinin sadece bu ihtimalden ötürü yasaklanamayacağı ve uçakların kullanılması halinde bazen ölüme sebebiyet verebileceği düşüncesiyle uçak kullanılmasının yasaklanamayacağı örnekleri üzerinden konuyu açıklamıştır.⁷⁴²

İkincisi; çoğunlukla kötülüğe yol açan aslen caiz olan fiillerdir ki bunları da şarap üreticisine üzüm satmak, kargaşa ortamında silah satmak, kumar veya fuhuş gibi haram olan işlerde kullanılmak üzere gayri menkul kiralaması yapmak olarak örneklendirmiştir. Yazar bu fiillerin yasaklanması gerektiği konusunda hukuk bilginleri arasında görüş ayrılığı olmadığını belirtmiş, görüş ayrılığının bu yasağı temellendirdikleri delillerin farklılığından kaynaklandığına işaret etmiştir. Mâlikîler ve Hanbelîler bu yasağı sedd-i

⁷³⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.202.

⁷⁴⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.202.

⁷⁴¹ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.203.

⁷⁴² İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.203.

zerâi' ile temellendirirken, Hanefî, Şâfiî ve Zahirîler “*Günah ve düşmanlık hususunda birbirinizle yardımlaşmayın*”⁷⁴³ ayeti veya istihsan delili ile açıklamışlardır.⁷⁴⁴

Üçüncüsü ise konuş amacının dışında bir sonuca vasıta kılınan aslen caiz olan fiillerdir. Kişinin ölüm hastalığındayken eşini bâin talakla boşaması bu türdendir. Çünkü şer’î olarak caiz bir tasarruf olan boşama, kadının mirastan mahrum bırakılması şeklindeki hükmün konuş gayesi dışında bir sonuca vasıta kılınmış olmaktadır. Bir malı başkasına vâdeli olarak yüze satıp daha parasını teslim almadan aynı malı o kişiden peşin olarak seksene satın almak da bu şekildedir. Çünkü satıcı bu satım sözleşmesi aracılığıyla (bir süre sonra yüz şeklinde geri almak üzere satıcıya seksen vermek suretiyle) ribâyâ ulaşmış olur. Bu uygulama alım-satımın meşru kılınmış olma amacına ters düşmektedir. Bu satım şekli fıkıh terminolojisinde “bey’ul-îne” olarak adlandırılmaktadır. Yine, kesin ve son boşamadan (beynûnet-i kübrâ) sonra kadının sırf önceki kocası ile evlenebilmesini sağlamak amacıyla onunla nikâhlanmak da bu tür fiillerden sayılır. Yazar bu örnekler üzerinden konuyu açıkladıktan sonra İslam hukuk bilginlerinin bu tür fiillerde harama ulaşma amacının açıkça görülmesi durumunda yasak oluşları noktasında görüş ayrılığına düşmediklerini ifade etmiştir. Harama ulaşma gayesinin açıkça görülmediği fiiller ise yasak olmaz. Bilginlerin ihtilafı harama ulaşma amacını açığa çıkaran delil konusunda olmuştur. Şâfiîler bu delili lafız ve ibare ile sınırlı tutarken Mâlikî ve Hanbelîler delili lafız ve ibare ile sınırlı tutmamışlar maksadın ilgili bazı karine ve şartlardan da anlaşılabilceğini savunmuşlardır. Hanefîler ise Mâlikî ve Hanbelîler ile aynı düşüncüyü paylaşmışlar ancak harama yönelen iradeye işaret eden karinenin bu amaca kuvvetli bir şekilde delalet etmesini şart koşmuşlardır.⁷⁴⁵

2.2.1.8.2. Sedd-i Zerâi’nin Hüccet Değeri

Yazar şer’î hükümleri elde etmede sedd-i zerâi’nin bütün bilginler tarafından esas alınan bir dayanak olduğu hususuna dikkat çekerek bu konudaki ihtilafın bu prensibin uygulanması konusunda söz konusu olduğunu belirtmiştir. Sedd-i zerâi’ye en geniş şekilde dayananlar Mâlikîler, teorik manada benimsediklerini ifade etmemiş olsalar da

⁷⁴³ el-Mâide, 5/2.

⁷⁴⁴ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.203.

⁷⁴⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.203-205.

sınırlarını daraltarak benimseyenler Şâfiler, uygulamada geniş bir şekilde yer verenler ise Hanefiler olmuştur.

Yazar bu bilgilerden sonra sedd-i zerâi'nin şer'î delillere ulaşmada dayanılacak sağlam bir prensip olduğuna işaret eden Kur'an ve Sünnet nasslarına yer vermiştir.

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah *“Allah'tan başkasına tapanlara (ve taptıklarına) sövmeyin; onlar da taşkınlık ederek ve ne söylediklerini bilmeden Allah'a söverler”*⁷⁴⁶ buyurmaktadır. Bu ayetle müminlerin müşriklere ve onların tanrılarına sövmeleri, onların da bu sebeple Allah'a sövmelerine yol açacağından yasaklanmıştır. Bu örnek daha büyük bir kötülüğe yol açacağının bilinmesi durumunda aslında caiz olan bir fiile engel olunmasının gerektiğine açıkça işaret etmektedir.

Yine Kur'an-ı Kerim'de *“Gizlemekte oldukları zinetleri anlaşılsın diye ayaklarını yere vurmasınlar(dikkatleri kendi üzerlerine çekecek şekilde yürümesinler).”*⁷⁴⁷ buyurulmaktadır. Böylelikle mümin hanımların ayaklarındaki halhallerin sesi duyulacak şekilde dikkat çekerek yürümeleri yasaklanarak yabancı erkeklerin kötü düşüncelerine maruz kalmalarına imkân verilmemiş olmaktadır.

Hiz. Peygamber, yakınındaki kişileri öldürttüğüne dair haberlerin yayılmasının insanların İslamdan uzaklaşmalarına neden olabileceği endişesiyle, nifakları bilinmesine ve ölüm cezasını haketmelerine rağmen, münafıkları öldürme yoluna gitmemiştir.

Yine Hiz. Peygamber ribaya götürebileceği endişesiyle alacaklının borçludan hediye kabul etmesini yasaklamıştır.⁷⁴⁸

2.2.1.8.3. Sedd-i Zerâi' ve Mesâlih-i Mürsele

Yazar sedd-i zerâi'nin başlıbaşına bir delil olmadığını, maslahat prensibinden doğduğunu ve mesâlih-i mürsele deliline bağlanması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü sedd-i zerâi', kötülüğe sevkeden yolların kapatılması anlamına geldiğinden faydanın sağlanması ve zararın giderilmesi manasını ihtiva eden mesâlih-i mürselenin bir türü olmaktadır. Bu durumda mesâlih-i mürseleyi hüccet sayan bilginlerin sedd-i zerâi'yi de hüccet kabul ettikleri ve sedd-i zerâi'nin deliller hiyerarşisindeki yeri ile mesâlih-i

⁷⁴⁶ el- En'âm, 6/108.

⁷⁴⁷ en-Nûr, 24/31.

⁷⁴⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.205-206.

mürselenin yerinin aynı olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁷⁴⁹ Yazarın bu delile kitabının ilk baskılarında yer vermeyip sonradan müstakil olarak yer vermesi bu düşüncesini destekler mahiyettedir. Nitekim eserin elimizdeki mevcut baskısında bu delil yer almamaktadır. Eserin mütercimi de ilk baskıda bu delile yer vermemiş sonraki baskılarda eserin Kahire baskısından alıntılararak müstakil bir delil olarak ilave etmiştir.

2.2.2.8.4. Sedd-i Zerâi'nin Önemi

Zekiyyüddîn Şa'bân sedd-i zerâi'nin öneminin şer'î hükümlerin belirlenmesi noktasında anlaşıldığına dikkat çekmiştir. Otoritenin bu yolla insanların topluma zarar veren sonuçlar doğuran bazı mübah fiillerini yasaklayabileceğine örnekler üzerinden açıklık getirmiştir. Mülk sahiplerinin kiracılara aşırı yük getirerek kira fiyatlarında fahiş artışa gitmeleri durumunda kiralara sınır getirilebilir. Sermaye sahipleri ve zenginlerin gayrı menkul mülkiyetini sömürü ve baskı aracı olarak kullanmaları durumunda mülkiyet hakkına sınır getirilebilir. İthalat sadece normal yaşamda toplumun ihtiyaç duyduğu şeylerle sınırlandırılabilir. Toplumda saygınlığı olan kimseleri yalnızca mahkeme önüne çıkarmak ve rencide etmek gayesiyle açılan davalarda gizlilik sağlanabilir. Koca güvenliğin olmaması nedeniyle gelebilecek zararları savmak adına karısının uzak bir yere yolculuk yapmasını engelleyebilir. Yazarın vermiş olduğu örnekler günümüzü ilgilendiren ve uygulanabilir nitelikte örneklerdir.

Yazar bu prensip doğrultusunda aslen caiz olan ancak kötülüğe yol açan pek çok fiilin önüne geçilebileceğini belirtmiş ancak caiz olup da yasaklanan bu fiilin gerçek anlamda kötülüğe yol açtığı bilinmesinin şart olduğunu belirtmiştir. Böyle bir durumun kesin bilgi gerektirdiğine, zannın yeterli olmayacağına dikkat çekmiştir. Aynı zamanda fiilin yol açtığı kötülüğün şer'î hukukta yasaklanmış durumlardan olması gerekmektedir. Böyle olmaması halinde insanların sıkıntıya girmeleri ve baskı altına alınmaları gibi daha büyük bir kötülüğe sebebiyet verebilir. Hâlbuki İslam hukukunda kötülüğün önlenmesi ilkesi kadar meşakkatin giderilmesi ilkesi de temel olarak benimsenmiştir.⁷⁵⁰

⁷⁴⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.206.

⁷⁵⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esaları*, s.206-207.

2.2.1.9. Şer'u Men Kablenâ

2.2.1.9.1. Şer'u Men Kablenâ'nın Anlamı

Yazar önce şer'u men kablenâ ile kastedilen anlamın Yüce Allah tarafından önceki topluluklara peygamberleri aracılığı ile bildirmiş olduğu hükümler, koyduğu kurallar olduğunu açıklamıştır. Sonrasında usûl bilginlerinin bu delile yaklaşımının, önceki peygamberler aracılığı ile bildirilen hükümlerin Hz. Muhammed'in ümmeti için bağlayıcı olup olmadığı noktasında olduğunu açıklamıştır.⁷⁵¹

2.2.1.9.2. Şer'u Men Kablenâ İçinde Sayılacak Hükümlerin Kısımları

Yazarın tespitine göre önceki peygamberler tarafından getirilmiş olan hükümler Hz. Muhammed ümmeti açısından iki kısımda değerlendirilir:

Birinci kısım: Kur'an-ı Kerim'de ya da Hz. Peygamber'in sünnetinde yer almayan hükümlerdir. Bu hükümlerin müslümanlar hakkında bir bağlayıcılık ifade etmediği hususunda İslam hukuk bilginleri ittifak etmişlerdir.⁷⁵²

İkinci kısım: Daha önceki peygamberlerin getirmiş olduğu hükümlerden Kur'an-ı Kerim'de veya Sünnet içerisinde mevcut olanlar. Bunlar da üç çeşitten ibarettir.

Birincisi; müslümanlar hakkında yürürlükten kaldırılmış (mensuh) olanlar. Bunların müslümanlar açısından bağlayıcılık ifade etmediği konusunda bilginler müttefiktir.⁷⁵³

İkincisi; müslümanlar için bağlayıcılık ifade ettiğine dair delil bulunan hükümler. Bu delil o hükmün İslam dini içerisinde de varlığına işaret ettiğinden müslümanlar açısından bağlayıcıdır.⁷⁵⁴

Üçüncüsü; daha önceki şariatlerin getirmiş olduğu bu hükümlerle alakalı olarak Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sözlerinde kabulüne yahut reddine dair bir işaretin olmadığı, müslümanlar açısından mensûh olduğuna dair bir delilin bulunmadığı hükümlerdir.⁷⁵⁵ Usûl bilginleri, İslam hukuk bilginlerinin bu hükümler hakkında farklı görüşlere sahip olduklarını bildirmişlerdir. Yazar kendi görüşünü beyan ederek bu

⁷⁵¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 197.

⁷⁵² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 197.

⁷⁵³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 198.

⁷⁵⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 198, 199.

⁷⁵⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 199.

hükümlerin müslümanlar için de bağlayıcı olduğunu kabul etmenin doğru olacağını ifade etmiştir.⁷⁵⁶

2.2.1.9.3. Şer'u Men Kablenâ'nın Kitap ve Sünnet Kapsamında Değerlendirilmesi Gereği

Zekiyyüddîn Şa'bân bu delilin, Molla Hüsrev gibi Kur'an ve Sünnet çerçevesinde düşünülmesi gerektiğini bildirmiştir. Molla Hüsrev de bu delili Sünnet konusu içerisinde değerlendirmiştir. Çünkü geçmiş ümmetlerin şeriatı ancak Yüce Allah ya da Hz. Peygamber tarafından o hükmün reddine dair bir emâre olmaması veya müslümanlar için neshedildiğine dair bir delil bulunmaması şartıyla geçerli bir delil olur. Bu şekilde değerlendirildiğinde Allah tarafından zikredilenler Kitap, Hz. Peygamber tarafından zikredilenler ise Sünnet'in bir parçası niteliği taşır.⁷⁵⁷

Zekiyyüddîn Şa'bân müslümanlar için yürürlükten kaldırıldığına dair delil bulunan hükümleri En'am suresinde yer alan âyetlerle örneklendirmiştir. Bu âyetlerden birincisinde Yüce Allah, Hz. Muhammed'in ümmetine haram kıldığı şeyleri açıklamış, ikincisinde ise yahudilere has olmak üzere koyduğu yasakları haber vermiştir.⁷⁵⁸ Bu konuya örnek olarak “*Bana ganimetler helâl kılındı. Hâlbuki benden önce hiç kimseye helâl kılınmamıştı.*”⁷⁵⁹ hadisini de örnek getirmiştir. Bu hadis ganimet almanın önceki toplumlara bildirilen hükümlere göre haram olduğunu, Hz. Muhammed ve ümmeti için ise hükmün değiştiğini ve ganimetin helâl kılındığını göstermektedir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 200.

⁷⁵⁷ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 200.

⁷⁵⁸ Bkz. “*De ki: Bana vahyedilende, murdar et (meyte) veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum. Başkasına zarar vermemek ve sınırı aşmamak şartıyla, kim (yasaklananlardan) yemek zorunda kalırsa, bilsin ki rabbın bağışlayan ve esirgeyendir. Yahudilere mahsus olmak üzere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık. Sırtlarında yahut bağırsaklarında taşıdıkları ya da kemiğe karışan yağlar hariç olmak üzere, sığır ve koyunun ise iç yağlarını onlara haram kıldık. Taşkınlıkları yüzünden onları böyle cezalandırdık. Biz elbette doğru sözlüyük.*” el-En'âm, 4/145-146.

⁷⁵⁹ Buhârî, “Teyemmüm”, 1.

⁷⁶⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 197.

Zekiyyüddîn Şa‘bân önceki dinlerde var olup da müslümanlar açısından da geçerli olduğuna dair delil bulunan hükümlere oruç⁷⁶¹ ve kurban⁷⁶² hükümlerini örnek göstermiştir.⁷⁶³

Kur’an-ı Kerîm’de veya Hz. Peygamber’in ifadelerinde kabul veya red işareti olmaksızın zikri geçen ve hakkında müslümanlar bakımından mensûh olduğuna dair bir delil de bulunmayan hükümlere Zekiyyüddîn Şa‘bân, Kur’an-ı Kerîm’de Tevrat’ta İsrailoğulları için konmuş olan hükmü haber veren kısas ayetini⁷⁶⁴ ve Salih Peygamber ile kavmi arasındaki su ihtilâfının halli ile ilgili olan ayeti⁷⁶⁵ örnek göstermiştir.⁷⁶⁶ Bu konu Molla Hüsrev tarafından genel hatlarıyla işlenmiş, hangi şartlarda müslümanlar için bağlayıcı olduğuna yer verilmiş fakat örnek kullanılmamıştır.

2.2.1.10. Sahabî Kavli

2.2.1.10.1. Sahabî’nin Anlamı

Yazar usûlcülerin sahabî tariflerine yer vermiştir. Usûl bilginlerinin çoğunluğu “Hz. Peygamber’e yetişmiş, ona iman etmiş ve örfen arkadaş denilebilecek ölçüde onunla birlikte bulunmuş kimseye” sahabî demişlerdir.⁷⁶⁷ Usûlcülerin tarifinde geçen örfen arkadaş denilebilecek ölçüde uzun süre beraber bulunma şartı hadis kitaplarında geçen beraber bulunsa da bulunmasa da ona iman etmek kaydıyla Hz. Peygamber’i gören kişilerin sahabî olduğu tanımına ters düşmektedir. Bazı usûlcüler bu görüşte olsa da çoğunluğun tanımına göre birarada bulunmadan sadece Hz. Peygamber’i gören kişiler sahabî sayılmazlar.⁷⁶⁸ Bu tanımdan sonra sahabî kavlinin yani onların vermiş olduğu fetvaların, beşerî meselelere dair fikirlerinin şer‘î bir delil olarak kabul edilip edilemeyeceği hususunda usûlcülerin ve mezhep imamlarının pek çok görüşü olduğunu ifade ederek bu görüşlere ayrı ayrı yer vermeyip özetleme yoluna gitmiştir. Yazar bu

⁷⁶¹ Bkz. “Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı” Bakara, 2/183.

⁷⁶² İbn Mâce, “Edâhî”, 3.

⁷⁶³ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 198.

⁷⁶⁴ Bkz. “Tevrat’ta İsrailoğulları’na, “Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş... ve yaralamalara da birbirine kısas vardır. Kim kısası bağışlarsa bu kendisi için bir kefarettir. Ve her kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerin ta kendileridir” diye yazdık” el-Mâide, 5/45.

⁷⁶⁵ Bkz. “Onlara, suyun (deve ile) kendileri arasında (nöbetleşe) paylaştırıldığını, bildir. Her su nöbetinde sahibi hazır bulunsun” el-Kamer, 54/28.

⁷⁶⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 199.

⁷⁶⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 201; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 184.

⁷⁶⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 201.

konuda usûl bilginlerinin ittifak ve ihtilaf ettikleri noktaları belirlemekle yetinmiş kendi tercih ettiği görüşü açıklamak suretiyle konuyu tamamlamıştır.

2.2.1.10.2. Sahabî Kavlinin Hüccet Olup Olmayışı Konusunda Usûlcülerin Görüşleri

Yazar sahabî kavlinin hücciyeti hakkındaki görüşleri meselenin re'y ve ictihadla bilinip bilinmediğine göre ikiye ayırmıştır. Usûl bilginleri hükmünün re'y veya ictihad yoluyla bilinemeyeceği konularda sahabî kavlinin bir kaynak olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.⁷⁶⁹ Çünkü böyle bir konuda sahabî kavli Hz. Peygamber'den duyularak ortaya konmuş olduğu ihtimaline dayanarak Sünnet hükmünde kabul edilmektedir.⁷⁷⁰ Bir sahabînin kavlinin diğer müctehid sahabîler için bağlayıcı olmadığı hususunda da bilginler ittifak etmişlerdir. Çünkü onlar da kendi aralarında birçok konuda ihtilaf etmişlerdir. Şayet sahabî kavli diğerleri için bağlayıcı olsaydı bu ihtilaflar gerçekleşmezdi.⁷⁷¹

Usûl bilginlerinin ihtilaf ettikleri konu sahabenin re'y veya ictihadlarıyla meydana gelen sahabî kavlinin sonrakiler için bağlayıcılığının olup olmadığıdır. İmam Şâfiî, sonraki dönem Hanefî fıkıh bilginleri, bazı Şâfiî ve Mâlikîler, kelamcılarının çoğunluğu sahabî kavlini hükümleri elde etmede delil olarak kabul etmemişlerdir. Bu konudaki delilleri sahabînin diğer müctehidler gibi bir müctehid olduğu, onlar gibi hataya düşme ihtimalinin bulunduğu.⁷⁷²

Hanefî imamları, önceki görüşüne göre İmam Şâfiî, kendilerinden naklolan iki rivayetten birine göre İmam Mâlik ve Ahmet b. Hanbel sahabî kavlinin Kitap, Sünnet ve icmada hükmün bulunmaması durumunda bağlayıcı bir delil olduğunu savunmuşlardır.⁷⁷³ Bu görüş sahiplerinin dayandıkları delil ise sahabînin diğer müctehidler gibi hata yapma ihtimali olsa da sahabe görüşünün çoğunlukla doğru olduğu gerçeğidir. Çünkü onlar Hz. Peygamber'in tedrisinde yetişmiş, Arap diline vâkıf olmakla beraber ayetlerin nüzûl,

⁷⁶⁹ Eseri tercüme eden İbrahim Kâfi Dönmez, aslında bu konuda farklı düşünen bilginlerin olduğunu, bir ittifaktan söz edilemeyeceğini, müellifin Hanefî usul eserlerinden etkilenmiş olabileceğini belirtmiştir. (Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 185).

⁷⁷⁰ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 202.

⁷⁷¹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 203.

⁷⁷² Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 203.

⁷⁷³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 203

hadislerin vürûd sebeplerine ve ne ifade ettiklerine şahit olmuşlardır. Bu nedenle sahabî sözü diğer müctehidlerin görüşlerinin üzerindedir ve bağlayıcılığı vardır.⁷⁷⁴

2.2.1.10.3. Tercihe Değer Olan Görüş

Yazar bu bölümde kendi tercih ettiği görüşün, sahabî kavlinin hükümleri elde etmede bağlayıcı bir delil olmadığı yönünde olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşe sahip olmasının nedenini şu iki maddeyle ifade etmiştir:

Birincisi; bir şeyin şer'î hükümleri elde etmede kaynak olabilmesi için buna dair bir delil gerekir. Sahabî kavlinin kaynak olduğuna işaret eden bir delil yoktur. Bu şekilde onun kaynak sayılması mesnetsiz ve delilsiz kaynak ortaya koymak olur ki bu da caiz olmaz.

İkincisi; tabiûndan bazı müctehidler bazı konularda sahabî kavline ters düşen ictihadda bulundukları halde görüşün sahibi olan sahabî onlara karşı çıkmamıştır.⁷⁷⁵ Yazar bu durumu ifade eden örnekler vermek suretiyle görüşünü destekleme yoluna gitmiştir.

Molla Hüsrev sahabî kavlini öncekilerin şeriatı ile birlikte, Sünnet konusundan sonra teznîb yani ek olarak isimlendirdiği başlık altında değerlendirmiştir. Molla Hüsrev'e göre sahabe arasında yaygın kazanılan ve diğer sahabîler tarafından da kabul gören ve bu şekilde üzerinde ittifak oluşan bir görüşü sahabî olmayan kimselerin taklit etmeleri icma ile vaciptir. Sahabenin arasında ihtilafa konu olan bir görüş ise sahabe olmayanlar için bir delil olmayıp, bu tür görüşlerde sahabîye muhalefet etmek icmaen caizdir. Sahabenin üzerinde ittifak ettiği ya da ihtilaf ettiği hususunda bilgi sahibi olunamayan konularda sahabeyi taklit etmenin ise; caiz olmadığı ya davacip olduğu, veyahut da kıyas ile idrak edilemeyen konularda vacip olduğu şeklinde üç farklı görüşün olduğunu ifade etmiş, bir tercihte bulunmamıştır.

Molla Hüsrev sahabî kavlinin hüccet oluşunu sahabe kavli üzerinde ittifak edilip edilmediği noktasından değerlendirirken, Zekiyyüddîn Şa'bân r'ey ve ictihada dayanan sahabî kavlinin sahabeden sonraki nesiller için bağlayıcı bir delil olup olmadığı konusunda bilginlerin ihtilafı noktasından değerlendirmiştir. Bu konuda tercih edilmesi

⁷⁷⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 204.

⁷⁷⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 204.

gereken görüşün sahabî kavlinin bağlayıcı bir delil olarak kabul edilmemesi olduğunu belirtmiştir.

Zekiyyüddîn Şa'bân bilginlerin ihtilafsız olarak kabul ettiği, re'y ve ictihad ile kavranması mümkün olmayan bir konu hakkında mevcut olan sahabî kavli ile ilgili örneklerle yer vermiştir. Asgari hayız süresinin üç gün olduğuna dair Abdullah b. Mes'ud'dan rivayet edilen görüş ile hamilelik süresinin iki yıldan fazla olamayacağını ifade eden Hz. Aişe'nin görüşü, Hz. Ali'nin her bir rekâtında altı secde yaparak altı rekâtlı bir gece namazı kıldığı bu konudaki örnekleridir.⁷⁷⁶ Konuyla ilgili Molla Hüsrev'in eserinde örneklerle rastlanmamıştır.

Ayrıca Zekiyyüddîn Şa'bân sahabî kavlinin diğer müctehidler için bağlayıcı bir delil olmadığını ispat etmek üzere tâbiûn müctehidlerinin bazı konularda sahâbî kavline aykırı ictihadda bulundukları halde bu görüşün sahibi olan sahabî tarafından bir itirazla karşılaşmadıklarının örneklerine de yer vermiştir. Bunlar:

Hiz. Ali'nin kendi hilâfeti zamanında bir yahudinin elinde gördüğü zırhın kendisine ait olduğu iddiası ile açmış olduğu davada Kadı Şurayh Hiz. Ali'den iddiasını ispat etmek üzere iki şahit getirmesini istemiş, Hiz. Ali kölesi Kanber'i ve oğlu Hasan'ı şahit göstermiştir. Kadı Şurayh kölenin Hiz. Ali lehine yapmış olduğu şahitliği kabul etmiş ancak oğlunun şahitliğini kabul etmemiştir. Hiz. Ali ise oğlunun babası lehine şahitlik edebileceği görüşünde olduğu halde zırhı yahudiye teslim etmiştir. Bunun üzerine yahudi bu muhakemeden etkilenmiş ve zırhın Hiz. Ali'ye ait olduğunu söyleyerek müslüman olmuştur.⁷⁷⁷

Abdullah b. Abbâs, oğlunu kurban etmeyi adanmış bir kimsenin ne yapması gerektiği ile ilgili olarak yüz deve kurban etmesi gerektiği yönünde fetva vermiştir. Tâbiûn büyüklerinden Mesrûk bu görüşe itiraz etmiş, sadece bir koyun kesmesi gerektiğini söylemiştir. Bu görüşe Hiz. İbrahim'e Hiz. İsmail'in yerine bir koyun kesmesi eminin verildiğine işaret ederek, bu kişinin çocuğunun Hiz. İsmail'den daha üstün olamayacağı düşüncesiyle ulaştığını ifade etmiştir. İbn-i Abbas da bu görüşü benimsemiştir.⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 202-203.

⁷⁷⁷ Bu olayı Ebu Nuaym el-Hilye'de senedi ile birlikte zikretmiş, San'âni de ona dayanarak Sübülü's-Selâm'da nakletmiştir, IV, 194. (Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 187'den naklen alınmıştır.)

⁷⁷⁸ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 204-205.

2.2.1.11. İstishâb

2.2.1.11.1. İstishâbın Tarifi

Zekiyyüddîn Şa‘bân, istishâb kelimesinin sözlük ve terim anlamlarını vermiştir. Sözlükte “*musâhabe, birlikte olmak, ayrılmamak*” anlamına gelen istishâb usûlcüler açısından “*geçmişte var olan bir durumun değiştiğine dair bir delil bulunmadıkça hali hazırda varlığını koruduğuna hükmetmek*” anlamına gelir.⁷⁷⁹ Yazar bu tarifi genişleterek istishâb yoluyla geçmişte var olan bir durumun halen varlığından şüphe duyuluyorsa devamına hükmedildiği gibi yine istishâb yoluyla daha önce yok olduğu sabit olan bir durumun da halen yokluğundan şüphe duyuluyorsa bu yokluğun devamına hükmedildiğini ifade etmiştir.⁷⁸⁰

2.2.1.11.2. İstishâbın Çeşitleri

Yazar istishâbın çeşitlerinin önceden mevcut olan hükme göre belirlendiğine dikkat çekmiştir. Fıkıh kitaplarında başka istishâb çeşitlerine de yer verildiğini ancak bunların istishâb olarak değerlendirilmesinin doğru olmadığını belirtmiştir.

a. İbâha-i Asliyye İstishâbı

Aksine dair bir delil bulunmadıkça bir eşyadan yararlanmanın ya da bir davranışın mübah olduğuna hükmetmek anlamına gelen istishâba denir. Usûl bilginlerinin çoğunluğu, hakkında Şârî‘ tarafından belirlenmiş bir hükmün bulunmadığı, insanın fayda sağladığı şeylerde, esas olan hükmün mübahlık ve izin olduğunda karar kılmışlardır.⁷⁸¹ Eserde bir hayvan, bir bitki veya cansız bir eşyadan faydalanma ya da herhangi bir davranışta bulunmanın hükmü konusunda fakihin şer‘î bir delil bulamaması ve fayda görmesi durumunda mübahlığa hükmetmesi şeklinde genel bir örneklendirme yapılmıştır.⁷⁸²

b. Berâet-i Asliyye İstishâbı

İslam hukukunda genel hüküm bir kişinin zimmetinin şer‘î sorumluluktan hâlî olduğuna hükmedilmesidir. Kişi için hak ve sorumlulukların varlığından sözedilebilmesi

⁷⁷⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 207; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 188.

⁷⁸⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 207

⁷⁸¹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 208.

⁷⁸² Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 208.

için bir delil bulunması gerektiği anlamına gelen istishâba denir.⁷⁸³ Bu delil gereği bir kimsenin başka birisinde alacağı olduğunu iddia etmesi ancak bu alacağını ispatlayamaması durumunda, davalının borçlu olmadığına hükmedilir. Çünkü bu husustaki temel ilke aksine delil olmadıkça zimmetin berî sayılmasıdır.

Başkasının malına zarar veren bir kimse ile zarar verdiği kişi arasında bu zararın miktarı veya değeri hususunda anlaşmazlık vâki olsa, zarar gören kişi iddiasını destekleyecek bir delil göstermedikçe zararı verenin sözü esas alınır. Çünkü zararı verenin kabul etmediği fazlalık hususunda kural zimmetin berî olmasıdır.

Bir ticarî ortaklıkta, ortaklığın işlerini bizzat yürüten ortak, kâr edilmediğini iddia etse, diğer ortak kâr edildiğine dair delil getirmediğe, ona yemin verilir ve iddiası kabul edilir. Çünkü asıl olan kâr edilmemesidir.

Bir kimse, kendi adına ticaret yapmak üzere birine sermaye verse ve sermaye verdiği kişinin satın almış olduğu bir mal ile ilgili olarak o malın alım-satımının yapılmaması hususunda talimat verdiğini iddia etse, vekil bu talimatın verildiğini kabul etmedikçe onun iddiasına göre hüküm verilmez. Burada istishâba göre aslolan talimatın mevcut olmamasıdır. Böyle bir talimatın varlığını ispat etmek bu iddiayı öne süren kimseye aittir.⁷⁸⁴

c. Vasıf İstishâbı

Sebebi devam ettiği müddetçe, bu sebep ortadan kalkmadıkça şer'an varlığı sabit olan hükmün sübûtunun devam ettiği anlamına gelen istishâba denir. Yazar bu tür istishâba dair örneklerle konuyu açıklamış ve hukuk bilginlerinin bu istishâb türüyle amel etme konusunda da ayrılığa düşmediklerini ifade etmiştir.⁷⁸⁵

Bu delil gereği, alım-satım ya da miras gibi bir yolla sabit olan mülkiyet hakkı, ne kadar uzun zaman geçerse geçsin, yeni bir sebeple bu mülkiyetin ortadan kalktığına dair delil bulunmadıkça devam eder.

⁷⁸³ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 209.

⁷⁸⁴ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 209-210.

⁷⁸⁵ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fikh*, s. 210.

Nikâh akdi ile gerçekleşmiş olan bir evliliğin üzerinden ne kadar zaman geçerse geçsin, bu birlikteliği ortadan kaldıracak bir sebebin meydana geldiğine dair delil bulunmadıkça bu evliliğin devamına hükmedilir.

Bir kimse borç yükümlülüğü altına girdiği zaman, bu borç onun zimmetinde sabit olur. Sonrasında bu borcu ödemediğine dair delil bulunmadıkça, o borcun devam ettiği kabul edilir. Abdest alındıktan sonra, abdesti bozan durumlardan birinin gerçekleştiği bilinmedikçe, abdestin varlığından söz edilir.⁷⁸⁶

Yazar bu bilgilerden sonra somut olarak istihâb üzerine bina edilmiş olan fikhî prensiplere yer vermiştir. Bunlar fakihlerin “mefkûd” hakkında ortaya koymuş oldukları hükümler, fasit eya batıl olduğuna dair şer’î bir delil bulunmayan bütün sözleşme veya hukukî işlemlerin geçerli olduğuna dair fikhî hükümlerdir. Abdest konusunda duyulan şüphenin daha önce varlığı kesin olarak bilinen abdestin varlığına engel olmayıp abdestin devamına hükmedilmesi, Ramazan’da fecrin doğuşu sırasında bir şey yiyen kimsenin bunu fecrin doğuşundan önce mi yoksa sonra mı yediği konusunda şüpheye düşmesi hâlinde o günün orucunu kaza etmesi gerekmediğine, güneşin batıp batmadığı hususunda şüpheye düşen kimsenin de aynı prensip gereği orucunu açmasının caiz olmadığına hükmedilmesi de bu konuda vermiş olduğu diğer örneklerdir.⁷⁸⁷

Zekiyyüddîn Şa‘bân, ayrı bir başlık açarak istishâbın tanımı ve çeşitlerine dair bilgilerin istihâb ile yeni bir hükmün sabit olmadığını açıkça gösterdiğini, aksine istishâb ile daha önce mevcut olan hükmün devam ettiğinin kabul edildiğini ifade etmiştir. Bu hususta İslam hukuk bilginlerinin şu sözlerine yer vermiştir: “İstishâb olanı olduğu şekilde bırakmak hakkında bir delildir, olmayanın var olduğunu kabul etmek için bir delil değildir.”⁷⁸⁸

Yazar yine ayrı bir başlık açarak istishâbın şer’î deliller içerisinde en son müracaat edilmesi gereken delil olduğuna dikkat çekmiştir. Bir konu hakkında Kitap, Sünnet, icma ve kıyasta araştırma yapılmadan istishâb ile hükmedilemeyeceğini, yapılan araştırma sonucunda bunlardan birisinde özel bir delile ulaşılamadığı zaman müctehidin istishâba göre hüküm verebileceğini ifade etmiştir.⁷⁸⁹

⁷⁸⁶ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 210.

⁷⁸⁷ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 212-213.

⁷⁸⁸ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 211.

⁷⁸⁹ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *Usûlü’l-fikh*, s. 211.

Yazar fakihlerin istishâb delili üzerine bina ettikleri fikhî prensiplere ve bu prensipler sonucunda ulaşılmış hükümlere yer vermek suretiyle istishâb konusunu tamamlamıştır.

Molla Hüsrev bu delile kıyas konusundan sonra yani şer'î delilleri sıraladıktan sonra teznîb adıyla ek bir başlık altında “fasit deliller” olarak yer vermiştir. İstishâbın İmam Şâfiî tarafından yokluğu konusunda zan bulunmayan, ister nefiy şeklinde olsun, ister ispat şeklinde olsun her tür hükmün ispatında delil kabul edildiğine işaret ederek Hanefîlerin istishâbı ispat konusunda değil sadece def' konusunda delil kabul ettiklerini beyan etmiştir. Bu konuda Şâfiîlerin gerekçelerini cevaplandırmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Molla Hüsrev XV. asırda yaşamış, fıkıh ve fıkıh usûlü alanında değerli eserler kaleme almış İslam hukuk bilginidir. Fıkıh usûlü alanında ortaya koymuş olduğu eserler ile klasik fıkıh usûlü anlayışının önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Fıkıh usûlüne dair yazmış olduğu Mirkâtü'l-vüsûl ve onun şerhi olan Mir'âtü'l-usûl adlı eserleri onun fıkıh usûlü konusundaki görüşlerinin anlaşılmasında belirleyici bir öneme sahiptir. Mir'âtü'l-usûl sistematik yapısı, sade, anlaşılır bir Arapça ile yazılmış olması ve hazırlanırken birçok usûl ve fur'û eserinden faydalanılmış olması açısından haklı bir şöhret elde etmiş, fıkıh usûlü tarihi açısından önemli bir yer tutmuştur. Uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş kendisinden sonraki fıkıh usûlü eserlerine de ışık tutmuştur. Mir'âtü'l-usûl gerek konuların tasnifi gerekse usûl anlayışı açısından Hanefî usûlüne (fukaha metoduna) göre telif edilmiş muteahhirûn dönemine ait bir eserdir. Ancak ilk dönem Hanefî bilginlerinin fur'ûdan usûle doğru uygulamış olduğu tümevarım metodu yerine sonraki dönem Hanefî bilginlerinin uygulamış olduğu, usûlün fur'ûa tatbikini esas almış, bazı konularda kelimât tartışmalara yer vermiştir. Bu yönleriyle de eser, kelamcı-fıkıhçı ortak yaklaşımını temsil eden memzûc metoda göre yazılmış eserler arasında değerlendirilebilir. Usûl konularının işlenişinde Şâfiî ve Hanefî mezhebi arasında ihtilafa konu olan hususlar soru-cevap şeklinde yer almış, Hanefî mezhebi tarafından kabul edilen görüşle konu sonlandırılmıştır. Her bir usûl kuralını fer'î bir örnekle açıklama yoluna gitmiştir. İmam Şâfiî'nin muhalefeti yanında Hanefî mezhebinin kendi içerisindeki ihtilafa (Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer'in muhalefetine) da yer verilmiş, ihtilaf sözkonusu olan konularda Ebû Hanife'nin görüşü esas alınmıştır.

Zekiyyüddîn Şa'bân modern dönemde fıkıh usûlü alanında eserler veren değerli hukuk bilginlerindendir. Klasik dönem fıkıh usûlü eserlerinin dil, üslup ve metot açısından taşıdığı zorlukları dikkate alarak, Usûlü'l-fıkıh adlı eserini, fıkıh usûlü konularını kolay bir üslupla ve bol örnekle açıklamak amacıyla kaleme almıştır. Konuları minimal şekilde madde madde ele almış, fıkıh usûlü konularını neden-sonuç ilişkisi içerisinde sistematik bir şekilde incelemiştir. Herbir konuyu dört mezhebin görüşlerine yer vererek ayrıntılı şekilde değerlendirmiş, tercih edilmesi gereken görüşe ve niçin tercih edilmesi gerektiğine yer vermek suretiyle sonlandırmış, tercihlerinde akla ve delillere yer vermek suretiyle herhangi bir mezhebe öncelik tanımamıştır.

Mir'âtü'l-usûl bir mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Eserin sistematüğinde en çok Pezdevî'nin el-Usûl adlı eseri etkili olmuştur. Mukaddime kısmında fıkıh ve fıkıh usûlünün tanımı, fıkıh usûlünün konularına ve önemine dair bilgiler verilmiştir. Birinci bölümü tezin de konusunu teşkil eden şer'î deliller konusu oluşturmaktadır. Şer'î deliller sırasıyla Kitap, Sünnet, icma ve kıyas olmak üzere dört ana başlıkta ele alınmıştır. Lafızlar, beyan ve dolayısıyla nesh konusu bu bölümde Kitap konusu kapsamında işlenmiştir. İkinci bölümde hüküm konusu hüküm, hâkim, mahkûmun bih ve ehliyet olarak dört ana başlık olarak izah edilmiştir. Eserin sonuç bölümü olan hâtime kısmında ictihadda hata ve isabet konusu tartışılmıştır.

Zekiyyüddîn Şa'bânın eseri ise giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde fıkıh usûlünün tarifi, konuları ve amacı hakkında genel bilgiler yer almaktadır. Bu bölümde fıkıh usûlünün doğuşu, tedvini ve fıkıh usûlü eserlerinde hâkim olan metotların özelliklerine ve bu metotlarda yazılmış eserlere yer verilmiştir. Birinci bölüm şer'î delillerden oluşmaktadır. Şer'î delilleri sırasıyla Kitap, Sünnet, icma, kıyas, mesâlih-i mürsele, istihsan, örf, sedd-i zerâi, şer'u men kablenâ, sahabî kavli ve istishâb olarak onbir başlıkta incelemiştir. İkinci bölüm şer'î delillerden elde edilen hükümleri kapsamaktadır. Bu bölüm hüküm ve kısımları, el-mahkûm fih yani hükme konu olan fiiller ve el-mahkûm aleyh yani hükmün muhatabı olan mükellef olmak üzere üç başlıktan oluşmaktadır. Eserin Kahire baskısında hâkim konusuna da ayrı başlık altında yer verilmiş, böylece hüküm konusu dört başlıkta ele alınmıştır. Üçüncü bölüm kaynaklardan hüküm elde etme metotları (istinbat metotları) ile ilgili olup lafızlar konusunu içermektedir. Hükümlerin gayeleri (makâsıd), delillerin tearuzu ve nesih konuları da bu bölümde müstakıl şekilde yer almaktadır. Bu konular klasik dönem eserinde müstakıl bir yer tutmamış Kitap konusu içerisinde işlenmiştir. Makâsıd konusu ise doğrudan işlenmemiş ilgili konulara serpiştirilmiştir. Usûlü'l-fıkh'ın dördüncü ve son bölümünde ictihad ve taklit konuları ele alınmıştır.

Molla Hüsrev İslam hukukunun kaynakları olan şer'î delilleri dört ile sınırlandırmış, önceki dinlerin hükümlerini Kitap ve Sünnet, sahabî kavlini Sünnet, örfü de icma içerisinde ele almıştır. İstishâb ve taharrî gibi delillerin de bu dört delilden biriyle amel etmek olduğunu ifade etmiştir. Delilleri Hanefî mezhebine göre fasit kabul edilen ve fasit kabul edilmeyen deliller olarak bir ayrıma tabi tutmuştur. Molla Hüsrev eserinde Hanefî mezhebine göre fasit kabul edilen istishâb, delilin yokluğu ile istidlâl ve taklit

delillerine de ek bir bilgi mahiyetinde(teznîb) yer vermiştir. Molla Hüsrev eserinde asıl konularla ilgili olan tali konuları “teznîb” ve “tezyîl” başlıkları altında işlemiştir.

Zekiyyüddîn Şa‘bân’ın delilleri işleyişi bilginlerin hüccet olarak kabul edip etmemeleri noktasından olmuş, delilleri, üzerinde ittifak edilen ve ihtilaf edilen deliller şeklinde bir ayrıma tabi tutmuştur. Buna göre üzerinde ittifak edilen deliller Kitap, Sünnet, icma ve kıyas, ihtilaf konusu olan deliller ise mesalih-i mürsele, istihsan, istishâb, örf, şer‘u men kablenâ ve sahabî kavlidir. İstishâbın şer‘î deliller içerisinde en son başvurulacak delil olduğuna da dikkat çekmiştir.

Her iki eserde de delillerin birinci kaynağı olan Kitap konusunu Molla Hüsrev, Kitap’a özel konular ve Kitap ile Sünnet arasında ortak konular şeklinde iki başlıkta ele almıştır. Zekiyyüddîn Şa‘bân, Kitap’ın tarifi, özellikleri, nüzûlü, tedvîni, cem‘i, kısım kısım indirilişinin hikmeti, kaynak değeri, kaynaklar arasındaki yeri hükümlere delaleti ve hükümleri açıklayışı, mütevatir olmayan kıraatin kaynak olması şeklinde pek çok başlık altında ayrıntılı işlemiştir.

İlk dönemlerden günümüze kadar fikhî meselelerin çözümünde dayanılacak iki kaynağın Kur’an ve Sünnet oluşunda görüş ayrılığı olmamakla beraber Sünnet malzemesinin sıhhati konusu özel bir önem arz etmiştir. Hem Molla Hüsrev hem de Zekiyyüddîn Şa‘bân bu hassasiyetin bir ürünü olarak Sünnet konusuna hadis usûlü kitaplarında yer alacak kadar geniş ve ayrıntılı yer vermiştir.

İcma konusunda her iki eserin birbirine paralel şekilde konuyu işlediği görülmüştür. İcma, iki eserde de Sünnet’ten sonra şer‘î delillerin üçüncüsü olarak yer almıştır. Zekiyyüddîn Şa‘bân icmanın hüccet değerini doğrudan icmayı sarîh ve sükûtî icma şeklinde ayırım yaparak açıklarken Molla Hüsrev, icmanın rûknünün ittifak olduğu ve bu ittifakın da bir azimet bir de ruhsat yönü olduğundan hareketle sarîh ve sükûtî icmayı ele almıştır. Molla Hüsrev icmayı mertebelerine ayırmış, öldüklerinde sahabenin icmasını en kuvvetli ve mütevatir olarak nitelendirmiştir. Molla Hüsrev örf ve teâmülü de icma kapsamında değerlendirmiştir.

Her iki eserde de kıyas konusu uzun bir şekilde ele alınmıştır. Genelde ortak konuları işlemekle birlikte aralarındaki farklılıklar da tespit edilmiştir. Zekiyyüddîn Şa‘bân Molla Hüsrev’e göre kıyasın tarifini daha ayrıntılı yapmasına rağmen her ikisi kıyasın yeni bir hüküm ortaya koymadığı ve kıyasın hükmün müspiti değil müzhiri olduğunda ortak görüştedirler. Yine her iki eserde kıyasın rûkûnleri, şartları, hüccet oluşu,

illet konuları genel olarak benzer şekilde işlenmiştir. Zekiyyüddîn Şa'bân kıyasın neye göre ta'lil edileceğine dair usûlcülerin görüşlerini aktardıktan sonra usûlcülerin aksine Kitap ve Sünnet'te yer alan pek çok hükmün bir işten doğacak fayda ve zarar esasına göre yani "hikmet ölçüsünde ta'lil edildiğine" dair örnekler göstermiştir. Kıyasta illetin insanlar için bir maslahatı gerçekleştirmek veya onlardan bir zararı defetmek üzere hükmün konmasına sebep olan vasıf olarak kabul edilmesi gerektiğini, bu vasıf açık ve munzabıt şekilde bulunduğu zaman hükmün buna göre ta'lil edilebileceğini savunmuştur. Hanefîlerin hikmetle ta'lili bırakarak açık bir vasıfla ta'lile yönelmelerindeki gayenin; hikmetle ta'lil yapılması halinde mezhebe yöneltilmesi muhtemel itirazların önünü kesmek olduğunu ifade etmiştir. Bu hususta Hanefî düşüncesini temsil eden klasik dönem eserinden farklılık göstermektedir. Bu bağlamda Zekiyyüddîn Şa'bân'ın eserinin hikmet, maslahat ve makâsıd kavramlarını öne çıkardığı görülmektedir.

Molla Hüsrev istihsan konusunu da kıyas konusu içerisinde incelemiştir. Müctehidin istihsan ile amel etmeye yönelmesinin sebeplerini herhangi bir nass, icma, zaruret ya da kapalı kıyas olarak sıralamıştır. Bir meselenin hükmü konusunda kıyas ile istihsan karşılaştığı zaman istihsanın hükmü kıyasın hükmünden kuvvetli olmadıkça istihsanın kıyasa tercih edilmeyeceğini belirtmiştir. Zekiyyüddîn Şa'bân, istihsanı altıncı delil olarak yazmış ve Molla Hüsrev'in istihsanın dayandığı sebepler olarak zikrettiği nass, icma, zaruret ve kapalı kıyasa örf ve maslahatı da ekleyerek altı çeşit istihsandan söz etmiştir. Usûl kitaplarında istihsanın Hanefî mezhebine ait bir delil olduğu, Hanefîler dışındaki bilginlerin istihsanı hükümleri elde etmede bir delil olarak kabul etmedikleri yönünde yaygın bir kanaat olduğunu ve bunun gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir. Yazara göre onların istihsana karşı çıkmalarının nedeni; istihsanı, onu delil kabul edenlerin anladığı şekilde anlamamaları ve başka anlam yüklemiş olmalarıdır. Onlar istihsanı şer'î bir delile bağlanmadan şahsî ve keyfî hüküm vermek olarak anlamışlardır. Hâlbuki böyle bir istihsan anlayışı sadece İslam hukuk bilginleri nezdinde değil, müslümanlar açısından da kabul edilemez.

Zekiyyüddîn Şa'bân'ın beşinci delil olarak zikrettiği mesâlih-i mürseleye Molla Hüsrev delilleri arasında yer vermemiştir. Fıkıh usûlü konularının mukayeseli olarak ele alındığı dönemden itibaren, usûlcülerin geneli tarafından Hanefîlerin maslahat-ı mürseleye itibar etmedikleri görüşü benimsenmiştir. Bu durum genel olarak, şer'î delillerin belirttiğimiz gibi dörtle sınırlandırılmasından ve kendisine kıyas edilecek belli

bir aslın bulunmasının kıyasın zorunlu şartlarından biri olarak kabul edilmesinden kaynaklanmıştır. Yani maslahatın Hanefî mezhebinin usûl literatüründe şer‘î deliller içerisinde yer almaması, maslahat ve makâsıdla ilgili kavramlara doğrudan yer verilmiş olmaması, Hanefîlerin hükümlerin maslahat prensibine dayandırılarak ta‘lil edilmesini kabul etmedikleri şeklinde değerlendirilmiştir. Buna karşın Hanefîlerin dışındaki usûl bilginlerinden bazıları, Hanefîlerin maslahat-ı mürseleye itibar ettiklerini ileri sürerken, Hanefî usûlcülerin bazıları da klasik Hanefî teorilerinin maslahat-ı mürseleyi içine aldığı, ona caiz veya vacip olarak itibar edildiğini ileri sürmüşlerdir.

Zekiyyüddîn Şa‘bân şer‘î delillere ve İslam hukukunun temel kurallarına ters düşmeyen örfün hüküm istinbatında dikkate alınması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Örfün değişmesi ile örf üzerine kurulmuş hükümlerin de değişebileceğini ve bunun kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Molla Hüsrev örfü icma içerisinde ele almıştır.

Molla Hüsrev sahabî kavlini öncekilerin şeriatı ile birlikte, Kitap ve Sünnet’e bağlı diğer deliller olarak Sünnet konusundan sonra teznîb yani ek olarak isimlendirdiği başlık altında değerlendirmiştir. Akılla kavranamayan konularda sahabî kavlinin hüccet olabileceğini belirtmiştir. Zekiyyüddîn Şa‘bân, sahabî kavlini dokuzuncu delil olarak ayrı bir başlıkta ele almış ve üzerinde icma gerçekleşmeyen sahabî kavlinin sonraki nesiller için bağlayıcı olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Zekiyyüddîn Şa‘bân önceki şeriatlerin hükmü konusunda Kur’an-ı Kerim ve Sünnet’te yer almayan hükümlerin müslümanlar için bağlayıcı olmadığı hususunda ve Kur’an ve Sünnet içerisinde yer alıp ta neshedildiğine dair delil bulunan hükümlerin de müslümanlar için geçerli olmadığı konusunda âlimlerin ittifakından söz etmiştir. Müslümanlar açısından da geçerli olduğuna işaret eden delil bulunan hükümler bağlayıcıdır. Yazar bu delilin, Molla Hüsrev gibi Kur’an ve Sünnet çerçevesinde düşünülmesi gerektiğini bildirmiştir.

Molla Hüsrev istishâb deliline kıyas konusundan sonra yani şer‘î delilleri sıraladıktan sonra teznîb adı altında ek bir bölüm içerisinde “fasit deliller” başlığıyla yer vermiştir. Zekiyyüddîn Şa‘bân ise bu delile Kitap, Sünnet, icma ya da kıyas yoluyla hükme varılamayan konularda en son müracaat edilebilmesi gerektiğini ifade etmiş ve deliller sıralamasında sonuncu ve onbirinci delil olarak zikretmiştir.

İki eserde mevcut olan şer‘î deliller hakkında kullanılan örnekler de mukayese edilmiştir. Her iki eserde de gerek usûl kavramlarının tarif edilmesinde gerek usûl

kaidelerinin ortaya konmasında pek çok örneğin kullanıldığı tespit edilmiştir. Modern dönemi temsil eden Usûlü'l-fıkh'ta örneklerin daha fazla yer aldığı gözlenmiştir. Bu durumun oluşmasında, eserde usûl konularının pek çok alt başlık altında minimal düzeyde işlenmiş olmasının etkisi muhakkaktır. Her iki eser kendi iç düzeni içerisinde değerlendirildiğinde ikisinin de örnek yönünden zengin olduğu söylenebilir. Eserlerde aynı konularda aynı örneklerin kullanılmış olduğu da yine tespitler arasındadır. Bazen de aynı örnekler farklı konuları açıklamak üzere kullanılmıştır.

Mir'âtü'l-usûl muhtasar eser yazma geleneğinin bir ürünü olan Mirkâtü'l-usûl'ün şerhidir. Muhtasar eser kaleme alma geleneği medreselerde uygulanan eğitimin bir tezahürüdür. Yani bu eserde konuları özetleyerek anlaşılması ve öğrenilmesi gayesi güdülmemiştir. O günün geleneğine uygun olarak önce muhtasar metin yazılmış sonra şerhi kaleme alınmıştır. Ancak modern dönemde, klasik dönem eserlerinin anlaşılmasındaki zorluk göz önünde bulundurularak konuları daha anlaşılabilir ve öğrenilebilir kılma adına bir önceki müktesebâtı özetleme anlayışı hâkim olmuştur. Bu da klasik dönem eserlerinde mevcut olan derinliğin modern döneme aktarılamamasına neden olmuştur. Her ne kadar çağdaş dönemde konular daha sistematik ve minimal düzeyde anlaşılır bir şekilde ele alınmış olsa da klasik dönemin derinlik ve zenginliği yansıtılamamıştır. Bu anlamda Mir'âtü'l-usûl'ün üzerinde çalışılarak doğru bir tercümeyle günümüze kazandırılması faydalı olacaktır. Ayrıca şer'î deliller dışındaki kısımların mukayasesi de yeni tez ve araştırmalara konu olabilir. Yine Mir'ât üzerine sadece bir yüksek lisans tezi yapılmış, Usûlü'l-fıkh ve müellifi üzerine ise hiç çalışma yapılmamıştır. Zekiyüddîn Şa'bân hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamaması da oldukça dikkat çekici bir durum olup bu konu da araştırma yapmak isteyenlerin ilgisine sunulabilir.

KAYNAKÇA

- ABDÜLAZİZ EL-BUHÂRÎ**, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed (ö.730/1330), *Keşfü'l-esrâr fî şerhi usûli'l Pezdevî*, Dersaadet: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1308/1890.
- AHMED B. HANBEL**, Ebû Alî Hanbel b. İshâk eş-Şeybânî (ö.273/886), *Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, ts.
- ÂMÎDÎ**, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî (ö.631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Abdurrezzâk Afifî (thk.), el-Mektebetü'l-İslamiyye, b.y., 1402/1981.
- ALTINSU**, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972.
- APAYDIN**, Yunus, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 529-539.
- BADIR**, Seyit, *Molla Hüsrev ve Mirkâtü'l-vusûl Adlı Eserindeki Yöntemi*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2013.
- BAŞAR**, Serhat, *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2017.
- BEDİR**, Murteza, “Kelamcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 29 (2013): 65-97.
- BİLMEN**, Ömer Nasuhi (ö.1390/1971), *Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985.
- BOYNUKALIN**, Ertuğrul, “Zekiyyüddîn Şa'bân”, Görüşmecisi: Hatice Esra Can, 25 Haziran 2020.
- BUHÂRÎ**, Muhammed b. İsmail b. İbrahim (ö.256/869), *el-Câmiu's-sahîh*, Dâru İbn-i Kesîr, Beyrut, 1423/2002.
- DAĞCI**, Şamil “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 546-548.

- DÂRİMÎ**, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân et-Temîmî es-Semarkandi (ö.255/869), *es-Sünenü'd-Dârimî*, Nebîl b. Haşim Abdullah el-Gamrî (thk.), Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1434/2013.
- DEMİR**, Ahmet, “Osmanlı Resmi Düşüncesinin Gelişiminde Siyaset ve Hukuk Birlikteliği: Fatih Sultan Mehmet ve Molla Hüsrev Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 3 (Aralık, 2019): s. 153-172.
- DÖNMEZ**, İbrahim Kâfi, “Beyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 23-25.
- DÖNMEZ**, İbrahim Kâfi, İbrahim Kâfi Dönmez, “İllet”, C. XXII, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 117-120.
- DÖNMEZ**, İbrahim Kâfi, *Fıkıh Usûlü İncelemeleri*, Tuncay Başoğlu (ed.), TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2014.
- DURMUŞ**, İsmail, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 57-59.
- EBÛ DÂVÛD**, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünen*, Şuayb Arnavûd (thk.), Dâru'r-Risaleti'l-Âlemi, Beyrut, 1430/2009.
- EL-BAĞDADÎ**, İsmail Paşa (ö.1338/1920), *Hedyyetü'l-arifîn esmaü'l-müellifîn ve asârü'l musannifîn*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1955.
- GAZZÂLÎ**, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111), *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, Şirketü'l Medineti'l Münevvere, Medine, 2008.
- GERGER**, Mehmet Emin, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*, Gerger Yayınları, İstanbul, 2013.
- GÜMAN** Osman, “Hanefî Fıkıh Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 17, S. 33 (2012/2): s. 103-132.

- HAÇKALI**, Abdurrahman, “Osmanlı Erken Klasik Döneminde Telif Edilen Fıkıh Usûlü Eserlerinde Makâsıdu’ş-şerî’a”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 11, S. 22 (2013): s. 239-254.
- İBN-İ HAZM**, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri İbn-i Hazm (ö. 456/1064), *Merâtibü’l- icma’ fi’l-ibâdât ve’l-muamelat ve’l-itikadat*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1419/1998.
- İNALCIK**, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- İNALCIK**, Halil, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- KARAMAN**, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989.
- KOCA**, Ferhat, *Molla Hüsrev*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008.
- KOCA**, Ferhat, “Molla Hüsrev”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 252-254.
- KÖKSAL**, Asım Cüneyd, İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 201-210.
- MEHMET TAHİR**, Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen (haz.), Meral Yayınevi, İstanbul, 1972.
- MENGİ**, Mine, “Kıyafetname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 513, 514.
- MOLLA HÜSREV**, Hüsrev Mehmet Efendi, *Mirķātü’l-vüşûl ilâ ‘ilmi’l-uşûl*, Matbaa-i el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevi, İstanbul, 1291/1874.
- MOLLA HÜSREV**, Hüsrev Mehmet Efendi, *Fıkıh Usûlü İzahlı Mirkatü’l-vüsul Tercümesi*, Davut İltaş (trc.), Muallim Neşriyat, İstanbul, 2019.
- MOLLA HÜSREV**, Hüsrev Mehmet Efendi, *Mir’âtü’l-uşûl fi şerhi Mirķāti’l-vüşûl*, Dersaadet: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1321/1903.
- MOLLA HÜSREV**, Hüsrev Mehmet Efendi, *Fıkıh Usûlü Mirkatü’l-Vüsûl Tercümesi ve Şerhi*, Haydar Sadıkoğlu (trc.), Özgü Yayınları, İstanbul, 2014.

- MÜSLİM**, Ebû'l-Hüseyn Müslîm b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmiu's-sahîh*, Dâru't-Tayyibe, b.y., 1427/2006.
- NESÂÎ**, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b. Dinâr (ö.303/915), *Sünenü Nesâî*, Râid b. Sabri b. Ebî Alefe (thk.), Dâru'l-Muhazara, b.y., 1436/2015.
- ÖZEL**, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.
- ÖZEN**, Şükrü “Musarrât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 240-241.
- ÖZKET**, Hasan, *Molla Hüsrev ve Mir'atü'l-Usûl Adlı Eserinin Kaynakları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992.
- PEŞE**, Ahmet Muhammet, “Maslahat-ı Mürsele'nin Hanefî Usul Düşüncesinde Hangi Tür Vasıflara Denk Düştüğü Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 29, (Nisan 2017): s. 75-88.
- PEZDEVÎ**, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî (ö.482/1089), *el-Usûl*, Abdullah Mahmud Umer (nşr.), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.
- SADRU'Ş-ŞERÎÂ**, es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî (ö.747/1346) *et-Tavzîh fî halli gavâmi'zî't-Tenkih*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996.
- SEYYİD BEY**, Muhammed (ö.1925), *Fıkıh Usûlü*, Hasan Karayığit (trc.), Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010
- ŞA'BÂN**, Zekiyyüddîn, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, Metabiu Dari'l Kütüb, Beyrut, 1390/1971.
- ŞA'BÂN**, Zekiyyüddîn, *Usûlü'l-fikhil-İslamî (İslam Hukuk İlminin Esasları)*, İbrahim Kâfi Dönmez (trc.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990.
- ŞA'BÂN**, Zekiyyüddîn, *Usûlü'l-fikhil-İslamî (İslam Hukuk İlminin Esasları)*, İbrahim Kâfi Dönmez (trc.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003.

ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî (ö.1250/1834), *İrşâdü’l-fuḥûl ilâ tahkîki’l-haḡ min ‘ilmi’l-uşûl*, Sami b. el-Arabî el-Eserî (thk.), Dâru’l-Fazîle, b.y., 2000.

TAŞKÖPRİZÂDE, İsamuddin Ebu’l-Hayr Ahmet Efendi (ö.968/1561), Taşköprülüzade Ahmet Efendi, eş-Şekaiku’n-nu‘maniyye fî ulemai’d-devleti’l-Osmaniyye, Muhammet Hekimoğlu (haz.), Derya Örs (ed.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:134, 1. Baskı, İstanbul, 2019.

TAŞKÖPRİZÂDE, İsamuddin Ebu’l-Hayr Ahmed Efendi (ö.968/1561), *Hadâiku’ş-şekâik=Tercüme-i şekaik-i numaniyye*, Mehmed Mecdî Efendi (trc.), İstanbul: Dâru’t-Tıbâatı’l-Âmire, 1269/1852.

TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) (ö. 279/892), *el-Câmi ‘u’s-sahîh*, Ahmed Muhammed Şâkir (thk.), Dâru İhyâi’t-Türâsi’l- ‘Arabî, Beyrut, ts.

UNAN, Fahri, “Sahn-ı Seman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, 532-534.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1988.

ÜNAL, Halit, “Mirkâtü’l Usul”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, Y. 2, S. 3, (Mayıs 2009): s. 27-49.

ÜNAL, Halit, “Mirkâtül Vusûl ilâ ‘ilmi’l-Usûl-II”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, Y. 3, S. 1 (Mayıs 2010): s. 88-110.

ÜNAL, Halit, “Mirkâtül Vusûl ilâ ‘ilmi’l-Usûl-III”, *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, Y. 4, S. 1 (Mayıs 2011): 49-69.

ZEYLÂÎ, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâî (ö. 762/1360), *Naşbü’r-râye li-tahrîci eḡâdîsi’l-Hidâye*, Dâru’l-Kıble li’s-Segâfeti’l-İslamiyye, Müessesetü’r-Reyyan, el-Mektebetü’l-Mekkiyye, b.y., ts.